

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Edita Vučić

**KASNOSREDNJOVJEKOVNE
NEKROPOLE STEČAKA ZAPADNE
HERCEGOVINE**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2018.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Edita Vučić

**KASNOSREDNJOVJEKOVNE
NEKROPOLE STEČAKA ZAPADNE
HERCEGOVINE**

DOKTORSKI RAD

Mentor: dr. sc. Ante Uglešić, red. prof.

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Edita Vučić

**LATE MEDIEVAL STEĆAK
NECROPOLISES OF WESTERN
HERZEGOVINA**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Tenured professor Ante Uglešić, Ph.D.

Zagreb, 2018.

Podatci o mentoru

Prof. dr. sc. dr. h. c. ANTE UGLEŠIĆ rođen je 18. ožujka 1964. u Velom Ratu (Dugi otok). Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu i Solinama, a srednjoškolsko obrazovanje stekao je u Zadru. Godine 1983. upisao je studij arheologije i povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru i završio ga 1987. U prosincu 1987. zaposlio se kao asistent-pripravnik na Filozofskom fakultetu u Zadru. Iste godine upisao je poslijediplomski studij "Kulturna povijest istočne jadranske obale" na Interuniverzitetskom centru za poslijediplomske studije Sveučilišta u Zagrebu, u Dubrovniku, i magistrirao 1989. U prosincu 1989. izabran je u zvanje znanstvenog asistenta i dobio stalno zaposlenje. Tijekom godine 1995. bio je na studijskom boravku na Odsjeku Njemačkog arheološkog instituta u Rimu. Godine 1997. na Filozofskom fakultetu u Zadru obranio je disertaciju *Nazočnost Istočnih Gota u jugoistočnoj Europi u svjetlu arheološke i povijesne izvorne građe*.

25. rujna 1997. izabran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta, a 19. prosinca 2002. u izvanrednog profesora. U studenom 2006. izabran je u znanstveno zvanje znanstvenog savjetnika, 11. prosinca 2006. u znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora – prvi izbor, a 19. ožujka 2012. u zvanje redovitog profesora – trajno zvanje. Na studiju Arheologije Sveučilišta u Zadru predaje na preddiplomskom, diplomskom i doktorskom studiju više kolegija iz srednjovjekovne arheologije. Od god. 2000. također predaje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (Bosna i Hercegovina). U okviru CEEPUS programa bio je gostujući nastavnik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani (Slovenija), a bio je angažiran i na doktorskom studiju Fakulteta za humanističke studije Univerze na primorskom (Kopar, Slovenija). Gostujući je profesor na Poslijediplomskom doktorskom studiju Biomedicina i zdravstvo na Medicinskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, te na Poslijediplomskom doktorskom studiju hrvatske kulture na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U svojstvu mentora sudjeluje također u radu Poslijediplomskog dokorskog studija arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predavao je i na Visokoj teološkoj školi u Zadru. Angažiran je još na sveučilišnom studiju forenzike, na Sveučilišnom odjelu za forenzične znanosti Sveučilišta u Splitu. Jedan je od osnivača Međunarodne DAAAM doktorske škole.

Kao suradnik ili voditelj sudjelovao je na sustavnim istraživanjima desetak arheoloških lokaliteta, uglavnom na prostoru sjeverne Dalmacije. Bio je voditelj dva znanstvena projekta: *Arheologija seobe naroda na istočnom Jadranu* (2002. – 2007.) i *Srednjovjekovno arheološko nasljeđe južne Hrvatske od 5. do 17. stoljeća* (2007. – 2014.), u okviru kojeg je vršio sustavna

istraživanja lokaliteta Glavčine u selu Podvršje kod Ražanca, jednog od najznačajnijih dosad otkrivenih ranokršćanskih lokaliteta na području Hrvatske, te od 2006. lokaliteta Pakoštane – Crkvina na kojem su također polučeni izuzetno važni rezultati za nacionalnu arheološku znanost. Aktivno je kao suradnik sudjelovao u realizaciji još pet znanstvenih projekata: *Proces razvoja materijalne i duhovne kulture od prahistorije do antike i srednjeg vijeka u SR Hrvatskoj* (1987. – 2001.); *Nin – istraživanje povijesnog razvoja* (1987. – 1989.); *Razvoj kulture Hrvata na tlu sjeverne Dalmacije od 7. do 12. st.* (1991. – 2007.); *Stvaranje bioarheološke baze podataka za Hrvatsku* (2002. – 2007.) i *Biološka istraživanja srednjovjekovnih populacija Hrvatske* (2007. – 2014.). Kao suradnik sudjelovao je i na projektima Centra izvrsnosti Slovačke akademija znanosti.

Opredijelio se za rad na užem razdoblju seobe naroda i prijelazu iz rimskog doba u srednji vijek, i iz te problematike diplomirao, magistrirao, doktorirao i napisao najveći broj znanstvenih radova, tri poglavlja u knjizi i dvije knjige. Također se bavi pitanjima nacionalne (starohrvatske) arheologije i iz te je tematike objavio više znanstvenih radova.

Glavni je urednik znanstvenog časopisa *Archaelogia adriatica* a kao član izdavačkog savjeta ili uredništva sudjelovao je u sljedećim znanstvenim i stručnim časopisima: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru – Razdio povijesnih znanosti*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, *Diadora*, *Annales Instituti Archaeologici (Godišnjak Instituta za arheologiju)*, *Zadarska smotra* i *Hercegovina*.

U tri mandata obavljao je dužnost prodekana Filozofskog fakulteta u Zadru (od 1996. do 2003.). Aktivno je sudjelovao u ponovnom osnivanju Sveučilišta u Zadru (2002.), a od veljače 2003. do rujna 2007. bio je prorektor toga sveučilišta. Od 1. listopada 2007. do 30. rujna 2015. obnašao je dužnost rektora Sveučilišta u Zadru. U akad. god. 2011./2012. predsjedavao je Rektorskim zborom visokih učilišta Republike Hrvatske. Trenutno je na funkciji pročelnika Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru i pročelnika Odjela za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

Dopisni je član Međunarodne inženjerske akademije (*International Academy of Engineering – Central European Branch*). Počasni je doktor znanosti.

Nositelj je niza inozemnih i domaćih priznanja, među kojima je najveće Veliko zlatno odličje za zasluge za Republiku Austriju. Također je dobitnik Povelje i spomen medalja za jačanje i razvitak Sveučilišta u Mostaru, Godišnje nagrade Zadarske županije za znanstveni rad, Plakete Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru za nastavno-stručni rad i osobit doprinos promociji Fakulteta, Povelje „Stjepan Bulić“ za znanstveni rad na utvrđivanju povijesnih činjenica u maslinarstvu i dr.

Zahvale

Zahvaljujem prije svega svom mentoru, prof. dr. sc. dr. h. c. Anti Uglešiću na velikoj podršci tijekom svih godina i savjetima pri pisanju rada. Prilikom obilaska terena za potrebe izrade ovog rada i od velike pomoći su mi bili prijatelji i kolege: Marko Barišić, dr. sc. Nina Čuljak, dr. sc. Gorčin Dizdar, Marija Gavrilović, Mira Rupčić, Željka Pandža, Tino Tomas, Katarina Bešlić, te brojni drugi kolege i prijatelji koji su mi bili velika moralna potpora. Zahvaljujem se djelatnicima županijskih organa vlasti, franjevačkoj knjižnici u Mostaru i franjevačkom muzeju *U kući oca mojega*.

Svakako najveću zahvalnost dugujem svojim roditeljima i svima koji su mi bili podrška tijekom svih ovih godina.

SAŽETAK

U radu se donose rezultati terenskih i drugih istraživanja nekropola stećaka na području zapadne Hercegovine. Odabirom teme nastojalo se prikupiti što više podataka o nekropolama na navedenom području konzultirajući znanstvenu i stručnu literaturu u kojoj se naišlo na nepotpune, a nerijetko i netočne navode o lokalitetima. Pristupilo se analizama nekropola, formalno-tipološkim analizama nadgrobnih spomenika, natpisne i reljefne građe. Empirijski podatci postignuti revizijama terena poslužili su kao temelj za propitivanje postojećih paradigmi i prezentiranje drugačijega viđenja sepulkralne kulture bosanskohercegovačkog srednjovjekovlja.

Suvremeni arheološki standardi pokazuju tendenciju prema nedestruktivnim metodama istraživanja i teorijskim perspektivama u arheologiji putem kojih se dolazi do posve novih arheoloških interpretacija. Svrha tako postavljenih istraživanja bio je pokušaj da se što bolje razumije srednjovjekovna sepulkralna kultura, proces nastanka stećka i smještaj nekropole u prostoru. Interpretacije ne bi bile moguće bez konzultiranja literature iz teorijskih pristupa u arheologiji, točnije koncepata arheologije prostora i krajolika. Pri tome se nastojalo odstupiti od ustaljenih formi i obrazaca prostornog rasporeda nekropola te ukazati da odabir mjesta za ukop pokojnika nije determiniran samo ekonomsko-funkcionalnim parametrima, nego da se u istraživanjima treba više osloniti na kontekst nastanka nove prakse pokapanja tijekom srednjeg vijeka te sagledati stećak kao skulpturu u prostoru. Naglasak je stavljen na doživljaj monumentalne forme nadgrobnoga spomenika kakav je stećak te interakciju između objekta i onoga tko ga promatra u danom kontekstu.

Istraživanjem lokaliteta i njihovoga odnosa prema putovima, naseljima i prirodnom okruženju pokušalo se doći do novih spoznaja o tome kako su te populacije percipirale krajolik. Došlo se do određenih spoznaja koje zasigurno neće biti uzete kao zakonitost, ali će biti inovacija u izučavanju.

U zaključku disertacije naglašava se kako budućnost istraživanja leži u interdisciplinarnom pristupu te analizama arheoloških podataka dobivenih terenskim radom koje, sukladno napretku epistemološke misli, trebaju biti popraćene teorijskim pristupima u arheologiji 21. st., čime se otvara mogućnost interpretacije na drugačijoj razini.

Ključne riječi: zapadna Hercegovina, nekropole, topografija, ikonografija, epitafi, teorijska arheologija, prostor, krajolik, humana komponenta prostora, prostorne dimenzije...

PROŠIRENI (STRUKTURIRANI) SAŽETAK NA ENGLLESKOM JEZIKU

Extended abstract

This thesis presents the results of field research conducted on various necropolises of medieval tombstones, also known as *stećci*, throughout Western Herzegovina, and is the compilation of the author's findings. The term *stećak* relates to the medieval tombstone carved on almost whole territory of Bosnia and Herzegovina and its bordering areas: central and southern parts of Croatia and western parts of Serbia and Montenegro. According to the field research conducted in the 20th century, there are more than 70,000 tombstones on 3,300 necropolises, appearing in the following basic forms: horizontal slabs, blocks, sarcophagus, pillars and crosses. New necropolises have been registered during field research conducted in a past couple of years.

In choosing this topic, the author's aim was to collect as much as possible information on the necropolis in the given area by consulting scientific and professional literature, in which incomplete and inaccurate information were sometimes provided (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 3; *Stećci, Kataloško-topografski pregled* by Š. Bešliagić). The objectives pursued relate to the synthesis of medieval tombstones necropolises found on the territory of city of Široki Brijeg, and Grude, Ljubuški and Posušje municipalities. The largest number of medieval tombstones relates to the forms of slabs and blocks. The author analysed each necropolis and conducted formal typological analyses of the medieval tombstones, its inscriptions and reliefs. In comparison to the data in scientific literature, field research results showed the differences in the number of medieval tombstones necropolises and tombstones as well. Mainly, they are located near by the rivers, fields, roads that were used in previous archaeological periods, settlements, tumuli, prehistoric ruins and mountain areas. The author noted damages of the tombstones especially in Posušje municipality, but also devastation of several necropolises in Western Herzegovina caused by nature or human interventions. Field research resulted in the observed analogies of tombstones in Široki Brijeg and Mostar, Stolac, Čitluk and Nevesinje areas. The relief motives noted on *stećci* in Ljubuški municipality are similar to those on the medieval tombstones registered in Vrgorac, Makarska, Ploče and Imotski. The author also registered similarities in typology and iconography of medieval tombstones in Posušje area and tombstones in Imotski, Kupres and Cetina area.

Empirical data obtained by field research were used as a basis for questioning the existing paradigms on the topic and presenting a different view on sepulchral practices and

rituals of the medieval Bosnia and Herzegovina. The final analyses showed that there are more than 180 necropolises with 2,100 medieval tombstones in Western Herzegovina region, even though there is always possibility to register new necropolises. It is also important to emphasize that Bijača necropolis, located in Ljubuški municipality, is on the UNESCO's world Heritage list since 2016.

Due to the nomination of medieval tombstones necropolises on the UNESCO's world Heritage list, there has been a lot of interest for their scientific valorisation. Scientific discourse on *stećci* is presented in different disciplines such as archaeology, history, art history, religion, philosophy, anthropology, literature, etc. However, understanding of the iconography and inscriptions on *stećci*, as well as their cultural context, remained inconclusive. Thereby, there was a need to review the existing interpretations.

Contemporary archaeological standards tend to use non-destructive research methods and theory perspective in archaeology leading to different archaeological interpretations. In order to avoid omissions and to obtain data on the necropolis, available non-destructive field research methods, interviews with the local residents, maps and satellite imageries were used. The purpose of this research was to try to understand the medieval sepulchral practices as well as the process of *stećak* building and the geographic placement of each necropolis in relation to its surroundings. The author also paid more attention to a human perception of space. Interpretation would not be possible without consulting existing literature on the theoretical approach in archaeology, or more precisely archaeological concepts on space and landscape.

The aim was to move away from the established forms and patterns of the spatial layout of the necropolis and to point out that selection of burial locations of the deceased was not determined solely by economic-functional parameters (processual archaeology), but that the research should rely more on the context of the emergence of the new burial practice during the Middle Ages and consider the *stećak* as sculpture in space. New scientific approach have led to knowledge of space/landscape as multidimensional, e.g. understanding that besides geographical dimension, space can be viewed through its ideological, symbolic, religious, social, identity and other dimensions (post processual archaeology). Therefore, the author designed new interpretative framework, according to which, the reliefs and inscriptions on *stećci* have been viewed as artefacts. Those artefacts were incorporated in the form of medieval tombstones located in space, and as such, they could have ideological, religious, identity, temporal, and symbolic dimensions that are projected on space. It should also be noted that the largest number of relief motifs are crescent, star, solar symbols, different shapes of cross, human figures, heraldic motifs, animals and etc., mainly carved in bas relief.

Emphasis is placed on the individuals' experience of these monumental forms and intrinsically sculptural tombstones, as well as the relevant relationship between these tombstones, the observer and the surrounding landscape. It should not be forgotten that the perception of a human in the modern age is certainly different from that of our medieval ancestors.

Exploring the locations of each burial ground in relation to the paths, settlements and natural surrounding environment was essential. The aim was to consider how these communities perceived and interacted with their landscapes, how and why they buried their dead in such specific and, in the edges of fields, in the old used pathways, areas which were difficult to be reached and similar. The tendency of burial on archaeological sites from earlier periods and iconographic repertoire of *stećak* are interpreted as links to surviving cults and beliefs. Using prehistoric tumuli as their burial sites, medieval populations gave a new symbolic shape to the space. Perhaps they wanted to preserve the remembrance of the deceased, to identify with them, or they aspired to be closer to God and therefore used tumuli that are mainly situated on the elevations, as their burial places.

Having regard that the interpretations on Romanic, gothic and byzantine art influences on *stećci* dominate in contemporary literature, it is necessary to discuss the local artistic expression and to develop new methodologies that would enable new interpretative framework. In the author's opinion, none of those influences should be neglected. Instead they have to be taken into consideration as well as the influences of art and beliefs of prehistoric and later archaeological populations. Findings will certainly not be taken as legitimacy but will be considered as innovation in the study.

Presented data are the results of the field research and, in the context of research and research future, constitute an inseparable segment of defining the final interpretation of the spatial location of *stećak* necropolis of Western Herzegovina. The scientific contribution of the thesis are also the maps of necropolises distribution area and foto documentation obtained during field work.

Taking into consideration lack of archaeological excavation of the necropolises in Western Herzegovina as well as anthropological analyses of human remains, certain issues such is wealth, way of life of those buried under the *stećak* tombstones, health condition, family ties and so on, still remain in question.

In the thesis, it had been emphasised that the future of the research lays within interdisciplinary approach and analyses of the archaeological data obtained by the field research, which,

according to the progress of epistemological thought, should be accompanied by theoretical approaches on the archaeology of the 21st century, thus opening the possibility of interpretation at different level.

Key words: Western Herzegovina, necropolises, topography, iconography, epitaphs, theoretical archaeology, space, landscape, “human” space, spatial dimensions...

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. TEORIJSKI PRISTUP.....	10
1.1. Obrazloženje teme.....	10
1.2. Cilj i hipoteze istraživanja.....	12
1.3. Metodološki postupci.....	13
2. PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR.....	17
2.1. Geografski položaj zapadne Hercegovine.....	17
2.2. Povijesni okvir.....	26
2.3. Srednjovjekovno društveno uređenje i nasebinski aspekti.....	29
2.4. Stećci i Crkva bosanska.....	33
2.5. Crkvene prilike u Humu.....	36
3. POVIJEST ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA SA STEĆCIMA.....	39
3.1. Problemi izučavanja stećaka – dominantne paradigme.....	42
3.2. Stećak, kameni znak pogrebne prakse – pitanje naziva i podrijetla.....	49
3.3. Nekropole stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi.....	53
4. ANALIZA NEKROPOLA ZAPADNE HERCEGOVINE –REZULTATI REVIZIJA TERENA.....	60
4.1. ŠIROKI BRIJEG.....	63
4.2. Topografija nekropola.....	66
4.2.1. Mokro.....	66
4.2.2. Široki Brijeg.....	69
4.2.3. Uzarići.....	71
4.2.4. Trn.....	76
4.2.5. Knešpolje.....	77
4.2.6. Gornji Mamići.....	81
4.2.7. Kočerin.....	87
4.2.8. Ljuti Dolac.....	90
4.2.9. Biograci.....	92
4.2.10. Donji Gradac.....	93
4.2.11. Buhovo.....	95
4.2.12. Crnač.....	96
4.2.13. Crne Lokve.....	98
4.2.14. Dobrič.....	100
4.2.15. Dobrkovići.....	102
4.2.16. Grabova Draga.....	103

4.2.17. Izbično	105
4.2.18. Jare.....	105
4.2.19. Ljubotiči.....	106
4.2.20. Podvranić	110
4.2.21. Provo.....	110
4.2.22. Rasno	112
4.2.23. Privalj.....	116
4.3. Opće odlike nekropola	118
4.4. GRUDE	122
4.5. Crkveno graditeljstvo na području Gruda	124
4.6. Topografija nekropola	126
4.6.1. Grude	127
4.6.2. Drinovci	135
4.6.3. Tihaljina.....	143
4.6.4. Ledinac	149
4.6.5. Sovići	155
4.6.6. Ružići.....	159
4.6.7. Opće odlike nekropola.....	168
4.7. LJUBUŠKI	170
4.7.1. Tragovi prošlosti.....	171
4.8. Topografija nekropola	172
4.8.1. Veljaci.....	173
4.8.2. Grab	175
4.8.3. Vojnići	180
4.8.4. Studenci	181
4.8.5. Klobuk	184
4.8.6. Bijača	187
4.8.7. Cerno	190
4.8.8. Dole	192
4.8.9. Vitaljina	193
4.8.10. Grljevići	194
4.8.11. Hardomilje	195
4.8.12. Humac.....	198
4.8.13. Lipno.....	199
4.8.14. Ljubuški	200
4.8.15. Miletina.....	200
4.8.16. Radišići	202

4.8.17. Šipovača.....	204
4.8.18. Vitina	205
4.8.19. Zvirici	205
4.8.20. Crveni Grm.....	209
4.8.21. Opće odlike nekropola.....	210
4.9. POSUŠJE	212
4.10. Topografija nekropola	214
4.10.1. Batin.....	214
4.10.2. Blidinje	217
4.10.3. Čitluk	218
4.10.4. Bare.....	218
4.10.5. Poklečani	220
4.10.6. Posušje	224
4.10.7. Posuški Gradac	230
4.10.8. Rastovača.....	231
4.10.9. Rakitno	235
4.10.10. Tribistovo.....	239
4.10.11. Vir.....	243
4.10.12. Vinjani	248
4.10.13. Sutina	250
4.10.14. Zagorje.....	250
4. 11. Opće odlike nekropola	255
5. STEČAK, METAFORIČKA REPREZENTACIJA SVIJETA ŽIVIH I SVIJETA MRTVIH	256
5.1. Analiza epigrafske građe	256
5.2. Izučavanje ikonografije stećaka	264
5.3. Rezultati terenskih istraživanja	265
5.4. Figuralni prikazi na stećcima	269
5.6. Heraldički motivi.....	281
5.7. Križ.....	285
5.8. Sunce, mladi mjesec i zvijezda (rozeta)	288
5.9. Bordure.....	290
5.10. Ostali motivi.....	293
6. SREDNJOVJEKOVLJE U TEORIJSKOJ ARHEOLOGIJI	300
6.1. Kronologija teorijskih pravaca u arheologiji.....	300
7.KONCEPTI ARHEOLOGIJE PROSTORA I KRAJOLIKA NA PRIMJERU NEKROPOLA STEČAKA.....	307

7.1. Koncept prostora	307
7.2. Koncept krajolika	309
7.3. Prostorni raspored nekropola stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi	311
7.4. Srednjovjekovni kulturni (antropogeni) krajolik – pokušaj kontekstualizacije nekropola stećaka u teorijskoj arheologiji.....	317
7.4.1. (Pogrebni) ritual kao praksa	321
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	325
LITERATURA	330
Životopis kandidatkinje.....	345

UVOD

Znanstvena grana na koju se ovaj doktorski rad odnosi jest srednjovjekovna arheologija, s tematskim naglaskom na kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka na prostoru zapadne Hercegovine. Pored formalne analize nekropola, formalno-tipoloških analiza pojedinačnih primjera nadgrobnih spomenika, njihovih reljefnih motiva i natpisne građe, ovim se radom nastojalo doprinijeti jasnijem razumijevanju prostornoga rasporeda nekropola, koristeći teorijske pristupe iz arheologije. Iako arheologija na „Zapadu“¹ podrazumijeva uzajamno prožimanje teorije i prakse, dosadašnji arheološki pristupi izučavanja nekropola stećaka nemaju osnove u teorijskim načelima koji će se koristiti u radu. Manjak informiranosti o teorijskim pristupima kao konceptualnom temelju istraživačkoga rada bio je poticaj i odskočna daska za planirano istraživanje.

U radu se donose podatci o trenutnom stanju nekropola stećaka na području zapadne Hercegovine, koji su najvjerodostojniji prikaz autoričinog terenskoga rada i nastojanja da im se pronađe mjesto u zahtjevnom procesu identifikacije *kamenih spavača*.²

Odabrane smjernice i teorijski okvir mogu dovesti do kontradiktornosti sa stavovima u znanstvenim krugovima priznatih istraživača, no postavljenom zadatku zasigurno nije cilj degradacija i minoriziranje istraživačkoga rada brojnih imena koja su dala enorman znanstveni doprinos u rasvjetljavanju kulturne i povijesne pozadine nastanka stećaka. Za nadati je se da će ovaj rad biti tek jedna od karika u formiranju kulturnog i povijesno-političkog okvira nastanka nekropola stećaka.

U nedostatku materijalnih sredstava pristupilo se hodološkom radu, točnije višegodišnjoj reviziji terena sprovedenoj u svrhu provjere empirijskih podataka iz literature, bilježenja novih lokaliteta i stanja na terenu, kartiranja nekropola te objedinjavanja zemljopisnoga prostora zapadne Hercegovine u jednu cjelinu. Napominjem da pored velikoga zalaganja i vremena provedenog na terenu, zasigurno postoje nekropole koje neće biti zabilježene. Stanje na terenu je takvo da su stećci utonuli, a pojedine nekropole nepovratno uništene ili zatrpale.

¹ *Zapad* nije uniformirano područje i *tamo* se prakticiraju razni teorijski pravci. *Zapad* je sociološki konstrukt, a sam termin će se zbog preglednosti teksta koristiti u radu.

² Mehmedalija Mak Dizdar bosanskohercegovački je pjesnik poznat po zbirci pjesama *Kameni spavač*, prvi put publicirane 1966. godine. Dizdar je inspiraciju za svoje pjesme pronalazio upravo u stećcima, alegorijski ih nazivajući *kamenim spavačima*.

Unatoč pokušajima stvaranja obrazaca prostornoga rasporeda nekropola kojega nalazimo u literaturi, a koji je poslužio kao osnova i za ostala područja rasprostranjenosti, terenskim se radom pokušalo ukazati i na oprečnosti pri odabiru lokacija za ukop pokojnika.

Svrha terenskoga pregleda/revizije bila je:

1. Detaljan pregled terena s ciljem izbjegavanja propusta pri utvrđivanju brojnoga stanja stećaka, osobito na većim nekropolama na kojima su stećci obilježeni kredom (izuzetak su nekropole na kojima su stećci utonuli u zemlju ili nepreglednost terena zbog guste vegetacije);
2. Terenski je pregled sproveden samostalno i uz pomoć lokalnoga stanovništva (metoda intervjua);
3. Fotografiranje i opis trenutnoga stanja nekropola;
4. Teško raspoznatljivi motivi na stećcima iscertani su kredom radi jasnijeg raspoznavanja njihovoga sadržaja;
5. Za utvrđivanje orijentacije stećaka i koordinata korišteni su kompas i GPS uređaj;
6. Na pojedinim nekropolama uzete su i dimenzije stećaka, obično zbog njihove monumentalnosti.

Nakon što se veliki broj nekropola iz Bosne i Hercegovine te susjednih zemalja Srbije, Hrvatske i Crne Gore posljednjih godina našao na tentativnom popisu UNESCO-ove svjetske baštine, ponovno se javio interes za izučavanje i valorizaciju stećaka. Znanstveni diskurs o stećcima zastupljen je u disciplinama arheologije, povijesti, povijesti umjetnosti, antropologije, religije, filozofije, književnosti i dr., ali cjelokupno razumijevanje ikonografske i epigrafske građe stećka, njegovog kulturno-povijesnoga konteksta ostalo je nedorečeno. Nominacija nekropola stećaka na UNESCO-ovu popisu svjetske baštine na eksplicitan način podrazumijeva parafraziranje podataka iz literature i razmatranje stanovišta ranijih istraživača, te stavljanje težišta na nove pravce u izučavanju *fenomena* stećaka.³

³ Termin *fenomen* koristi se u svojstvu opisa stećaka u kontekstu njihove brojnosti, raznovrsnosti oblika, repertoara reljefnih motiva, natpisa i dr. Atribut je naglašen u UNESCO-ovom Nominacijskom dosjeu u kojemu su stećci izdvojeni iz cjelokupnog konteksta europske sepulkralne prakse: *Criterion (iii) Although immersed in medieval European culture and the historic context and specificity of the area where we find them, with traces of earlier influences (prehistoric, antic and early medieval), stećci, by several aspects, remain a unique phenomenon in European medieval artistic and archaeological heritage. The main specificity is exactly the number not been recorded anywhere else in Europe – about 70 000 documented and recorded monuments! Furthermore, the distinct characteristic is the diversity of forms. Today we know the following basic forms: slabs, chests, gabled roof tombstones, pillars, monumental crosses... Their reliefs are an exceptional testimony of medieval culture which has disappeared and of which stećci are often the only traces. The reason for this is in an unbelievable richness of reliefs of various content – images of everyday life, symbolic and religious depictions and decorative details. The emergence of various inscriptions further contributes to their specificity given that these are*

Termin *stećak*, koji će se u radu ponavljati više puta, odnosi se na nadgrobni spomenik karakterističan za razdoblje razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka, klesanog na prostoru srednjovjekovne države Bosne i njezinih pograničnih područja. Iako u literaturi nailazimo na različitu terminologiju, o čemu će još biti govora, definicija pojma poprilično je ujednačena i objedinjena onom koja je korištena u UNESCO-ovom Nominacijskom dosjeu.⁴ (UNESCO, 2015: 123) Zona rasprostiranja ograničena je rijekom Dravom na sjeveru, jadranskom obalom na jugu, Likom na zapadu, dok istočna granica njihova rasprostiranja seže duboko u zapadnu Srbiju.⁵ Od približno 70.000 evidentiranih stećaka na 3.300 lokaliteta, u Bosni i Hercegovini nalazi se oko 60.000, u Hrvatskoj 4.400, u Crnoj Gori oko 3.500 i u Srbiji oko 4.100.

Iako u stručnoj literaturi nalazimo podatke o pojavi stećaka od druge polovice 12. st., klesanje stećaka intenzivira se tijekom 14. i 15. st., neprekidno trajajući sve do u 16. st., ali i kasnije. Pod utjecajem osmanskih osvajanja dolazi do promjene u umjetničkom stvaralaštvu i klesanju novih oblika nadgrobni spomenika poput nišana i stupa, ali i najljepših primjeraka sanduka i sarkofaga. Zbog dominantnih položaja na kojima su nastale, oblika nadgrobni spomenika, reljefnih predstava, simbola i natpisa na njima, nekropole stećaka počele su privlačiti pažnju visokoobrazovanoga zapadnog kruga još u 18. st. Predmetom multidisciplinarnih istraživanja domaćih i inozemnih znanstvenika stećci postaju krajem 19. st., dok to zanimanje kulminira sredinom 20. st., točnije po završetku Drugoga svjetskog rata kad se pristupa prvim sustavnim popisima nekropola. Najveći broj publikacija, znanstvenih i stručnih radova o stećcima publiciran je u drugoj polovici 20. st., zahvaljujući zalaganju Š. Bešlića, M. Wenzel, A. Benca, N. Miletić, P. Anđelića, M. Vege i brojnih drugih znanstvenika.⁶

Najznačajnije su publikacije Bešlićev *Kataloško-topografski pregled*, izdanje *Stećci, kultura i umjetnost* te doktorska disertacija Marian Wenzel pod naslovom *Ukrasni motivi na stećcima*. Ono što se zapaža kod oba istraživača izričito je evolucijski teorijski okvir⁷ i

extraordinary monuments of medieval literacy, which spread to almost all social ranks and nowadays have a multiple function – from being historical source to the study of different cultural and social influences. (UNESCO, 2015: 242)

⁴ *Stećci* (pl.) are medieval monolithic tombstones found on almost all the territory of Bosnia and Herzegovina, in the western parts of Serbia and Montenegro and in central and southern parts of Croatia.*

⁵ Stećci, Medieval tombstones, Nomination Document for the Inscription on the UNESCO World Heritage List, Bosnia and Herzegovina, Republic of Croatia, Montenegro, Republic of Serbia, January, 2015.

⁶ (ANĐELIĆ, 1974; 1999; BENAC, 1952, 1967; BEŠLAGIĆ, 1971, 1982; MILETIĆ, 1982; VEGO, 1954, 1962, 1964; WENZEL, 1965)

⁷ Kanadski arheolog Bruce Trigger koristi termin *kulturnohistorijska arheologija* za arheologiju između 1900-te i 1960-e. Promatra je kao suprotnost arheologiji 19. st., kojom su se bavili Thomsen, Worsaae i Montelius, koju on naziva *evoluciona arheologija*. Pod tim terminom podrazumijeva se organizacija arheološke građe u vremenske periode: kronologija i tipologija. (OLSEN, 2002: 31-32)

difuzionistički pristup, zasnovan na uvjerenju da su motivi na stećcima i natpisna građa nastali kao rezultat utjecaja zapadnoeuropske romaničke i gotičke umjetnosti. Radovi navedenih autora temelj su brojnih znanstvenih studija posljednjih desetljeća, u kojima pored interpretiranja reljefnih motiva i epitafa najviše dominira izučavanje etničke i vjerske pripadnosti pokojnika. Posljednjih se godina istraživanjem *fenomena* stećaka intenzivno bavio i povjesničar D. Lovrenović, autor mnogih članaka i publikacija vezanih za nekropole stećaka.

Jedna od interesnih sfera posljednjih godina pokušaj je pravne i zakonske zaštite nekropola s obzirom na činjenicu da se one uništavaju već decenijama, svjesnim ili nesvjesnim udjelom ljudskoga faktora. Opći društveni i tehnološki napredak, pasivnost ili nestručnost od strane nadležnih zavoda i općinskih organa vlasti, potencijalni su uzroci djelomične ili potpune devastacije pojedinih nekropola, što se potvrdilo revizijom lokaliteta sa stećcima na prostoru zapadne Hercegovine. Ista situacija primjećuje se i u ostalim područjima rasprostranjenosti jer je autorica pristupila reviziji terena susjednih područja Hercegovine i Hrvatske.

Kulturno-povijesni kontekst stećaka narušen je i izmještanjem/dislociranjem reprezentativnih primjeraka u vrt i dvorište Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. U vremenu u kojemu živimo nije strana i zloupotreba kulturno-povijesnoga nasljeđa u dnevno-političke svrhe.

Nekropole stećaka dio su graditeljske baštine, te u tomu kontekstu *predstavljaju svjedočanstvo ljudske civilizacije stvarano čovjekovim radom... posjeduju vrijednosti s kulturno-historijskog, umjetničkog, ambijentalnog, etnološkog, naučnog ili nekog drugog stajališta.* (Sanković-Simčić, 2000: 11) Na primjeru pokušaja konzervacije i restauracije stećaka na nekropoli Radimlja, evidentno je da su izbjeljivanjem stećaka izgubljene njezine autentične značajke. Struka nije primjereno i pravovremeno reagirala na tu intervenciju, kao ni na gradnju objekata u njezinoj neposrednoj blizini, što je protivno *Venecijanskoj povelji*, temeljnom dokumentu kojim su definirani principi zaštite, očuvanja i restauracije kulturnoga nasljeđa.⁸ (Sanković-Simčić, 2000: 23-25) Unatoč navedenom stanju, nekropola Radimlja upisana je na UNESCO-ov Popis svjetske baštine, iako se u UNESCO-ovoj predloženoj izjavi o univerzalnoj vrijednosti stećaka (*Proposed Statement of Outstanding Universal Value*), naglašava upravo autentičnost, ambijentalnost i izvornost upisanoga dobra. (UNESCO, 2015: 241-244)

⁸ *Venecijanska povelja*, „Povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina“ donesena je 1964. godine. Obradila je pojam historijskoga spomenika i odredila principe konzervacije i restauracije na međunarodnoj razini, pod kojima se između ostalog podrazumijeva i konzervacija njihovih prirodnih uvjeta, odnosno intervencije poput građenja ili pregrađivanja kojima se narušava tradicionalni ambijent.

Uzroci propadanja zabilježeni terenskim pregledom jesu i klimatski uvjeti, mikroorganizmi, priroda, ideološki i politički razlozi, urbanizacija tj. izgradnja putova i infrastrukture. Jedan od prvih pokušaja da se ukaže na problem bila je izložba pod nazivom *Stećci* autorice Jasminke Poklečki-Stošić, organizirane i održane u jesen 2008. godine u Zagrebu. Izložba je rezultat kulturne suradnje četiriju država bivše Jugoslavije – Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Cilj je bio široj javnosti prikazati stvarnu situaciju na terenu i ukazati na neophodnu zaštitu i sprječavanje njihovoga daljnjeg propadanja, te upozoriti na to da bi stećci mogli propasti bez angažiranja nadležnih institucija, čak i prije nego što se utvrdi njihova kulturna vrijednost.

Drugo značajno okupljanje znanstvenika bio je Međunarodni znanstveni skup *Šefik Bešlagić i stećci* održan u Sarajevu 9./10. svibnja 2014., na kojemu je izlagao veliki broj stručnjaka iz polja arheologije, povijesti, jezika, povijesti umjetnosti, etnologije i dr., a predstavili su svoja istraživanja i terenske opservacije, uključujući i novija arheološka istraživanja pojedinačnih nekropola u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Na temelju sustavnoga popisa nekropola provedenog u drugoj polovini 20. st., pretpostavlja se da je do danas očuvano oko 70.000 stećaka, od kojih je 30 % ukrašeno natpisima i/ili različitim simbolima, ljudskim i životinjskim figuracijama te floralnim i geometrijskim motivima. Natpisna građa nije tako brojna kao što su reljefni motivi. U nedostatku arheoloških istraživanja, epitafi na stećcima pomogli su u kronološkoj determinaciji podizanja tih nadgrobni spomenika čiji je vrhunac izrade smješten u razdoblje od 13. do 15. st.

Posljednjih se godina ponovno javilo zanimanje za izučavanje stećaka inicirano u znatnoj mjeri UNESCO-ovom nominacijom na Popisu svjetske baštine, što je potaklo involviranje i angažiranje većega broja stručnjaka po pitanju zaštite i sprječavanja daljnjeg uništenja nekropola. Projekt serijske nominacije stećaka za upis na Popis svjetske baštine pod nazivom *Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, smatra se jednim od najsloženijih i najopsežnijih pothvata iz područja zaštite graditeljskoga nasljeđa u kojemu su sudjelovale i susjedne države Hrvatska, Srbija i Crna Gora, na čijim se teritorijima danas nalazi spomenuto dobro. Proces, čiji je glavni koordinador bio povjesničar D. Lovrenović, započeo je u studenome u Sarajevu potpisivanjem Pisma namjere o zajedničkoj nominaciji predstavnika četiriju država. Serijska nominacija srednjovjekovnih nadgrobni spomenika – stećaka obuhvatila je izbor od 4.100 stećaka na 30 nekropola sačuvanih *in situ*, a koje imaju najviši stupanj autentičnosti. Na svim predloženim nekropolama sprovedeni su osnovni dokumentacijski radovi (izrada elaborata zatečenoga stanja, snimci postojećega stanja,

fotodokumentacija, crteži i 3D skeniranje u pojedinim slučajevima), kao podloga daljnjim konzervatorskim i restauratorskim zahvatima u svrhu boljeg očuvanja i upravljanja svakim pojedinim lokalitetom. Način upravljanja određen je pojedinačnim Planovima upravljanja koji su specifični s obzirom na državno zakonodavstvo i lokalnu upravu, te na mogućnosti uključenih država. Provedba istih planova imat će za cilj uspostavljanje međudržavne koordinacije i sprječavanje propadanja stećaka na svim nominiranim nekropolama.

U izradi plana upravljanja, sukladno smjernicama *Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine* iz 1972. godine, sudjelovali su Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Ministarstvo civilnih poslova, Komisija za suradnju BiH s UNESCO-om, nadležna entitetska ministarstva kulture i zavodi za zaštitu kulturnoga nasljeđa, vladine institucije nadležne za upravljanje nasljeđem te općine na čijim se teritorijima nalaze nominirane nekropole sa stećcima. Prva faza projekta završena je upisom stećaka na *Privremeni popis svjetske baštine* 2011. godine. U siječnju 2015. godine ekspertni su timovi završili izradu Nominacijskoga dosjea i Plana upravljanja te su ga priložili Centru za svjetsku baštinu u siječnju 2015. godine. Nominacijskim dosjeom obuhvaćene su 22 nekropole iz Bosne i Hercegovine, 3 iz zapadne Srbije, 3 iz zapadne Crne Gore te 2 iz centralne i južne Hrvatske. Iako je nakon razmatranja priloženih dokumenata ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*), stručno tijelo zaduženo za tehničku evaluaciju nominacijskoga dosjea sugeriralo kako odluku o upisu stećaka na Popis svjetske baštine treba odgoditi, UNESCO-ov Odbor za svjetsku baštinu ipak je donio pozitivnu odluku obrazlažući značaj regionalne suradnje i pomirenja.

Na 40. zasjedanju 21 zemlje članicâ Odbora UNESCO-a, koje je u Istanbulu započelo 10. srpnja, donesena je pozitivna odluka prema kojoj su *Stećci, groblja srednjovjekovnih nadgrobniâ spomenika Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore i Srbije*, uvršteni na Popis svjetske baštine temeljem kriterijuma *iii* (spomenici koji predstavljaju jedinstveno ili najmanje izuzetno svjedočenje o kulturnoj tradiciji ili civilizaciji koja je živa ili nestala) i *vi* (kulturni spomenici koji su u direktnoj vezi s događajima ili tradicijama, idejama ili vjеровanjima, umjetničkim i književnim djelima univerzalnoga značenja).⁹ Upis nekropola stećaka na Popis svjetske baštine donosi izuzetan ugled, ali i niz dodatnih zadataka. Države članice na čijim se područjima nalaze nekropole obvezne su osigurati uvjete za zaštitu od klimatskih promjena, urbanizacije i drugih utjecaja, te na takav način održati zone zaštite, tzv. tampon zone, tj. poraditi na održivom upravljanju nekropola.

⁹ <http://whc.unesco.org/en/criteria/>

Od 30 nominiranih nekropola, 28 ih je ispunjavalo kriterije za upis na Popis svjetske baštine, dok su nekropole Stare kuće u Donjim Breškama kod Tuzle i Mramorje u selu Buđ kod Pala izuzete s liste. Na UNESCO-ov Popis svjetske baštine upisano je 20 nekropola stećaka iz Bosne i Hercegovine:

1. nekropola sa stećcima Radimlja – Stolac
2. nekropola sa stećcima Biskup – Konjic
3. nekropola sa stećcima Kalufi – Nevesinje
4. nekropola u selu Burati – Rogatica
5. nekropola sa stećcima Maculje – Novi Travnik
6. nekropola sa stećcima Dugo Polje – Blidinje
7. nekropola sa stećcima Gvozno – Kalinovik
8. nekropola sa stećcima Grebnice – Bunčići u selu Radmilovića Dubrava – Bileća
9. nekropola sa stećcima Bijača – Ljubuški (Sl. 1.)
10. nekropola sa stećcima u Olovcima kod Kladnja – Kladanj
11. nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor u Musićima – Olovo
12. nekropola sa stećcima Kučarin – Hrančići – Goražde
13. nekropola sa stećcima Boljuni – Stolac
14. nekropola sa stećcima Umoljani – Trnovo
15. nekropole sa stećcima u Luburića polju – Sokolac
16. nekropola sa stećcima Potkuk u Bitunji – Berkovići
17. nekropola sa stećcima u selu Bečani – Šekovići
18. nekropola sa stećcima na lokalitetu Mramor (Crkvina) u Vrbici – Foča
19. nekropola sa stećcima Čengiće Bara – Kalinovik
20. nekropole sa stećcima Ravanjska vrata – Kupres

Nekropola na lokalitetu Dilić (Galića ograda) Bijača, broji 34 nadgrobna spomenika i jedina je nekropola s prostora zapadne Hercegovine koja ispunjava predložene kriterije. U Nominacijskom dosjeu, dijelu u kojemu su navedeni odgovori na ICOMOS-ove zahtjeve o dopuni dokumentacije, naglašeno je da se potvrđuje stoljetni kontinuitet upotrebe komunikacije Aquileia – Naron – Dirahij – Thessaloniki na lokalitetu nekropole Bijača (UNESCO, 2015: 1454) Iz toga proizlazi da nekropola ima povijesnu, dokumentacijsku i znanstvenu vrijednost. Istaknuta je i njezina umjetnička vrijednost, predstavljena bogato

ukrašenim stećcima (17) i zastupljenošću velikoga broja osnovnih oblika nadgrobnih spomenika (19 sanduka i 14 ploča), datiranih u 14. i 15. st.

Sl. 1. Nekropola Bijača

Proces nominacije i obveze zemalja sudionica bile su ključne teme Okrugloga stola održanog 15. rujna 2016. u Sarajevu, dva mjeseca nakon što su stećci upisani na Popis svjetske baštine. Autorica je također sudjelovala i dala osvrt na dosadašnje interpretacije stećaka, nedostatak arheoloških istraživanja, kao i neophodnu sintezu teorijske arheologije i rezultata dobivenih istraživanjima. Raspravljalo se o problemima s kojima su se članovi Odbora susretali tijekom trajanja procesa nominacije, s posebnim naglaskom na recikliranje i spolizaciju tj. sekundarnu upotrebu stećaka. Navedeni su i brojni primjeri njihove dekontekstualizacije i izmještanja na nove lokacije. Što se tiče nominacije stećaka, ona je dobila podršku članova Odbora za svjetsku baštinu, uglavnom diplomata iz 21 zemlje članice, iako je od strane ICOMOS-a predložena negativna odluka uz obrazloženje kako su određeni kriteriji nepotpuni

te da dosje zahtijeva doradu.¹⁰ Prevladao je diplomatski i politički odnos prema nominaciji, s naglaskom na prvu zajedničku suradnju četiriju zemalja, nekoć članica bivše Jugoslavije. Iz statusa kojega stećci danas imaju proistječu određene obveze zemalja u kojima se ovo dobro nalazi. One su dužne osigurati mjere zaštite dobra sukladno njegovoj jedinstvenoj i univerzalnoj vrijednosti.

¹⁰ <http://whc.unesco.org/archive/2016/whc16-40com-8B-en.pdf>

1. TEORIJSKI PRISTUP

1.1. Obrazloženje teme

Istraživačkim radom na temi obuhvaćene su sve kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka na području zapadne Hercegovine. Uzimajući u obzir njihovu slabu zastupljenost u stručnoj literaturi, naglasak je stavljen na revidiranje terena i inovativne interpretacije u kontekstu teorijskih polazišta procesne i postprocesne arheologije prostora i krajolika.

Svrha je tako postavljenih istraživanja bila ponuditi moguće odgovore na pitanja na koje su sve načine kasnosrednjovjekovne populacije percipirale prostor oko sebe, jesu li mjesta za ukop pokojnika organizirana po nekom modelu te kakav je odnos nekropola stećaka i drugih arheoloških lokaliteta. Rezimiranjem prikupljenih empirijskih podataka i njihovim teoretskim interpretiranjem, zadatak je bio ukazati na potencijalnu multidimenzionalnost prostora. Dosadašnji je prostorni kontekst izučavanja bio utemeljen na ekološko-funkcionalnoj tezi, čiji je zastupnik bio Š. Bešlagić, a kojom se naglašava da je izbor lokaliteta za nastanak nekropola ovisio o sljedećim čimbenicima: blizine naselja, putova, kamenoloma u kojima će se usijecati kameni blokovi i konfiguracije terena koja je uvjetovala proces prevoženja stećka na nekropolu. (Bešlagić, 1982: 37-39; 2004: 179-180) Bešlagićeve su se tvrdnje pokazale opravdanima, no sukladno napretku epistemološke misli, takve je paradigme moguće bilo dodatno propitati, proširiti spoznaje i postaviti nova pitanja koja se bave prostornim rasporedom nekropola u okviru teorijskog postprocesnoga pristupa zastupljenog u arheološkoj znanosti prvenstveno anglosaksonske i skandinavske škole posljednjih nekoliko desetljeća. (Hodder, 1985, 1982, 1982b; Tilley, 1994; Johnson, 2007; Bender, 1993; Ingold, 1993; Thomas, 2001; Knapp and Ashmore, 1999; i dr.) Epilog takvoga pristupa bio je potpuno novi koncept analize nekropola stećaka, kojim su se preko suvremenih teorijskih pristupa valorizirale njihove prostorne komponente.

Navedeni se prijedlog odnosi na nekropole stećaka zapadne Hercegovine, točnije nekropole smještene na prostoru grada Širokoga Brijega i administrativnih općina Posušje, Ljubuški i Grude. S obzirom na to da se pri pokušaju definiranja zemljopisnih granica i teritorijalnog opsega područja zapadne Hercegovine naišlo na nedostatke i nedoumice u literaturi, definicija koja je uzeta kao relevantna glasi: „Zapadna Hercegovina prostor je koji se zemljopisno podudara s područjem Zapadnohercegovačke županije u sklopu novije administrativno-teritorijalne podjele. Regija je zarana određena društvenogeografski i prirodogeografski, a administrativne međe slijedile su međe regije.“ (Šimunović, 1997: 125-144)

U nizu od devet monografija nekropola stećaka, publiciranih u izdanju Zemaljskoga muzeja u Sarajevu 50-ih i 60-ih godina 20. st., obrađene su općine Ljubuški (Vego, 1954) i Široki Brijeg (Benac, 1952).¹¹ Rezultat monografskih obrada isključivo reprezentativnih nekropola izdvojenih subjektivnom selekcijom istraživača bili su empirijski podatci o broju, oblicima i dimenzijama stećaka te reljefnim motivima i natpisnoj građi.¹² Sporadične podatke o nekropolama stećaka u općinama Grude i Posušje nalazimo u djelu M. Vego *Bekija kroz vijekove* (Vego, 1964) i Bešlagićevoj monografiji *Stećci na Blidinju* (Bešlagić, 1959). Iako je literatura o stećcima brojna, mnoga su pitanja još uvijek diskutabilna, kako na razini lokalnih, tako i svjetskih znanstvenih krugova koji se bave izučavanjem *fenomena* stećaka.

Postotak arheološki istraženih nekropola veoma je nizak. Uglavnom se odnosi na istraživanja pojedinačnih grobova na nekropolama Odžak (Vego; 1958, 1980), Lipovci – Kočerin (Dodig, 1985), Knešpolje – Varda (Soldo, 2015), Kočerin – Škola (Soldo, 2016), te nekropolu Pivnice na Hardomilju (Atanacković – Salčić, 1985), uz napomenu da su antropološke analize izvršene samo djelomično na primjeru osteološkoga materijala iz grobova na nekropolama Lipovci i Odžak, u kojima su u oba slučaja analizirani kosturi muških osoba. Iako su istraživanja nekropola Varda i Kočerin–škola izvršena prije nekoliko godina, nedostaju detaljnije analize materijala nađenog u grobovima i antropološke analize osteološkog i dentalnoga materijala. (Soldo, 2015: 11-25; Soldo, 2016: 205-214) Devastacije grobnih cjelina i narušavanje integriteta nekropola uočeni su na brojnim lokalitetima: Ledinac, Barevište, Jelen groblje, Dražica i dr.

Iz navedenog se zaključuje kako primarni problem predstavljaju nedostaci arheoloških istraživanja te antropoloških analiza osteološkoga materijala, koji bi poslužili kao glavni indikatori za rekonstrukciju i interpretaciju načina života kasnosrednjovjekovnih populacija.

Budućnost istraživanja u interdisciplinarnom je pristupu te analizama arheoloških podataka dobivenih terenskim radom koje, sukladno napretku epistemološke misli, trebaju biti popraćene teorijskim pristupima u arheologiji 21. st., čime se otvara mogućnost interpretacije na drugačijoj razini. Slaba zastupljenost u stručnoj literaturi, nedostatak arheološke obrade grobova ispod stećaka i tradicionalan način izučavanja, temeljni su razlozi planiranog istraživanja i najveći poticaj u izradi disertacije.

¹¹ Monografski su obrađene općine *Ljubuški* Marka Vego, *Radimlja*, *Olovo* i *Široki Brijeg* Alojza Benca, *Ludmer Dimitrija Sergejevskog* te *Kupres*, *Popovo*, *Stećci centralne Bosne* i *Kalinovik* Šefika Bešlagića

¹² Postprocesna arheologija zastupa stajalište da je svako istraživanje subjektivno, uključujući i ovo. Ovom se rečenicom želi naglasiti da su i prethodna istraživanja subjektivna, iako su dotični autori tražili objektivnost.

1.2. Cilj i hipoteze istraživanja

Rad je koncipiran prvenstveno na ideji sintetiziranja saznanja o nekropolama stećaka na prostoru zapadne Hercegovine. Dobiveni empirijski podatci interpretirani su u kontekstu teorijskih spoznaja postprocesne arheologije s ciljem dobivanja drukčijih čitanja materijalne kulture. S obzirom na to da se znanstvenici iz Bosne i Hercegovine, a i šire, nisu bavili izučavanjem stećaka s teorijskog aspekta, kao temeljno polazište korištena je arheologija prostora i krajolika. U kontekstu navedene teorije javila se potreba za novim interpretacijama koji se temelje na spoznajama kako čovjek tretira i kreira prostor, uzimajući pritom u obzir logiku smještaja nekropola, blizinu drugih arheoloških lokaliteta i komunikacija, te pretpostavljene kulturne i simboličke elemente. Za razliku od 2D mapiranja ili analiza u GIS-u koje serijom kartografskih slojeva ne mogu ponuditi analize kognitivnih vidova čovjekove percepcije prostora, ta je nedestruktivna metoda omogućila sagledavanje nekropola s potpuno novog aspekta.

U nedostatku materijalnih sredstava i tehnološko-informatičkih pomagala kojima bi se izvršila određena mjerenja, te kojima bi se kartografski i shematski prikazala distribucija nekropola u prostoru, pristupilo se teorijskim analizama, utemeljenim na topografskim saznanjima i reviziji terena. Zamisao je u svojim začetcima imala i šire okvire, ali je zbog zabrinjavajućeg stanja na terenu (koje je obrazloženo u kataloškom opisu nekropola) i teško dostupne teorijske literature, tema obrađena u granicama mogućega. Došlo se do spoznaje kako svaki prostor, tj. krajolik, može imati više povezanih dimenzija od kojih se u radu prožimaju sljedeće kategorije: ideološka, simbolička, religijska, socijalna i identitetska.

Termin *prostor* u postprocesnom je pristupu zamijenjen terminom *kulturni krajolik* kojim se opisuju takvi krajolici koji su proizvod ili posljedica ljudskih aktivnosti. P. Novaković je dao definiciju po kojoj je kulturni krajolik produkt ljudi koji upotrebljavaju materijalnu realnost (fizički prostor) za stvaranje neke nove realnosti (socijalni prostor) preko ideja i zamisli o redu stvari (simbolički prostor). (Novaković, 2008: 15-55)

Značenje izraza *kulturni krajolik* definirano je Konvencijom o europskim krajobrazima u Firenci 2000. godine: "Krajobraz" znači određeno područje, viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnoga djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika.

Kao referentne točke, u radu su se koristila teorijska polazišta poznatih teoretičara arheološke znanosti. Jedna od mnogobrojnih prednosti teorijske arheologije jest da ona nudi mogućnosti drukčijega sagledavanja zadane teme. Na tragu navedenoga, spominju se imena poznatijih relevantnih domaćih i inozemnih arheologa, antropologa, sociologa, filozofa, povjesničara i povjesničara umjetnosti. Iako su, baveći se ovom problematikom, znatno

pridonijeli involviranju stećaka u znanstveni svijet i rasvjetljavanju ključnih momenata u istraživanju, u što ćemo se i uvjeriti, njihova su promišljanja proizašla pod utjecajem društveno-političkih okolnosti koje su dominirale u razdoblju nastanka njihovih radova. Ipak, to su imena kojima dugujemo mnogo jer su nam u nasljeđe ostavili podatke o danas uništenim lokalitetima, rezultate analiza oblika, reljefnih motiva, jezika i natpisne građe, što je pomoglo pri djelomičnoj povijesnoj kontekstualizaciji stećaka. Međutim, razvojem epistemološke misli došlo je do određenoga zasićenja u dosadašnjim interpretacijama koje su se bavile kontekstima nastanka stećaka, iznalaženjem analogija te povlačenjem paralela s umjetnošću europskoga istoka i zapada.

1.3. Metodološki postupci

Problematika kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka zapadne Hercegovine obrađivana je praktično (terenski) i interpretacijama u relaciji s navedenim teorijskim polazištima koja se međusobno prožimaju. Pod praktičnim arheološkim istraživanjem podrazumijeva se niz nedestruktivnih metoda prikupljanja podataka: detaljan terenski pregled uz korištenje topografskih i ortofoto karata, satelitskih snimaka te metoda intervju lokalnoga stanovništva.

Rekognosciranjem terena radilo se na provjeri podataka iz povijesnih izvora te prikupljanju novih (brojno stanje nekropola i stećaka). Istraživanjem je verificiran prostorni razmještaj kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka na području zapadne Hercegovine s naglaskom na prostor grada Širokoga Brijega te općine Ljubuški, Grude i Posušje. Neke su nekropole revidirane u više navrata da bi se izbjegli propusti i korigirale pogreške u stručnoj literaturi. Radi što boljeg uvida u stanje na terenu, tj. distribuciju nekropolâ, lociranje usamljenih primjeraka nadgrobni spomenika i evidentiranje uništenih lokaliteta, koristila se i metoda intervju lokalnoga stanovništva. Empirijski podatci dobiveni revizijama terena temeljna su podloga daljnjeg istraživanja. Studijskom obradom problema na različite se načine verificirao navedeni teorijski okvir kako bi se dobila drukčija razumijevanja materijalne kulture.

Procesna arheologija uzima dva prostorna konteksta promatranja: pojedino nalazište i regiju. (Binford, 1972b) Britanski arheolog D. Clarke smatran je tvorcem arheologije prostora. U svome djelu *Spatial archaeology* pokušao je dobiti više podataka proučavanjem prostornog odnosa lokaliteta i prethodnih paterna ponašanja. (Clarke, 1977)

Uzimajući u obzir nedostatak pisanih izvora o tomu na koje su načine kasnosrednjovjekovne populacije percipirale prostor oko sebe i po kojim su kriterijima birali mjesta za ukop pokojnika, te rezultate provedenih terenskih istraživanja može se pretpostaviti, da iako postoje određene pravilnosti u odabiru lokacija, to ne znači da ih treba uzeti kao zakonitost. Polazeći od procesnoga pristupa i komparativne metode analize prostornoga razmještaja pojedinačnih lokaliteta u odnosu na cjelokupno razmatrano područje, dolazi se do podataka o ljudskim aktivnostima akumuliranim tijekom stoljećâ te arheološkim lokalitetima iz ranijih epoha. Te su aktivnosti uvjetovale određene diferencijacije koje se očituju u smještaju nekropola u blizini ranijih komunikacija i arheoloških nalazišta iz prethodnih razdoblja, uz plodna polja, na uzvišenjima i tumulima te u blizini riječnih tokova. Pored topografskoga pregleda nekropola, kontekstualizaciju prostora potrebno je razmatrati i kroz prizmu povijesnog okvira. Dosadašnja istraživanja na poljima drugih grana znanosti nisu ponudila uvid u promjene koje su uvjetovale inovacije u sepulkralnoj praksi. Iako se način pokapanja u srednjovjekovnoj Bosni prezentira kao *europski*, u europskoj sepulkralnoj praksi i podizanju nadgrobnih spomenika gotovo da ne postoje analogije koje mogu potvrditi tu argumentaciju.

Postprocesna arheologija iznosi stajalište kako logika smještaja lokaliteta, spomenika ili artefakta sadrži brojne kulturne i simboličke elemente, ujedno se baveći načinom na koji čovjek percipira prostor i djeluje unutar njega. Prema I. Hodderu, prostor bi trebao dobiti humanizirana značenja. (Hodder, 1982b) Postprocesna arheologija nije jedinstven pravac, već je riječ o nizu novih pristupa, kritika i paradigmi oslonjenih na sociologiju, geografiju, povijest, antropologiju, lingvistiku i dr. Postprocesnu je arheologiju moguće približno definirati kao polje diskursa u kojemu sve teme nisu nužno međusobno povezane i ovisne jedna od druge.

Polazeći od toga da arheologija krajolika, koja se u zapadnoeuropskoj i sjevernoameričkoj arheološkoj znanosti razvila tijekom posljednjih desetljeća, promatra prostor kao humanizirani objekt, nastanak nekropola potrebno je sagledati kao procese u kojima sudjeluju pojedinci i grupe ljudi koji preko obreda i čina pokapanja tijekom vremena i u određenom prostoru, (re)kreiraju svoje osobne i kolektivne identitete, percepciju religije, hijerarhije, ekonomije, ukratko sveukupni svijet u kojemu žive.

Postavlja se pitanje je li i u kojoj mjeri, na temelju rezultata dobivenih analizama prostornoga rasporeda nekropola, ikonografske i epigrafske komponente stećka te arheološkim istraživanjima grobnih cjelina, moguće rekonstruirati percepcije prostora kasnosrednjovjekovnih populacija? Arheologija prostora i krajolika pokušava dati odgovore na pitanja kako su ljudi svojim promišljanjima i aktivnostima oblikovali krajolik, u kojoj su mjeri

transformacije krajolika uvjetovane ekonomsko-funkcionalnim uvjetima određenoga područja, društvenim i socijalnim odnosima te religijskim shvaćanjima pojedinca i zajednice.¹³

Rezimiranjem objavljenih izvora i literature, primjećuje se subjektivnost autora i ideološki utjecaji vremena u kojemu su objavljivali svoje radove. Najbolji je primjer bogumilska teza s kraja 19. st., zatim teza o heretičkoj Crkvi bosanskoj, te u novije vrijeme nastojanja kroatizacije, srbizacije i bošnjakizacije stećaka.¹⁴ Teorijske perspektive koje se koriste u radu pružaju mogućnost novih interpretacija koje konceptualno ne sadrže suvremene etno-nacionalne konstrukte. Istraživanja su velikim dijelom usmjerena prema postizanju približno egzaktnih činjenica o doživljaju prostora kojega su imale kasnosrednjovjekovne populacije.

Radom se želi ukazati na nužno postojanje svjesnog i unaprijed ispitano teorijskog okvira koji će biti podloga u istraživanju i interpretiranju dobivenih podataka. Temeljem empirijskih podataka prikupljenih višegodišnjim evidentiranjem stanja na terenu, nastojalo se ponuditi nove interpretacije u kontekstu postprocesne arheologije prostora/krajolika. Iako postoji mnogo sličnosti u topografskom rasporedu nekropola stećaka, ono čemu se teži jest ukazati da krajolik ne može imati objektivna značenja, a takav se dojam može dobiti kada se iščitava 'tradicionalna arheološka' literatura o stećcima.¹⁵ Istraživanja su pokazala da su objektivnost i dovođenje određenoga problema pod zakonitost u arheologiji gotovo nemoguća. Bez obzira na sve tehnološke mogućnosti kojima raspolažemo, nikad nećemo biti posve sigurni jesmo li na tragu istine o običajima pokapanja, koje nastojimo makar djelomično rekonstruirati. Novi interpretacijski okvir svakako nije konačan, ali predstavlja uvod u teorijske oblike, za razliku od čisto empirijskih koji su ishod dosadašnjih istraživanja.

Disertacija nudi kompletne analize distribucija nekropola u 2D prostoru (karte u GIS-u). Pored uvođenja teorijskih perspektiva, inovaciju u proučavanju svakako predstavlja definiranje prostora kao višedimenzionalne sfere. U konačnici, disertacija bi trebala poslužiti kao solidna osnova budućim arheološkim istraživanjima nekropola stećaka zapadne Hercegovine.

¹³ https://www.nps.gov/nr/.../Archeol_and_landscapes_Erika.doc

¹⁴ Plasiranje bogumilske teze o karakteru Crkve bosanske F. Račkoga i A. Evansa u 19. st., pod utjecajem je buđenja nacionalne svijesti tijekom toga razdoblja. Posljednji je rat ponovno pobudio jačanje nacionalnog identiteta, što je utjecalo na oživljavanje bogumilske teze u radovima arheologa i povjesničara E. Imamovića te povjesničara I. Pašića. Pravoslavni karakter Crkve bosanske i srpski karakter stećaka isticali su Ć. Truhelka, V. Glušac i B. Petranović, dok su na hrvatskoj strani I. Pilar, D. Mandić i F. Šanjek zastupali hrvatski karakter stećaka.

¹⁵ Pod terminom „tradicionalna arheologija“ podrazumijevaju se radovi autora s kraja 19. i prve polovice 20. st., čija su imena navedena u popisu literature.

Budućnost bosanskohercegovačke i hrvatske arheološke znanosti leži u konstantnom propitivanju arheologije 19. i 20. st., s ciljem dekonstruiranja još uvijek prisutnih romantičarskih, ali nažalost i nezaobilaznih suvremenih etno-nacionalnih teza o stećcima koje se nastoje inkorporirati u povijesnu prošlost.

2. PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR

2.1. Geografski položaj zapadne Hercegovine

Geografski, prostor zapadne Hercegovine većim dijelom obuhvaća administrativno-teritorijalnu jedinicu Županiju zapadnohercegovačku koja se dijeli na područje grada Širokoga Brijega – 387,6 m² i općine Ljubuški – 282,7 m², Posušje – 461,1 m² i Grude – 220,8 m², ukupne površine 1.362,2 km². Velikim dijelom prostor Županije pripada makroregiji niske Hercegovine, a samo manjim dijelom području SI dijela općine Posušje gdje obrađivani prostor sudjeluje u području visoke Hercegovine, tj. Visokoga krša. (Šimunović, 2011: 161-181) Prirodno-geografska obilježja područja jesu plodne doline i visoki planinski masivi Čabulje, Čvrsnice, Zavelima, Liba i Kušanovca, s nadmorskim visinama u rasponu od 60 – 2 228 m. (Galić, 2015: 25)

Sl. 2. Zemljopisni položaj Županije zapadnohercegovačke (Izvor: Galić, 2015: 26)

U područje grada Širokoga Brijega, osim njegove uže jezgre, danas se ubrajaju 33 ruralna naselja: Biograci, Buhovo, Crne Lokve, Čerigaj, Dobrič, Dobrkovići, Doci, Donja Britvica, Donji Crnač, Donji Gradac, Dužice, Gornja Britvica, Gornji Crnač, Gornji Gradac, Gornji Mamići, Grabova Draga, Izbično, Jare, Knešpolje, Kočerin, Lise, Ljubotići, Ljuti Dolac, Mokro, Oklaji, Podvranić, Privalj, Potkraj, Rujan, Rasno, Trn, Turčinovići i Uzarići.

Općina Posušje osim gradskoga središta obuhvaća i 18 naselja ruralnoga tipa: Bare, Batin, Broćanac, Čitluk, Gradac, Konjsko, Osoje, Podbila, Poklečani, Rastovača, Sutina, Tribistovo, Vinjani, Vir, Vrpolje, Vučipolje, Zagorje i Zavelim.

Općina Ljubuški obuhvaća gradsko naselje i još 34 ruralna: Bijača, Cerno, Crnopod, Crveni Grm, Dole, Grab, Grabovnik, Gradska, Greda, Grljevići, Hardomilje, Hrašljani, Humac, Kašće, Klobuk, Lipno, Lisice, Miletina, Mostarska Vrata, Orahovlje, Otok, Pregrađe, Proboj, Prolog, Radišići, Stubica, Studenci, Šipovača, Teskera, Vašarovići, Veljaci, Vitina, Vojnići i Zvirici.

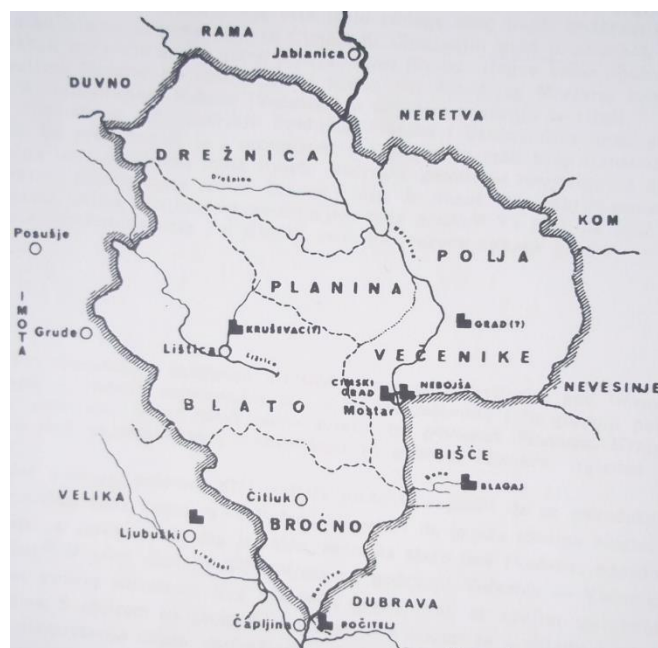
Općina Grude, osim gradskoga naselja, ima još 12 mjesta ruralnoga tipa: Blaževići, Borajna, Donji Mamići, Dragićina, Drinovačko Brdo, Drinovci, Gorica, Jabuka, Puteševica, Ružići, Sovići i Tihaljina. (Galić, 2015: 28-30)

Najstariji tragovi datiraju u razdoblje paleolitika, mezolitika i mlađeg kamenoga doba. Dominantni su ostatci iz razdoblja bakrenog i brončanoga doba, te mnoštvo gradina i gomila podignutih na strateški značajnim pozicijama, uz tjesnace i u blizini plodnih polja. Tragovi rimskoga doba zabilježeni su na potezu Naron – Ljubuški – Grude – Imotski – Posušje, posebno uz plodna polja i riječne tokove.¹⁶ Jedno od važnijih središta, uz Runoviće, bio je Gradac kod Posušja. Razdoblje srednjega vijeka poznato je po ostacima crkvenih građevina te brojnim nekropolama stećaka. (Oreč, 1985: 149-150; Patsch, 1904: 33-60)

U historiografiji se mnogo raspravljalo o topografiji srednjovjekovnoga Huma i graničnim područjima teritorijalno-političkih jedinica-*župa* koje su egzistirale u razdoblju ranoga srednjeg vijeka, točnije do 12. st. Znanstvenoistraživački projekt naslovljen *Srednjovjekovne župe Humske zemlje* pokrenut je na inicijativu Zemaljskoga muzeja 80-ih godina prošloga stoljeća. U povijesnim se vrelima navode sljedeće humske župe: *Stantantia* (Primorje), *Papua* (Popovo), *Absko* (Žaba), *Luka*, *Velica* (Veljaci), *Gorimita* (Gorska),

¹⁶ Rimljani su svoje logore i privremene naseobine podizali na mjestima koja su se nalazila u blizini riječnih tokova s naglaskom na područje Ljubuškog, koje baštini mnogo arheoloških ostataka iz antičkoga doba. Posebno se ističe područje oko Hardomilja i plodne rijeke Trebižat, koje je pripadalo *ageru Naronitanusu* sa sjedištem u Naroni. Komunikacija koja je od Narone išla u unutrašnjost prema Brotnju i Mostarskom polju, slijedila je trasu Donji Radišići (Bigeste) – Ljubuški – Studenci – Dautovina – Međugorje – Krehin Gradac – Tepčići – Nimačka – Jasenica – Rodoč – Cim. (BOJANOVSKI, 1988: 119).

Vecenice (Večenike), *Dubrave* i *Debre* (Dabar). (P. Anđelić, Sivrić, T. Anđelić, 1999: 7) Rekognosciranjem terena i proučavanjem pisanih izvora kao što su djela Konstantina Porfirogeneta, Grgura Barskog, dubrovačkih kroničara te vladarskih povelja i odluka crkvenih sabora, postignuti su značajni rezultati o toponomastici i središtima župa. Prostor zapadne Hercegovine u srednjem je vijeku bio podijeljen po županijskom sustavu, a u njegov su sastav prema kazivanjima bizantskoga cara Konstantina Porfirogeneta ulazile župa Večerić, Velika, Rastoka i Imota.¹⁷ Županijski ustroj nestaje krajem 11. i početkom 12. st. kada dolazi do formiranja feudalnih vlastelinstava, a nekadašnje župe postaju dijelom širih feudalnih oblasti. (P. Anđelić; M. Sivrić; T. Anđelić; 1999: 11)

Sl. 3. Srednjovjekovna župa Večenike (Izvor: Pavao Anđelić, 1974.)

K. Porfirogenet pod naslovom *O Zahumljanima i zemlji u kojoj sada obitavaju* navodi naseljeni grad Mokriskik, a pod naslovom *Izlaganje o provinciji Dalmaciji* spominje i župu Mokro.¹⁸ (Porfirogenet, 1994: 83) G. Barski u svom djelu *Sclavorum Regnum* navodi Večenike kao jednu od devet humskih županija. (Ljetopis popa Dukljanina, 1950: 75; Sivrić, 2004: 158-159) Prvi spomen županije Večerić, nakon G. Barskoga, nalazimo u povijesnim vrelima 1280. godine, u kojima je zabilježeno da je u Dubrovniku prodana Jurislava, robinja iz Večerića. Sljedeći podatak o prodaji robinje datira u 1300. godinu. U tužbi za pljačku datiranoj 20.

¹⁷ Župom se smatrala teritorijalno-politička jedinica, odnosno točno određen zemljopisni teritorij na čelu sa županom.

¹⁸ K. Porfirogenet navodi: *Od rijeke Neretve počinje Paganija i pruža se do rijeke Cetine, a ima tri županije i to Rastočku, Mokro i Dalen.*

svibnja 1306., nalazimo ime Tome Držića i nekih osoba iz Večerića koje su mu otele tovar robe. Rasprava o istoj tužbi vođena je 1. siječnja 1307., kod crkve sv. Jurja u Bročnu. (Sivrić, 1997) Zbog konfiguracije terena teritorij župe Večenike bio je organiziran u više upravnih kotara: Bročno, Blato, Drežnica, Planina, grad Kruševac i nepoznati *oppidum na Poljih*. (Anđelić, 1974: 259-279)

Nakon izdvajanja iz župe Večenike početkom 15. st., Blato prostorno obuhvaća veliki dio današnjega grada Širokoga Brijega sa sjedištem u gradu Kruševcu. U dokumentima Državnog arhiva u Dubrovniku prvi se put spominje 1399. godine (Vego, 1958: 15), a drugi put 1408. godine u povelji kralja Ostoje Kotromanića braći Radivojevićima, u kojoj se navodi kao upravni distrikt grada Kruševca (*civitatem Crusseuaz et Blato cum omnibus iuribus et territoriis*). U povelji aragonskoga kralja Alfonsa V. iz 1444. godine, izdate hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, navodi se utvrda Kruševac sa svojom okolinom (*castello con lo contato Creseuaz*). (Sivrić, 2004: 164)

Nakon turskih osvajanja župa ulazi u sastav nahije Mostar, a krajem stoljeća postaje zasebna nahija u mostarskom kadiluku. (Anđelić, 1974: 259-279) Stara je župa duljinom obuhvaćala područje između Kruševa i planine Vranića, širinom između Ledinca i Crnča, s granicom na rijeci Lištici i crkvenim središtem u Čerigaju do 1848. godine. (Mandić, 2003: 695)

Na brdu Borak iznad vrela rijeke Lištice, nalaze se ostatci zidova srednjovjekovne utvrde, oblika nepravilnoga četverokuta, orijentirane u smjeru istok – zapad za koju se pretpostavlja da se radi o srednjovjekovnom gradu Kruševcu. S obje strane utvrde nalaze se četvrtaste kule. Jugoistočni zid pojačan je kontraforom i višim zidom, a prilaz gradu omogućen stazom s njegove južne strane. (Anđelić, 2003: 47-59) Lokalitet je u Arheološkom leksikonu zabilježen pod nazivom Gradina, redni broj 24.151. Navodi se kako je srednjovjekovna utvrda oblika nepravilnoga četverokuta, s kulama na užim stranama, sagrađena na ostacima prapovijesne gradine. (R. Bonić, P. Anđelić, T. Anđelić, 1988: 297) U literaturi nailazimo na različite teorije o položaju srednjovjekovnoga grada Kruševca. M. Vego ga smješta na položaj gradine Biograci, a D. Kovačević – Kojić, S. Novaković i M. Dinić misle da grad treba tražiti na položaju današnjega sela Kruševa. (Vego, 1957: 65) Vegina pretpostavka temelji se na “ostacima bastiona i soba čiji su zidovi lijepo omalterisani“, uz spoznaju da su na istomu mjestu bila prapovijesno i rimsko naselje. (Vego, 1958: 15).

Grad je arheološki istražen tijekom 1975. i 1976.¹⁹ Utvrda je u ruinom stanju zbog manjka zainteresiranosti za njezino istraživanje, restauriranje i konzerviranje od strane lokalnih organa vlasti.

Sl. 4. Ostatci utvrde Kruševac – Gradina

Srednjovjekovni je put išao pravcem Livno – Duvanjsko polje – Kočerin – Blato – Blagaj – Nevesinjsko polje. (Petrić, 1970: 12) Nakon što Stjepan II. Kotromanić osvaja Hum i dolinu rijeke Neretve u prvoj polovici 14. st., Bosna po prvi put dobiva izlaz na Jadransko more. Dolazi do ubrzanoga razvoja trgovine s primorskim gradovima i otvaranja prvih rudnika u Bosni. Povijesne promjene i ekonomski razvoj potaknuli su difuziju ideja unutar kulturnoga kruga populacija koje su sudjelovale u tim procesima. Poznato je da su se povremeni sajmovi održavali oko crkava i groblja, a stalni u Gorici, Kočerinu, Posušju i Rakitnu. Uvozilo se ulje, specijalno vino za feudalce, riba, smokve, sol, tkanine, staklo, svila, odijela vezena brokatom, čipkane vrpce, srebrena puceta, oruđe i oružje, a izvozilo se svježe i suho meso, med, divljač, vuna, koža, rudače, stoka, drveni i zemljani predmet itd. (Vego, 1964: 105-106) U prilog tomu ide i naziv Sajmište za lokalitete sa stećcima u naselju Kočerin i gradu Širokome Brijegu.

¹⁹ Istraživanja utvrde vodio je Tomislav Anđelić, a rezultate objavio u časopisu *Tribunia*. (1978., 11-30) O pregledu istraživanja i reviziji stanja u kojemu se nalaze ostatci utvrde danas, vidi u doktorskom radu Nine Čuljak, pod nazivom *Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svijetlu arheološko-topografskih istraživanja*. (ČULJAK, 2017: 185-193)

Tijekom srednjega vijeka područje današnje općine **Grude** pripadalo je starohrvatskoj župi Imoti (*Emotha*). A. Ujević smatra da je dobila naziv od rimskoga grada Emanija (*Emanio*) koji se, po mišljenju povjesničara, nalazio upravo na položaju današnjeg Imotskog. (Ujević, 1991: 10) Prvi spomen župe nalazimo kod Porfirogeneta oko polovice 10. st., dok se u *Ljetopisu popa Dukljanina* iz 12. st., spominje pod nazivom Goromita. Prema mišljenju Ujevića, starohrvatska se županija Imota prostirala na zapad do rijeke Cetine, na sjever do planine Kamišnice i Zavelima na jugu, do planine Biokovo na istoku granica je išla do sastava Rame i Neretve. (Ujević, 1991: 75) P. Oreč je granicu prema Neretljanima pokušao odrediti na temelju toponima koji se odnose na crkve s poznatim svecima te pomoću samostana nastalih prije polovice 10. stoljeća kada Neretljani još nisu bili pokršteni. (Oreč, 1994: 80)

U listini aragonsko-napuljskoga kralja Alfonza V., izdanoj 30. ožujka 1454. Stjepanu Vukčiću Kosači, navodi se srednjovjekovni grad Ričani (*Civitate Rixeachi*). Arheološko-topografski pregledi terena nisu potvrdili točnu poziciju toga grada. Pretpostavka je da se nalazio u selu Ričice kod Imotskoga, na mjestu zvanom Gradina, nedaleko od crkve sv. Ivana. (Oreč, 1994: 89)

Prvi spomen naselja **Posušje** u povijesnim vrelima datira iz 1378. godinu, u opisu sabora kojega je sazvala Margareta, udovica plemića Nelipića iz Sinja.²⁰ Drugi spomen datira iz 1403., u nekom od dubrovačkih dokumenata u kojemu se navodi kako je kralj Ostoja došao u Posušje da primi poslanstvo iz Dubrovnika. Posušje se spominje kao župa 1408. u darovnici kralja Ostoje braći Jurju i Vučiću Radivojeviću koji su pod svoju upravu dobili grad Imotu i župe Posušje, Rakitno, Planinu i Polja. Rakitno se kao naselje spominje 1326. u pismu trogirskog vijeća bosanskom banu Stjepanu povodom pljačkaškog pohoda kojega je izvršio Stjepko iz Rakitna. Tijekom radoblja srednjeg vijeka Rakitno je bilo zasebna župa, da bi nakon dolaska Turaka pripalo Župi Duvno. (Ljetopis posuški, 1998: 9-10)

U razdoblju srednjeg vijeka sav se promet odvijao starim rimskim komunikacijama. Rimljani su za gradnju cesta koristili prirodne usjeka, nagibe, pravce, rubove plodnih polja, tako da je smjer cesta većinom bio pravocrtan sa svrhom da spoje dva naselja, a vrlo često se u neposrednoj blizini nalazile oppida (gradinske utvrde). Predrimske su komunikacije uglavnom išle nekim usjecima, prilagođavale su se konfiguraciji terena i najčešće uz njih nalazimo gomile i gradine.

²⁰ U ispravi se navode krajevi mjesta i krajevi iz kojih su ljudi stigli na zbor. Navodi se i *item de Posuge*. Prema S. Gunjači, na zbor su došli ljudi iz Posušja. Izdvještje sa zbora čuva se u splitskoj biskupiji. (Petar Oreč, Posušje u pisanim izvorima, Inv. br. 527)

Jedini podatak o dijelu cestovne mreže Gradac – Tribistovo – Poklečani – Petrovići na kojoj su potvrđeni tragovi žlijebova kotača, nalazimo kod Ballifa i Patscha.²¹

Visoravan Rakitno bila je sjecište putnih pravaca koji su vodili iz Imotskog, Duvanjskog i Ljubuškog polja. Bojanovski je imotsko-bekijsko i posuško područje podijelio na četiri trase komunikacija. Prvu čini trasa Studenci – Postranje – Proložac – Imotski – Gorica – Drinovci, drugu Vinica – Vir – Vinjani – Posušje – Posuški Gradac – Kočerin – Čerin, treću Duvanjsko polje – Rakitno – Polog – Žovnica i četvrtu Roško polje – predjeli Rame i Drežnice.²² (Bojanovski, 1977: 132-136) Na potezima gdje nije bilo moguće provesti rimski način cestovne gradnje, korištene su autohtone komunikacije.

P. Oreč navodi kako je istočno od Vučije gradine koja je podignuta na oštroj kosi u blizini ceste Posušje – Tribistovo – Rakitno – Polja, prolazio stari kolski put Naronu – Klobuk – Grude – Gradac – Rastovača – Ivovik – Tribistovo – Jaram – Svinjača. Zaključio je to na temelju kolotečina na Bini kod Rastovače, Tribistovu, Debeloj Ljuti i Drinovoju. (Oreč, 1984: 97-129)

Nakon velike seobe naroda, prostor Ljubuškog će od 7. st. ući u sastav Neretvanske kneževine, tj. Porfirogenetove Paganije, koja je zauzimala prostor od Neretve do Cetine, uključujući i srednjodalmatinsko otočje. (Klaić, 1971: 218) U 10. stoljeću područje općine **Ljubuški** u sastavu je županije Rastoke u Paganiji K. Porfirogeneta, a od sredine 12. st., župe Velike u Humskoj zemlji G. Barskoga. Ubikacija obje župe diskutabilna je zbog oskudnosti podataka u povijesnim vrelima. U svom djelu *De administrando imperio* Porfirogenet navodi župe Makar, Rastoku i Dalen, a Barski u spisu *Sclavorum Regnum*, navodeći humske župe, ne spominje župu Rastoku. Problem župe Rastoke djelomice su rasvijetlili F. Rački, V. Klaić i S. Novaković, dok se M. Barada, pokušavajući riješiti problem ubikacije i teritorijalnoga smještaja Rastoke, oslonio na više povijesnih vrela. Barada smatra da se Rastoka prostirala od srednjovjekovne županije Imote do današnjega Ljubuškoga, a od županije Makar dijelilo ju je

²¹ Prema njihovim navodima, put se dalje pružao u pravcu Seonica na Duvanjskom polju. Tragovi kotača pronađeni su na cesti od Vinjana (prema njima važno rimsko čvorište) prema Tribistovu koji se dalje spajao cestom iz Graca (prema Ballifu i Patschu). Drugi je pravac iz Vinjana prema njihovoj pretpostavci vodio put sjevera prema Mesihovini, a treći se iz Vinjana spajao s cestom koja je vodila iz Imotskog i nastavljao u smjeru Duvanjskog polja. Taj cestovni pravac koji je iz Imotskog vodio prema Seonicama (od nje je jedan krak vodio prema Viru a drugi prema Županju), dijelom se podudara sa suvremenom cestom Bršnik – Tomislavgrad. Na njihovom je zemljovidu također ucrtan jedan cestovni pravac koji je vodio Vir – Zavelim – Vinica – Aržano. (podudara se s današnjim putnim pravcem Vir – Postranje – Sutina – Zavelim). Patch je naveo i cestu koja je vodila iz doline Tihaljine preko Ružića, Prispe, Roškog polja, Marindolca u Posuški Gradac i dalje prema Rakitnu.

²² Te su ceste presjecale poprečen komunikacije, a preko svih je vodila prometnica usporedno s glavnim putnim pravcem Salona – Naronu. Bojanovski navodi cestu koja ide sa zapada prema istoku iz smjera Trilja prema Kamenskom – Buškom blatu – Duvanjskom polju; Lovreč – Studenci – Buško blato – Duvanjsko polje; Imotski – Proložac – Vinjani – Zagorje – Duvanjsko polje; Klobuk – Drinovci – Ružići – Posuški Gradac – Rakitno.

jezero Jezerac. Granice župe pomaknuo je u zaleđe Biokova, povezujući je na taj način s Pojezerjem i današnjim Rastokom. (Sivrić, Anđelić T., Anđelić, P., 1999: 119-123)

Župu *Velika* (Veljaci) G. Barski smješta na prostor oko Ljubuškoga. (Ljetopis popa Dukljanina, 1950: 75) Župa *Velika* sa središtem na području sela Graba, nastala je do sredine 12. st. Obuhvaćala je prostor današnje općine Ljubuški i sela na desnoj i lijevoj obali rijeke Trebižat. Selo Crveni Grm, polje Jezerac (u smjeru Novih Sela) i okolna naselja smješteni su s desne strane rijeke. Prema povijesnim vrelima srednjovjekovni se grad Visoka nalazio na mjestu današnjega sela Graba.²³ Grad je bio središte županije i dominirao cijelim područjem i Rastočkim poljem. Na njegovoj suprotnoj strani nalazila se uzvisina Kostilovača. Podatci o vidljivim konturama kula, cisterni u zapadnom dijelu grada i kamenoj stolici isklesanoj u živoj stijeni za sada nisu potvrđeni revizijom terena.

Današnje selo Veljaci smješteno je u sjeverozapadnom dijelu ljubuške općine. Spominje se u povijesnim vrelima, točnije u Povelji bosanskoga kralja Dabiše datiranoj 26. travnja 1395. Naime, kralj je selo Veljake darovao u posjed svojoj kćeri Stani na uživanje za života. Poslije njezine smrti nasljeđuje ga zet Juraj Radivojević, suprug njezine kćeri Vladike. (Vego, 1964: 86; Sivrić, Anđelić, 1999: 126) Supotpisnici su povelje velikaši iz Bosne i Humske zemlje te državni predstavnici Bosanskoga Kraljevstva. U pokušaju osamostaljenja početkom 15. st., humska vlastela Radivojevići tražila je potporu kralja Ostoje ističući pripadnost humskoj jurisdikciji i tradicijama. Drugi su se put pokušali osamostaliti 40-ih godina 15. st., tražeći potporu od Jurja Vojsalića, nasljednika hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Dolaskom na vlast Sandalja Hranića Kosače i njegova nasljednika Stjepana Vukčića Kosače, velikaški rodovi gube svoju reputaciju i postaju podređeni. (Aničić, 1996: 133-135)

²³ Vidi: ČULJAK, 2017: 132-136

Sl. 5. Srednjovjekovni grad Ljubuški

Srednjovjekovni grad Ljubuški, oblika nepravilna mnogokuta, smješten je na istočnoj kosi brda Buturovice. Legenda o postanku grada kaže kako se hercegova supruga Ljuba izgubila u šetnji s dvorskim gospođama i zalutala u gustom i nepreglednoj šumi. Hercegovе vojvode uzalud su je tražili, ali nisu uspjeli u potrazi, što je rastužilo cijeli dvor. Umorna i iznemogla Ljuba je klonula uz drvo hrasta za koje se vjeruje da se nalazilo na sredini te nepregledne šume, a kasnije nasred grada Ljubuškoga. Nakon što ju je iz sna probudila sjajna mjesočina primjetila je da se zemlja diže i od zaravni nastaje brežuljak. Zemlja se iznenada rastvorila i zasjala je predivna svjetlost iz koje je izašla Djevica Marija s vojskom anđela. Ljuba je bila uplašena, ali joj je Marija pojasnila kako je čekala da je upravo ona izbavi iz podzemlja u koje je pobjegla nakon razaranja svoje crkve. Ljuba je poželjela da na mjestu šume nastane grad, a Marija joj je ispunila tu želju. Pošto je bila jako pobožna, u grad je naselila sve siromahe, koji su grad nazvali po njoj. (Zovkova, 1890: 237-238)

Grad se u izvorima prvi put spominje 15. veljače 1435. pod imenom *Glibussa*, (Sivrić, 2009: 71) a poslije 1438. i 1444. godine. Pretpostavlja se da je najstariji dio grada sama jezgra oko kule Herceguše, nazvane po vladaru hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Podgrađe srednjovjekovnoga grada razvilo se s južne strane na terasi Crkvice, gdje je evidentirana i nekropola stećaka.²⁴

²⁴ Više podataka o srednjovjekovnom gradu Ljubuškom vidi u: ČULJAK, 2017: 124-131

Pretpostavlja se da su, osim Visoke, Graba, Veljaka i Ljubuškoga, u srednjem vijeku postojala i brojna druga naselja od kojih su u izvorima neizravno potvrđena sela Hardomilje i Vojnici. Nazivi sela povezuju se s vlaškim skupinama Hardomilića i Vojhnića koja se spominju u povelji Jurja Vojsalića iz 1434. godine, izdanoj vlastelinskoj obitelji Jurjević. (Vego, 1982: 181-183; Dodig, 2011: 8-11) Kao potpisnici povelje navode se knezovi Vuk Rupčić i Pavao Komlinović.²⁵

2.2. Povijesni okvir

Granice današnje Bosne i Hercegovine razlikuju se od srednjovjekovnih kojima se opseg mijenjao zavisno od slabljenja ili jačanja državne moći. Sve do 20-ih godina 14. st., Hum je bio politički odijeljen od Bosne.

Povijesna vrela koja omogućavaju dublja saznanja o bosanskoj državi veoma su oskudna. S. Ćirković navodi djela dvaju pisaca, *De Administrando Imperio* Konstantina VII. Porfirogeneta iz 10. st., u kojemu se Bosna spominje u sastavu tadašnje Srbije, te *Ljetopis Popa Dukljanina ili Barski rodoslov* pisan u 12. st., u kojemu je zabilježen geografski pojam Bosna koja se prostirala istočno i zapadno od istoimene rijeke.²⁶ Ćirković smatra da se nakon smrti srpskog kneza Časlava krajem 10. st., Bosna počela razvijati kao samostalna država čiji je vladar nosio titulu bana, ali da je sve do 12. stoljeća bila pod stalnim pristikom Bizanta, Hrvatske i Dukljanske države. Nakon sklapanja *Pacta Convente* između Ugarske i Hrvatske, našla se na sjecištu sukoba velikih sila, Ugarske i Bizanta. Naziv Bosna poznat je i iz nekoliko ugarskih povelja koje datiraju iz 1138. (Ćirković, 1964: 26-42)

Zemljopisni pojam Huma obuhvaća veći dio današnje Hercegovine. Najčešće korišten termin za Humsku zemlju u dubrovačkim izvorima je *Chelmum* ili *Chelmo*, latinskim izvorima *Terra Chelmi*, dok se u jednom od dokumenata dubrovačke kancelarije naziva *knež'stvo Hl'm'sko*.²⁷ Problem izjednačavanja zemljopisnih pojmova Huma i Zahumlja u povijesnim izvorima obradio je M. Ančić.²⁸ Isti je autor pojasnio i pojam *Humskog Kneštva* te njegov razvojni put od etničke zajednice, preko prve političke organizacije do političke tvorbe.²⁹

²⁵ Komlinovići su u povijesnim vrelima poznati kao humska vlastela koja je vladala područjem Brotnja. Broćno se kao župa prvi put spominje u 13. st., a crkva sv. Grgura početkom 14. st. Knez Pavko Komlinović navodi se u Povelji vojvode Jurja Vojsalića braći Jurjevićima u prvoj polovini 15. st. (VEGO, 1957: 21).

²⁶ Porfirogeneteovi su podaci jako oskudni. Na kraju glave o Srbiji, on navodi da se u „zemlji Bosni“ nalaze dva grada „Kotor i Desnik.“ Sredinom 10. st.s spominje provinciju Zahumljana, koja se prema njegovom pisanju prostirala od Dubrovnika do Neretve. Vidi: PORFIROGENET, 1994: 83, 92-93; M. BRKOVIĆ, 2010: 16)

²⁷ Vidi: M. ANČIĆ, 2001: 141-177

²⁸ Vidi: M. ANČIĆ, 2011: 217-278

²⁹ Humsko Kneštvo kao tvorba s obilježjima „srednjovjekovne države“, se prema riječima autora tijekom razvijalnog srednjeg vijeka prostiralo s obje strane rijeke Neretve, točnije na području današnje zapadne i

Prvi knez koji se spominje uz hrvatskoga kralja Tomislava, u ispravi crkveno-državnoga sabora održanog 925. godine u Splitu, jest Mihajlo Višević, „knez Humljana“ (*duci Chulmorum*). U povijesnim se vrelima spominje ime humskoga kneza Miroslava (1186. do 1190.), brata raškoga župana Stefana Nemanje. Miroslav je bio oženjen sestrom bosanskoga bana³⁰ Kulina koji je vladao u razdoblju od 1180. – 1204., a ostao je poznat po povelji kojom Dubrovčanima daje slobodu trgovanja i kretanja Bosnom. Nakon što Miroslavov nasljednik, Nemanjin sin Rastko odlazi u redovništvo, Humljani se dižu protiv vlasti Nemanjinih srodnika. Naslijeđuje ga knez Petar koji učvršćuje vlast dolaskom hrvatskoga hercega Andrije i uzima titulu „velikoga kneza humskog“. (Ančić, 2001: 152)

Iako hrvatski herceg, a kasnije kralj Andrija II. podčinjava Hum 1198. godine, humski knezovi uspijevaju održati vlast tijekom 13. st. Smrću posljednjega vladara iz dinastije Arpad dolazi do jačanja političke moći bibrirskih knezova Šubića. Početkom 14. st., Hum dolazi pod vlast bana Hrvata Pavla Šubića, koji ga na upravu daje svojim velmožama Nelipčićima. Nakon vladavine Pavlovog sina Mladena II. Šubića i četverogodišnjega bezvlašća (1322. – 1326.), Hum dolazi pod vlast bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, čija je vladavina okarakterizirana progresom, kako na političkom, tako i na ekonomskom polju, te teritorijalnim širenjem granica Bosne na Završje i Primorje (prostor između Neretve i Cetine).³¹

Period vladavine Stjepana II. Kotromanića od 1325. do 1353. godine karakterističan je, posebno nakon osvajanja Humske zemlje, po jačanju trgovinskih veza, otvaranju rudnika, obuci zanatlija i jačanju gradskih naselja. U takvim okolnostima dolazi do izražajnijeg društvenoga raslojavanja popraćenog izdvajanjem sloja imućnijih feudalaca.

S obzirom na to da Stjepan II. nije imao muškoga potomka, naslijedio ga je bratić Tvrtko, sin Vladislava i kneginje Jelene Šubić. U počecima svoga banovanja Tvrtko je vratio zapadni Hum pod vrhovništvo hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I., prihvativši obvezu da

središnje Hercegovine. Još u razdoblju 9., 10. i prve polovice 11. st., na prostoru od Neretve do Dubrovnika, postojala je još jedna politička tvorba poznata pod nazivom „Zahumlje.“ Vidi: M. ANČIĆ, 2001: 141-177

³⁰ Za razliku od Hercegovine, na čelu Bosne bio je vladar u svojstvu bana, kasnije kralja. Bosanski vladari imali su političku vlast i samim time bili su na čelu sabora, donoseći i provodeći zakone i državne odluke, organizirajući upravu, određujući službe i dijeleći vlast, vodeći ratove i štiteći svoje podanike. Kontrolirali su prirodne resurse i ljudske potencijale, ukratko, prema onovremenom shvaćanju, vladali su „milošću Božjom“ i smatrali su se jednakim u usporedbi s drugim europskim vladarima. Imali su svoje službenike, poslanike, ratnike, dvorjane i bili su u središtu svih značajnih društvenih zbivanja, razvijajući tzv. elitnu kulturu po uzoru na europske dvorove. Kulina bana naslijedio je Matej Ninoslav, a tijekom njegove vladavine dolazi do izmještanja Bosanske biskupije u Đakovo. Naslijedio ga je rođak ban Prijezda i njegovi sinovi Stjepan i Prijezda. U ovom je razdoblju sudbina Bosne umnogome ovisila od jačanja vlasti knezova Bibrirskih. (FILIPOVIĆ, 2017: 37, 49-82)

³¹ Povijesna znanost obiluje teorijama o podrijetlu roda Kotromanića, ali one ostaju na razini pretpostavke i teško ih je dokazati. Naime, Kotromanići su bili značajan rod čije je ime sinonim za Bosansko Kraljevstvo, ali se u dubrovačkim arhivskim knjigama spominju tek u 15. st. Sigurno se zna da su bili u srodstvu sa Šubićima i Nelipčićima iz Hrvatske, Nemanjićima iz Srbije, kraljevskim i carskim dinastijama iz Bugarske, Ugarske, Koruške, Njemačke itd.

ukoliko bude potrebno pruži vojnu pomoć i rješava pitanje progona krivovjernih. Tvrtko I. Kotromanić proglašava se 1377. godine kraljem Srbije, Bosne, Primorja, Humske zemlje, Dalmacije i Hrvatske, a kruni se vjerojatno u crkvi sv. Nikole u Milima. U povelji iz 1378. godine navodi se da je bio okrunjen dvostrukim vijencem – *sugubim*, što bi značilo da je vladao nad „*Bogom darovanom*“ zemljom Bosnom, kojom je vladao po pravu nasljedstva svojih predaka, gospode bosanske, i nad Srbijom, zemljom njegovih praroditelja, koja je po izumiranju vladarske dinastije ostala bez svog pastira. (Filipović, 2017: 127)

Nakon smrti kralja Ludovika I. 1382. godine, Tvrtko uspijeva vratiti zapadni Hum, uključujući i trg Drijeva, kojega je na početku vladavine prepustio ugarskom kralju. Krajem 14. st., osvojio je Dalmaciju s otocima (osim Zadra i Dubrovnika) te si dodaje intitulaciju *kralj Dalmacije i Hrvatske*. Tvrtko je imao nasljednika koji je u vrijeme njegove smrti bio maloljetan, ali ga je iz nepoznatih razloga naslijedio rođak Dabiša. Kralj Dabiša značajan je za područje zapadnoga Huma po tomu što je u jednoj od povelja darovao selo Veljake svojoj kćeri Stani, kojega je nakon njezine smrti trebala naslijediti kćer Vladika i zet Juraj Radivojević. Nakon Tvrtkove smrti slabi kraljevska vlast, raste broj feudalaca (Hrvatinići, Kosače, Vlatkovići, Pavlovići i dr.) i sve je jača težnja bogatih pojedinaca za odcjepljenjem od kralja i centralne vlasti. Feudalna je vlastela uzela za pravo postavljati i smjenjivati kraljeve, ubirati dadžbine i određivati zakonske uredbe. (Filipović, 2017: 114-149)

Humskom zemljom vladala je obitelj Kosača. Osnivačem obitelji smatra se Vuk Kosača, koji se u izvorima spominje u prvoj polovini 14. st. Najistaknutiji članovi roda Kosače svakako su vojvoda Vlatko Vuković, vojvoda Sandalj Hranić te herceg Stjepan Vukčić. Širenje granica Humske zemlje u 15. st. vezuje se uz ime Stjepana Vukčića Kosače, nasljednika Sandalja Hranića Kosače, koji vlada od 1435. do 1466. Godine 1448. kruni se titulom „herceg od Huma i Primorja“, a od 1449. godine nosi titulu *herceg od sv. Save*. Naslov *herceg* (*njem. herzog – vojvoda*) potvrđuje mu Vijeće umoljenih u Dubrovniku. Uspjelo mu je proširiti vlast na golemi prostor od Lima do Cetine i od Rame do Kotorskoga zaljeva, točnije cijelu današnju Hercegovinu, južne i jugozapadne dijelove Bosne, srednju i djelomice južnu Dalmaciju od Dubrovnika do Kotora, sve do današnje sjeverne Crne Gore i jugozapadne Srbije. U tomu razdoblju državni teritorij obuhvaćao je više od 10 000 četvornih milja. Centralna vlast iznova jača za vrijeme posljednjih kraljeva Tomaša i Stjepana Tomaševića. (Brković, 2010: 26-67; Filipović, 2017: 349-351; Mandić, 1978: 134) U kontekstu navedenih povijesnih prilika došlo je do jačanja autokefalne crkvene organizacije poznate pod nazivom Crkva bosanska, razvoja gradova i naselja poznatih iz vladarskih povelja, dokumenata i turskih deftera.

2.3. Srednjovjekovno društveno uređenje i naseobinski aspekti

Prema dosadašnjim spoznajama arheološke znanosti, do promjena u materijalnoj kulturi dolazi zbog napretka i promjena u sferi ekonomskoga života, društvenoj organizaciji, vjerskim uvjerenjima i dr. U kontekstu ubrzanog ekonomskoga razvoja srednjovjekovne Bosne i širenja njezinih teritorijalnih granica, trgovina je pridonijela intenziviranju uvoza i izvoza dobara te razmjeni ideja koje su stizale iz europskih regija. Povijesna vrela svjedoče da do uspostave kontrole nad važnim trgovačkim putovima, koji su vodili iz primorja prema unutrašnjosti, dolazi nakon 1362. godine, kada ban Stjepan II. osvaja Humsku zemlju.³² (Filipović, 2017: 86, 98, 102, 589)

Otvaranje trgovinskih središta i doseljavanje potrebite radne snage iz europskih centara, uvjetovalo je intenzifikaciju kulturnoga života u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini. Društvo je postalo kompleksnije u odnosu na prethodno razdoblje, te je došlo do stvaranja društvenoga sloja slobodnih građana. Trgovinom su se bogatila manja naselja, uspostavljali kontakti, promicala se razmjena i prihvaćanje novih ideja. Džaja smatra da su ti procesi utjecali na sekularizaciju Crkve bosanske, tj. na religijska uvjerenja pripadnika visokoga plemstva koji su ovisno o političkoj situaciji lavirali između *krivovjerne* i *pravovjerne* crkve. (Džaja, 1999: 28).

Razvoj trgovine dominirao je u područjima s velikim rudnim bogatstvima (Bosna) i uz područja smještena u blizini riječnih tokova od kojih je najznačajnija bila dolina Neretve (*via Narente* u izvorima) kao spona između Bosne, Drijeve, Nekranja i mora. Robu su prevozili kopnenim putovima na konjima jer je kolski put bio slabo razvijen. Vlaška populacija odigrala je veliku ulogu u trgovini, o čemu svjedoče brojni trgovački ugovori između Dubrovčana i Vlaha. (Kovačević, 1961: 158-159) Zapadna Hercegovina zasigurno nije bila isključena iz trgovačkih tokova, ali malo je pisanih tragova o trgovačkim putevima. Toponimi Sajmište (Sajmište – Široki Brijeg, Sajmište – Kočerin) indikatori su da su se na tim mjestima održavali srednjovjekovni sajmovi, što ide u prilog pretpostavci o razvijenoj trgovini.

Istraživanja kulture stanovanja u kasnosrednjovjekovnom periodu predstavlja veoma zahtjevan i izazovan zadatak. Jedinu relevantnu izvornu materijalnu građu predstavljaju ostatci kasnosrednjovjekovnih utvrda – gradovi koji dominiraju kulturnim krajolikom. Ta činjenica

³² Stjepan II. uveo je plaćanje trgovačkih prihoda u iznosu od 10 % robne vrijednosti, tzv. *deseštinu*, i počeo kovati srebrni novac po uzoru na susjedne zemlje. U Bosni dolazi do razvoja rudarstva i naprednijeg postupka eksploatacije rudnih bogatstava te do uspostave trgovinskih veza s Mediteranom (Mletačkom Republikom) i dijelovima centralne Europe. Rudarska proizvodnja podsticala je i proizvodnju oružja i nakita velike estetske i umjetničke vrijednosti. Iako su pojedini rudnici bili eksploatirani za vrijeme Rimskoga Carstva, prvi podatci o eksploatiranju željeza, srebra, bakra, olova i zlata datiraju u 1339. godinu. Vrhunac iskorištavanja rudnih bogatstava i proizvodnje imamo tek u 15. st.

limitira spoznaju o uređenju životnoga prostora u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka na jedan znatno mali zemljopisni prostor i više slojeve društvenih struktura poput feudalne vlastele, društvenoga sloja koji se formira već od 12. st., kmetova, slobodnih seljaka i bogatih trgovaca. Sintezu društvenog uređenja i naseobinskih aspekata dao je P. Anđelić u radu *Doba srednjovjekovne bosanske države*, u kojoj navodi kako su se feudanci dijelili na više i niže plemstvo, a diferencijacije su postojale i u klasi kmetova. (Anđelić, 1984) Ekonomsku osnovu feudalnoga društva činila je poljoprivreda, tj. zemljoradnja i stočarstvo, dok od polovine 14. st., dolazi do razvoja rudarstva, a time i zanatstva, trgovine i novčane privrede. Naselja nastaju i šire se neposredno uz ili u blizini trgovačkih putova, a na uzvisinama i teško pristupačnim terenima nastaju utvrde s ciljem obrane ili sigurnosne kontrole područja. Prema mišljenju Anđelića, žarišta kulturnoga života bili su dvorovi vladara i nižih feudalaca, manastiri, samostani i hiže bosanskih krstjana. (Anđelić, 1984: 439-440)

Arhitektonska ostvarenja (ostatci naselja – podgrađa, *lat. suburbium*) pomoću kojih bi eventualno mogli rasvijetliti način života nižih društvenih slojeva ostaju potpuna nepoznanica. U pogledu istraženosti zastupljeni su isključivo gradovi – utvrde poput spomenutih Ljubuškog i Kruševca, koji su dijelom istraženi u drugoj polovini 20. st.

U povijesnim vrelima nalazimo podatke o vlastelinskim obiteljima u zapadnom Humu: knezovi Bogavčiči – Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići, knezovi Rupčiči, knezovi Komlinovići i dr. U dokumentima Državnog arhiva u Dubrovniku s kraja 18. st., i kasnije, spominju se imena vojvoda Radivojevića – Jurjevića – Vlatkovića, koji su bili u srodstvu s vladarskom dinastijom Kotromanića. Iako se radilo o značajnoj vlasteoskoj obitelji, njihov grb nije pronađen u ilirskoj heraldici 16. i 17. st. Jedini sačuvani primjerci su s pečata vojvoda Ivaniša i Augustina Vlatkovića na kojima je u središtu štit poznat kao tarča, s tri kose pruge, a iznad njega kaciga s plaštem i čelenkom. (Filipović, 2017: 473) Prvi poznati član te obitelji zvao se Alen Bogavac, čije se ime vezuje uz pljačku dubrovačkoga trgovca u Brotnju 1306. godine. Njegovi su sinovi Radivoj i Mrdeša od bana Stjepana II. Kotromanića na poklon dobili posjede između Neretve i Cetine. Nihovi su sinovi, a i kasnije generacije nasljeđivali patronimno prezime izvedeno od očevog imena. Ime kneza Jurja Radivojevića u povijesnim se vrelima po prvi put spominje 1371. godine, u vrijeme vladavine kralja Tvrtka. Vrhunac svoje moći Juraj doživljava za vladavine kralja Stjepana Dabiše. U povelji iz 1395. godine, Dabiša daruje selo Veljake svojoj kćeri Stani, s naznakom da će taj posjed nakon njezine smrti pripasti Juraju, suprugu njezine kćeri Vladike. Za vladavine kralja Ostoje 1399. godine, taj se Juraj navodi kao gospodar trga Drijeva. (Filipović, 2017: 474-475)

U povelji kralja Ostoje iz 1408. godine, braći Radivojevićima data je sva zemlja između Neretve i Cetine, točnije baštine na području Ljubuškog, Imotske krajine, Vrgorca i Makarske. Povelja je značajna i zbog poznavanja ustava, strukture feudalnih odnosa, imena velikaških obitelji te događanja s početka 15. st. (Anđelić, 1974: 165) Kraljeva gesta zahvala je Radivojevićima koji su mu pružili potporu tijekom borbi za prijestolje s hercegom Hrvojem. Za odmazdu Hrvoje napada Radivojeviće 1409. godine, oduzimajući im trg Drijeva, time ih protjeravši iz zapadnoga Huma. Vojvoda Juraj Vojsalić im vraća trg 1434. godine i sve posjede koji su im bili oduzeti. Od vremena jačanja vlasti hercega Hrvoja i vojvode Sandalja slabi vlast Radivojevića, koji od Dubrovčana traže da njima i njihovim obiteljima omoguće slobodan ulazak u grad ukoliko to bude prijeko potrebno. Dolaskom na vlast, vojvoda Stjepan Vukčić im ponovno oduzima dio drijevske carine. Jurjevi sinovi Pavle, Nikola, Stjepan i Vlatko nazvani su Jurjevićima. Zbog političkih su previranja mijenjali svoje gospodare, ali formalno su bili podčinjeni Sandalju Hraniću. (Filipović, 2017: 479-480)

Vlatkovići nisu bili u dobrim odnosima ni s Kosačama. Da bi zadržali pravo počasnoga plemstva, na neki su način bili uvjetovani udovoljavati zahtjevima dubrovačkoga vijeća. Sedam Vlatkovićevih sinova, od kojih je najstariji bio Ivaniš, sklopili su savez s Dubrovčanima 1452. godine u gradu Vrataru, nakon što su Dubrovčani zaratili s hercegom Stjepanom protiv kojega se pobunio i sin Vladislav. Nakon izvjesnoga vremena Vlatkovići su se priklonili hercegu koji im je dao oprost za neposlušnost, ali ih je 1456. godine protjerao s njihovih baština i osudio na progonstvo. Tek dolaskom kralja Tomaša na vlast, oni ponovno dobivaju posjede u okolici Livna nakon čega nalazimo sve manje podataka u povijesnim vrelima.³³ (Filipović, 2017: 482-485)

Za Jurjeviće je Vego pretpostavio da su pokopani na nekropoli Borje u Klobuku, iako na nekropoli nije evidentirao niti jedan natpis. (Vego, 1954: 5-36) U izravnu je vezu doveo bogatu ornamentiku nadgrobnih spomenika s dominantnim društvenim faktorom. Vegina se pretpostavka može interpretirati na način da je ornamentika nadgrobnih spomenika ustvari medij komuniciranja kojega je feudalna obitelj upotrijebila da bi naglasila osobne vrijednosti i društveni status. Postavlja se pitanje može li se i u kojoj mjeri govoriti o višem društvenom sloju? Uzimajući u obzir da nema pisanih tragova o tome tko je pokopan na navedenoj

³³ Nakon turskih osvajanja Vlatkovići se dijele tako da odlaze u osmansku službu ili ostaju na prostoru oko rijeke Cetine. Jedan od braće imenom Andrija stupio je u svećeničku službu i uzeo ime Augustin, ali već 1467. godine istupa iz službe i stupa u osmansku službu. U jednom od dubrovačkih ljetopisa navodi se da je ubijen po nalogu kralja Matijaša.

nekropoli, kao i da nisu izvršena arheološka istraživanja grobnih cjelina i analize osteološkoga materijala, Veginu pretpostavku treba uzeti s rezervom.

Slijedom događanja u drugoj polovini 15.st., s turskim osvajanjima dolazi i do promjena u demografskoj strukturi. U prvom popisu poreznih obveznika (*defteri*) Bosanskoga sandžaka, započetog 1468. godine, a završenog 1469. godine, navedena su naseljena mjesta na području Širokoga Brijega (Lištice): Buhovo, Dobrič, Gradac, Hrasno, Jare, Lise, Tate (dio Jara), Uzarići, Vlasnići i dr. (Aličić, 1970: 97-134; Petrić, 1970: 97-134)

U sljedećem osmanskome popisu posjeda hercega Stjepana iz 1477. godine navedeni su vlaški katuni s područja Humske zemlje, prema kojemu su Vlasi u nahiji Mostar koncentrirani u zapadnim krajevima Humske zemlje, točnije na području od Mostarskoga blata i Ljubuškoga te do Imotskoga. (Korać, 2008: 86-87) Na području Širokoga Brijega pretpostavlja se da su živjeli Vlasi Pribinovići, Mirilovići i Salavarde. Vlaški katun Pribinovića spominje se u Povelji Jurja Vojsalića iz 1434. godine, izdanoj vlasteoskoj obitelji Jurjevića. Pretpostavlja se da se nalazio na prostoru županije Večerić, u kotaru Blato.³⁴ (Sivrić, 2004: 163)

Pitanje geneze i podrijetla Vlaha još je uvijek diskutabilno u povijesnoj znanosti. Vlaški nomadi po prvi se put pojavljuju u bizantskim spisima 10. st., kao ubojice Samuilovog brata Davida. Ti romanizirani stočari, podrijetlom iz stare Dacije, navode se kao *Vlahi* ili *Volohi* u borbama između Avara, Franka i Bugara koji su bježali na bizantsko područje. (Mužić, 2009: 316) Podatci kojima raspolaže suvremena povijesna znanost upućuju da se vjerojatno radi o neslavenskom, po svoj prilici starosjedilačkom romaniziranom stanovništvu koje je zadržalo svoju zasebnu organizacijsku strukturu. Kao takvi, Vlasi su smatrani posebnom društvenom kategorijom s određenim pravima i dužnostima. Međutim, već od vremena intenziviranja klesanja stećaka od 14. i 15. st., uglavnom su izgubili svoje specifičnosti, asimilirajući se s ostatkom populacije. Na to upućuje i činjenica da se više nisu bavili isključivo stočarstvom, nego trgovinom i drugim privrednim granama, s vremenom usvajajući slavenska imena i običaje. U radovima 20. st., a nerijetko i danas, zastupljena je i teza o vlaškom tipu stećaka. Prvu poveznicu između stećaka i Vlaha nalazimo u djelu *Antiquarian Researches in Illyricum* Arthura Evansa. (Evans, 1884) Tezu o pripadnosti stećaka Vlasima nekoć su podržavali srpski povijesničar B. Hrabak, britanska povijesničarka umjetnosti M. Wenzel i bosnaskohercegovački arheolog i povijesničar A. Benac, a danas to na temelju rezultata

³⁴ Zaselak Pribinovići i danas postoji na području Širokoga Brijega. Zanimljivo je da se u jednom popisu navode Vlasi Salavarde u selu Knešpolju te da istoimene obitelji i danas žive u tome selu. Vlahe Vojniće u svom radu navodi i Bogumil Hrabak. (HRABAK, 2003: 84-96)

arheoloških istraživanja, tipologije stećaka i reljefnih motiva nastoji dokazati i A. Milošević, povezujući cetinske Vlahe i stećke. (Wenzel, 1962; Milošević, 1991)

2.4. Stećci i Crkva bosanska

Diskursi o podrijetlu stećaka primarno su se temeljili, a i danas je to slučaj, na izučavanju etničke ili vjerske pripadnosti pokojnika. Funkcija stećka kao nadgrobnoga spomenika jest da nas pouči tomu kakvu su percepciju smrti i zagrobnoga života imali njegovi naručitelji.

Do jačanja latinskoga kršćanstva i Crkve kao institucije nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva u 5. st., došlo je nakon procesa obnove oko 800-te godine, u koji je bio uključen i prostor nekadašnje provincije Dalmacije. Prema povijesničaru M. Ančiću, prvi podatci prema kojima je zemlja Humljana pripala pod jurisdikciju splitske metropolije, datiraju nakon splitskih sinoda 925. i 928. godine. Mišljenja je također da je situacija postala složenija nakon utemeljenja Humske episkopije kao dijela autokefalne Srpske crkve te progona zahumskoga biskupa iz Stona. Upravo se u to vrijeme javljaju prve optužbe za širenje dualističkog pokreta u Humu.³⁵ (Ančić, 1996: 137-138)

Crkveni raskol 1054. godine, uzrokovao je nešto složenije religijske okolnosti u kojima se stanovništvo ovih prostora priklonilo latinskom Zapadu ili pravoslavnom Istoku. Početci Bosanske biskupije, koja se spominje sredinom 11. st., još su uvijek nepoznati, ali pretpostavlja se da je Bosna bila dio Salonitanske biskupije. U prvoj polovini 13. st. prekinute su veze između Dubrovnika i Bosanske biskupije, koja je bulom pape Inocenta IV. iz 1247. godine jurisdikcijski podvrgnuta Kaločkoj nadbiskupiji. Od toga vremena bosanski biskupi najviše borave na ugarskom kraljevskom dvoru, a od 1252. godine središtem kurije postaje Đakovo. Izmještanje sjedišta biskupije iz Vrhbosne u Đakovo te konstantna nastojanja za latinizacijom kršćanstva u Bosni, doveli su do promjena u konfesionalnim prilikama.

Nedugo nakon toga, sredinom 13. st., dolazi do uspostave autohtone crkvene organizacije poznatije kao Crkva bosanska.³⁶ Njezina pojava, vjersko učenje i teološki karakter bile su središnje teme kršćanskih suvremenika koji su dijelili mišljenje da je ta crkvena

³⁵ Ančić smatra da iznesene optužbe koje protiv kneza Petra uputio Toma Arhidakon, ne znače da se heretički pokret proširio u Humskoj zemlji. Argumentira to navodima kako se na „prostoru Kneštva ne spominju patarenske hiže“.

³⁶ Crkva bosanska razlikovala se prema unutarnjoj hijerarhiji. Pretpostavlja se da su njezini redovnici (strojnici, poglavito krstjani – starci i gosti) na čelu s vrhovnim poglavarom koji je nosio titulu *djeda*, živjeli u zajednicama i stanovali u kućama poznatijim kao *hiže*. Osoba poglavara Crkve bosanske imala je značajnu ulogu u političkom životu i odnosima između Bosne i Dubrovnika, ali i posredničku ulogu u donošenju vladarskih odluka te rješavanju sporova između vladara i vlastele.

organizacija bila heretična. Dvojilo se oko njezinoga podrijetla i involviranosti u dualističke ranokršćanske i srednjovjekovne pokrete (bogumili i patareni).

Tijekom 13. st., i kasnije javljaju se optužbe za herezu, tj. bilo koji oblik vjerskoga nauka koji je u to vrijeme proturječio kršćanskim dogmama. U osnovi je Crkva bosanska (*ecclesia bosnensis*), imala kršćanski karakter i svoj nauk nazivala „pravom vjerom apostolskom“, ali jurisdikcijski je bila neovisna od crkvenih središta u Rimu i Carigradu, tj. nije prihvaćala njihovu nadređenost. Izgleda da je to bio jedan od povoda za takve optužbe, uključujući i liturgiju na slavenskom, a ne latinskom jeziku. Malobrojni izvori koji svjedoče o njezinom vjerskom učenju potječu iz spisa katoličke ili pravoslavne provenijencije u kojima su krstjani Crkve bosanske optuživani za krivovjerje. (Filipović, 2017: 545-551) Temelj bogumilsko-dualističkoj tezi zapravo su latinski izvori, tj. teološke rasprave u kojima se krstjane naziva manihejcima, te normativni tekstovi nastali s ciljem da se krivovjernike ponovno vrati vjeri rimske crkve (Bilinopoljska abjuracija). U povijesnim su vrelima nazivani nevjernicima (*infideles*),³⁷ hereticima (*haeretici*), Bosancima (*Bosnenses*), bosanskim hereticima (*haeretici bosnenses*), katarima (*cathari*), manihejcima (*manichaei*) i patarenima (*patareni*). Pripadnici Crkve bosanske sebe su smatrali pripadnicima *prave vjere apostolske*. (Ćošković, 2005: 75, 83)

Zahvaljujući sačuvanim ispravama bosansko-humskih vladara, povjesničari su uspjeli rekonstruirati temeljne postulate istine Apostolskoga vjerovanja. To potvrđuju i kodeksi poput *Zbornika Hvala krstjanina* iz 1404. godine, Testament gosta Radina³⁸ iz 1466. godine, koji upućuje na njezin teološki pravovjerni kontekst i drugi sačuvani spisi. U tekstu *Bilinopoljske abjuracije* datirane 8. travnja 1203., bosanski se krstjani obvezuju sljedeće: „Pokraj bogomolja imat ćemo groblja u kojima će se pokapati braća i došljaci, ako bi ondje slučajno umrli.“ (Filipović, 2017: 65)

Teza F. Račkog o heretičkom karakteru Crkve bosanske dugo je bila prisutna u znanstvenim krugovima. B. Petranović, pionir u izučavanju podrijetla i strukture Crkve bosanske, svojim je radom nastojao dokazati njezin pravoslavni karakter. Njegovo su stajalište

³⁷ Nevjernik (*infidelis*) je prema tadašnjim vjerovanjima označavao svakoga tko ne ispovijeda pravu vjeru, ne vjeruje u Kristovo božanstvo i nije bio kršten, točnije dio je stanovništva koji nije pristajao uz Katoličku crkvu i priznavao papu kao vrhovnoga crkvenog vladara;

³⁸ Mavro Orbini u svom djelu *Kraljevstvo Slavena* tvrdi da je Radin bio redovnik Svetoga Bazilija, što implicira povezanost ove crkve s istočnim monaštvom u tradiciji sv. Bazilija. Isusovac Daniel Farlatti također navodi kako je metropolit mileševskog bazilijanskoga samostana okrunio kralja Tvrtka I. 1377. godine, ali arheologija još nije potvrdila postojanje bazilijanskoga samostana u dolini Vrbasa. (DŽAJA; LOVRENOVIĆ, 2007: 4-6; Tekst Testamenta gosta Radina Butkovića vidi u: TRUHELKA, 1911: 371-375)

podržavali V. Glušac i djelomično V. Ćorović, koji je lavirao između bogumilskog i pravoslavnoga karaktera Crkve bosanske. Truhelka je na temelju pronađenoga testamenta Gosta Radina zaključio da je riječ o zasebnoj narodnoj crkvi, po karakteru katoličkoj, ali ne u cjelosti istovjetnoj sa zapadnom crkvom. Fra L. Petrović dijelio je Truhelkino mišljenje prema kojemu je Crkva bosanska u svojim temeljnim učenjima bila katolička. Nastojao je opovrgnuti teze o njezinom heretičkom karakteru, implicirajući da su takve optužbe imale isključivo političku narav jer su u Rim stizala kriva izvješća iz Ugarske.

Heretički koncept F. Račkoga u potpunosti je oživio povjesničar ruskoga podrijetla A. Solovjev. S. Ćirković složio se s mišljenjem J. Šidaka kako je riječ o heretičkoj crkvi koja se kao takva formirala nakon papinoga pokušaja reformiranja katoličke biskupije u Bosni 1232./1233. D. Mandić u svom djelu *Bogumilska crkva bosanskih krstjana* dopunjuje tezu Račkoga, ukazujući na to da je ona po svojoj hijerarhiji isključivo dualistička. M. Vego dvojio je o učenju ove crkvene zajednice, ali zasigurno je bio protivnik mišljenja da je ona bila heretička. F. Šanjek u svojoj je doktorskoj disertaciji iz 1975. godine, s teološkog aspekta obrazložio neslaganja s mišljenjima Račkoga, Mandića i Solovjeva. Nauk te crkve smatrao je umjereno dualističkim i poistovjetio ga je s umjerenim dualizmom kojega su naučavali talijanski patareni. Prema mišljenju Bešlagića, J. Šidak dao je najveći doprinos izučavanju problema Crkve bosanske. Ukazao je na neriješena pitanja njezinoga podrijetla, učenja i nestanka. Temelje ovoga crkvenog nauka nalazi u katoličkoj biskupiji (*ecclesia Bosnensis*, ćirilometodske baštine), a njezinim odcjepljenjem od rimske katoličke crkve u 13. st., daje joj novi identitet dualističkog heretičkoga pokreta. (Bešlagić, 1982; Rački, 1869-1870; Vego, 1937: 142-157; Tuhelka, 1998: 767-793; Petrović, 1999: 130-132; Šanjek, 2003, XXIII-XXX)

Bešlagić je na temelju svih dosadašnjih istraživanja rezimirao kako je Crkva nakon odvajanja od Rima poprimila narodni karakter, ali da su njezini sljedbenici postali većina bosanske vlastele. Uzimajući u obzir vremensku odrednicu intenzivnoga klesanja stećaka i nastanka te crkvene zajednice, Bešlagić ne isključuje mogućnost velikog utjecaja Crkve bosanske na umjetnost stećaka. (1982: 486-492)

Prema Džaji i Lovrenoviću, *Crkvu bosansku prihvatilo je i plemstvo kao alternativu dislociranom katoličkom kaptolu u Đakovu, odnosno kao institucionalni okvir za novu kršćansku konfesiju iz izvora poznatu kao vjera bosanska, prava vjera, prava vjera apostolska, naš zakon.* (Džaja; Lovrenović, 2007: 10) Poznato je da su se neki bosanski vladari poput bana Stjepana II. Kotromanića, kraljeva Tvrtka I., Tvrtka II. Tvrtkovića, Stjepana Tomaša i vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića priklanjali i katoličanstvu i Crkvi bosanskoj. Za razliku od njih,

vojvoda Sandalj Hranić i herceg Stjepan Vukčić Kosača bili su vjerni sljedbenici Crkve bosanske.

Do slabljenja Crkve bosanske dolazi već u prvim desetljećima 15. st. Nakon turskih osvajanja ovih prostora ona se u potpunosti gasi u svom teritorijalnom i organizacijskom smislu. (Korać, 2008: 118-119)

2.5. Crkvene prilike u Humu

Crkvene prilike u Humu razlikovale su se od onih u Bosni. Konfesionalna karta Humske zemlje heterogena je – u istočnom dijelu Humske zemlje miješali su se utjecaji katolicizma i pravoslavlja, dok je njegov zapadni dio bio isključivo katolički.³⁹ Potvrđuje to i činjenica kako su članovi roda Jurjevića koji su bili katolici, tijekom 14. st., ovladali područjem između Neretve i Cetine koje je bilo pod dijecezom makarskog biskupa. (Ančić, 2001: 166-167)

Prve vijesti o pojavi heretika u Humu datiraju u prva desetljeća 13. st. Optužbe političke naravi bile su usmjerene protiv kneza Miroslava zbog podrške koju je davao Kačićima. Naime, Kačići su bili u sukobu sa splitskim nadbiskupom Raineriom, što je bio dobar povod da ih se optuži za herezu i pljačku njegovih dobara. Intenziviranje broja optužbi zabilježeno je u vrijeme vladavine bana Stjepana II. Kotromanića nakon što Humska zemlja ulazi u sastav Bosne. Uzimajući u obzir činjenicu da je ovo područje bilo sastavnim dijelom Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva, jasno je zašto su hrvatsko-ugarski kraljevi iz političkih razloga nastojali potčiniti ovo područje. Cilj im je bio dodvoriti se papi koji je prostor Huma smatrao crkvenim jurisdikcijskim područjem, nastojeći ga vratiti u krilo Katoličke Crkve. (Korać, 2008: 97-100)

Početak 14. st. dolazi do obnove katoličke crkve na inicijativu bana Pavla Šubića Bribirskoga. Teritorij zapadnoga Huma između rijeka Neretve i Cetine trebao je oko 1320. godine doći pod ingerenciju obnovljene Makarske biskupije na čelu s biskupom Valentinom (biti njegova dijeceza), no on se iz svoga središta povlači u Omiš 1326. godine (kada te krajeve pripaja Stjepan II. Kotromanić). (Brković, 2010: 141) Do službenog osnutka Bosanske vikarije dolazi 1339./1340., nakon posjeta Gerarda Odonsia, generalnog upravitelja franjevačkoga reda, banu Stjepanu II. Kotromaniću. Nekoliko je franjevaca iz njegove pratnje ostalo djelovati u Bosni šireći katoličanstvo. Prvi samostani u Humskoj zemlji javljaju se u 14. i 15. st. u Stonu, Novom na Neretvi, Konjicu, Mostaru, Ljubuškom i Imotskom. (Korać, 2008: 41)

³⁹ O vjeri u Humskoj zemlji vidi: KORAĆ, 2008; 2015

Krajem 15. st. gospodarima zapadnoga Huma postaju Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići, katolička vlastela kojoj su franjevci jamčili vlast nad darovanim posjedima. Iako D. Mandić navodi moguće hiže na tomu području, neki suvremeni povjesničari poput M. Ančića negiraju tu teoriju, upućujući na nazočnost franjevac i osnutak samostana. Osim franjevačkih, na području između Neretve i Cetine postojali su i samostani augustinaca u Zaostrogu i Makarskoj. Radivojevići su nastojali osloboditi se vlasti Kosača i veoma često bili su na strani protivnika hecega Stjepana. Vlatkovići postaju saveznici Dubrovčanima, nakon što ih je herceg Stjepan protjerao s njihovih posjeda 1455. godine. (Ančić, 2001: 167; Korać, 2008: 146-147)

U jednom od pisama papinskoga legata Tome s Hvara iz 1451. godine, spominju se katolički knezovi Bosanskoga Kraljevstva. Kao katolici se spominju Radivojevići između Neretve i Cetine, u srednjem Humu Nikolići – Sankovići, u Brotnju Budisavljevići, u Večeriću (Mostarsko Blato) Milatovići i dr. (Brković, 2010: 211) Pretpostavlja se da su katoličke obitelji bili i Sankovići i Šimrakovići. (Korać, 2015: 42) Po pitanju konfesionalne pripadnosti vlaških populacija, povjesničari smatraju kako su se oni po dolasku na ta područja adaptirali, prihvaćajući vjeru pravoslavnih ili katoličkih vladara. Dolaskom turske vlasti Vlasi stupaju u njihovu službu i prilagođavaju se novom sustavu vladavine.

Pitanje vjerskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni i Humu još je uvijek diskutabilno i prisutne su brojne kontroverze po pitanju učenja Crkve bosanske koja je pored Katoličke i Pravoslavne djelovala u Bosni i Humu. Dugo se vremena vjerovalo da je to bila šizmatička crkva koja nije poštivala kršćanske dogme. Poznato je da su živjeli u hižama (*domus patarenorum*). Iz turskih se deftera jako malo zna o njihovom području rasprostranjenosti, a upitna je i njihova djelatnost u zapadnom Humu. U dubrovačkim izvorima zabilježene su hiže na području Konjica, Ostrošca i Dubrovnika, a D. Mandić navodi podatak kako je moguće da su se nalazile i na području Mostara (Babun, danas naselje Ilići), Ledinca (Grude) i u mjestu Podjelinak kod Širokoga Brijega.⁴⁰ (Mandić, 1979: 381-384; Korać, 2008: 113; Korać, 2015: 44)

U kratkim su crtama opisane vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, jer upravo religijska uvjerenja i dogme, u velikoj mjeri određuju način interpretiranja ikonografije stećaka. Literatura 19. i 20. st. tretirala je stećke kao bogumilske i heretičke, pripisujući ih sljedbenicima, uvjetno rečeno heretičke Crkve bosanske. Vremenom su te teze odbačene u

⁴⁰ Korać navodi kako se u dubrovačkim izvorima nalaze podaci o hižama samo u onim područjima kroz koja su prolazili važniji putni pravci. Stoga je teško ustvrditi jesu li se hiže Crkve bosanske nalazile u zapadnom Humu. (Korać, 2015: 44)

korist kršćanske ikonografije i europske srednjovjekovne umjetnosti. Međutim, što se tiče vizualne komponente stećka, evidentno je da majstori nisu slijedili europske uzore te da su apsolutno lišeni umjetničkih manira svoga vremena. Na stećcima nema scena iz Biblije, iako se neki motivi mogu atribuirati Isusu Kristu ili Djevici Mariji. Većina ih zasigurno odražava, ne samo vjerska uvjerenja nego i način života kasnosrednjovjekovnih populacija. Stoga se motivi na stećcima ne mogu promatrati kao puka dekoracija, a interpretiranje ne može svesti na *riječnike simbola*. Ovakva tematika podrazumijeva interdisciplinarni pristup koji će nam pomoći da motive na stećcima sagledamo u kontekstu cjelokupne društvene dinamike.

3. POVIJEST ISTRAŽIVANJA NEKROPOLA SA STEĆCIMA

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici – stećci, po svim aspektima svoje pojavnosti i razvoja izuzetno su specifičan segment kulturno-povijesne baštine Bosne i Hercegovine. Temeljem dosadašnjih istraživanja i podataka iz povijesnih vrela, rasprostiru se ne samo na području Bosne i Hercegovine, nego i na njezinim pograničnim područjima s Republikom Hrvatskom (Dubrovačko i Makarsko primorje sa zaleđem, neki dijelovi Dalmatinskoga zagorja, dio Dalmacije do Zadra i dijelovi Like), zapadnom Srbijom (Podrinje i Polimlje) i SZ Crnom Gorom. Većina tih područja u srednjem vijeku bila su sastavnim dijelom Bosanske države. Prema riječima G. Dizdara, koji je dao detaljniju analizu Nominacijskoga dosjea i ICOMOS-ove evaluacije istoga, stećci se mogu smatrati *izuzetnim svjedočanstvima kulturne tradicije srednjovjekovne bosanske države*. (Dizdar, 2016: 38-65).

Najstarije bilješke o stećcima nalaze se u putopisu Benedikta Kurišpešića iz 1530. godine (Kurišpešić, 2001.)⁴¹ Tri stoljeća kasnije, točnije sredinom 18. st., javljaju se prvi zapisi iz pera putopisaca i povjesničara amatera, kao i franjevac koji su se posebno zanimali za stećke Dalmacije i Hercegovine. O stećcima su pisali fra G. Vinjalić i A. Kačić Miošić, a par desetljeća kasnije talijanski prirodoslovac i pisac A. Fortis, čije je zanimanje pobudila umjetnost s područja Dalmacije i Bosne i Hercegovine. (Fortis, 1774.). Metom interesa domaćih i inozemnih stručnjaka stećci postaju krajem 19. st. To je razdoblje obilježeno radovima eminentnih stručnjaka: poljskoga kneza i prirodoslovca A. Sapieha; austrijskoga geologa i doktora A. Boue; sir J. Gardnera Wilkinsona, pionira svjetske egiptologije, arheologa svjetskoga glasa; sir A. Evansa koji je zastupao tezu o bogumilskom karakteru stećaka, A. Kačića Miošića, I. Cerrare, L. Katića, fra P. Bakule, fra M. Nedića i dr. Usprkos tomu što nisu ponudili odgovore na neke od temeljnih pitanja vezanih uz podrijetlo, tipologiju i uopće kulturu stećaka, njihovi su radovi pobudili daljnji interes za institucionalno i multidisciplinarno izučavanje.

Prvi takvi pokušaji urodili su plodom nakon osnutka Muzejskoga društva BiH 1884. godine, te četiri godine kasnije utemeljenjem Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prva iskopavanja grobnih cjelina datiraju u 1879. godinu. (nekropola Ravna Trešnja kod Tuzle, Han Šibišica i Han Kobiljača – Felix von Luschan)

⁴¹ Poslanstvo kralja Ferdinanda krenulo je do Carigrada 1530. godine preko Hrvatske, Bosne, Srbije, Bugarske i Rumelije. Uglavnom su slijedili trasu puta koja se poklapala sa starim rimskim komunikacijama, uz manja ili veća odstupanja (tzv. Bosanski drum). Zahvaljujući putopisu Benedikta Kurišpešića, tumača za latinski jezik, danas raspoložemo najstarijim podacima o stećcima i cjelokupnom opisu putovanja kroz Bosnu u 16. st.

U periodu austrougarske uprave nakon osnutka muzeja pa do kraja 20. st., djelovali su znanstveni i stručni djelatnici koji potpisuju veliki broj pionirskih radova i publikacija o stećcima. Među njima ističu se bečki arheolog dr. M. Hoernes koji je proučavao rimske i srednjovjekovne nadgrobne spomenike, posebno scene lova i turnira; mađarski povjesničar J. Asboth, čiji je interes pobudila natpisna građa; K. Jireček, L. Zore, V. Vuletić Vukasović, L. Marun, K. Hörmann, Č. Truhelka i dr. Najveći doprinos u istraživanju stećaka, netom po osnutku Zemaljskoga muzeja, pripisuje se Č. Truhelki koji je terenskim radom popisivao stećke, bilježio natpisnu građu i radio odljeve pojedinih reljefnih motiva i natpisa. V. Radimsky, F. Fiala i Đ. Stratimirović samo su neka od imena koja se vezuju za navedeno razdoblje. (Bešlagić, 1982.)

Prvi pokušaji evidencije stećaka na inicijativu Zemaljske vlade 1887. i 1888. godine, kojom su angažirani kotarski uredi, žandari i lugari, rezultirali su brojkom od 27 067 stećaka. S obzirom da je ta evidencija bila nepotpuna, vlada je izdala ponovljenu naredbu da se angažiraju svi državni (šumari, žandari, muhtari i knezovi) i vjerski službenici kako bi se tijekom 1897. i 1898. godine obavio novi popis stećaka za čije je potrebe načinjen obrazac pod nazivom *Pitanja za sabiranje historičko-topografskoga gradiva*, a sve u cilju prikupljanja podataka i o prapovijesnim gomilama, starim gradovima, džamijama i crkvama. Novi popis rezultirao je brojem od 59 500 stećaka na području Bosne i Hercegovine. Karta njihovoga rasprostiranja u mjerilu M1:300 000 koja je tada napravljena, poklonjena je Carskom ruskom arheološkom društvu na XI. ruskom arheološkom kongresu održanom u Kijevu 1899. godine. K. Hörmann je na kongresu izlagao referat pod nazivom „Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine“, objavljen na ruskom jeziku. Naglasak je stavio na najznačajnije natpise, dok je u manjem opsegu govorio o oblicima stećaka i reljefnim motivima te o kamenim stolicama. Datirao ih je u razdoblje od 13. do 15. st., a iznio je podijeljena mišljenja o njihovoj pripadnosti bogumilskim ili starobosanskim spomenicima. Unatoč propustima u izlaganju, svjetska je javnost prvi put upoznata s bosanskohercegovačkim nadgrobnim spomenicima. (Bešlagić, 1980: 638-647)

Proučavanje stećaka u razdoblju austrougarske uprave okarakterizano je ozbiljnijim pristupom u odnosu na prethodno razdoblje, ali i osobnim interesima brojnih pojedinaca što je rezultiralo dominantnim proučavanjem natpisne građe. S. Gunjača, Đ. Basler, A. Benac, N. Miletić, J. Šidak, A. Solovjev, P. Anđelić, M. Wenzel – koja je za doktorsku disertaciju obradila ukrasne motive na stećcima – samo su neka od imena vezanih za istraživanja stećaka. Veliku pozornost zaslužuje znanstveni doprinos Š. Bešlagića kojemu je 2014. godine bio posvećen prvi Međunarodni naučni skup o stećcima održan u Sarajevu.

U razdoblju između 1918. i 1945. godine istraživalo se u sklopu rada Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Rezultate svojih istraživanja obznanili su u časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja* sljedeći znanstveni i stručni djelatnici: G. Wilke, P. Slijepčević, V. Skarić, D. Sergejevski, Đ. Mazalić, V. Čurčić, Ć. Truhelka i drugi. I pored toga što se za razliku od prethodnih stoljeća krenulo u realizaciju istraživanja nekropola stećaka, još uvijek nisu postojale organizirane inicijative za zakonsku zaštitu ili institucije koje će svoj rad temeljiti na zaštiti kulturnoga naslijeđa.

Izložba jugoslavenskoga srednjovjekovnog slikarstva i plastike održana u Parizu 1950. godine, rezultirala je povećanim zanimanjem za stećke i objektivnijim znanstvenim pristupom. Godinu dana kasnije održana je i izložba u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu, a za obje su načinjeni sadrani odljevci stećaka koje danas čuvaju u Gliptoteci u sklopu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Najviše inicijative za planski i organiziran proces zaštite spomenika kulture postignuto je slijedom konferencija održanih u Sarajevu 1950. i 1952. godine, na kojima su predstavnici institucija poput Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, Zemaljskoga muzeja, Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, Muzeja grada Sarajeva i brojnih drugih postigli zajednički dogovor o sustavnom izučavanju stećaka. Dogovorena je detaljna provedba programa koji se odvijao u četiri etape, počevši od prikupljanja općih podataka, provjere i dopunjavanja postojećih, obrade važnijih lokaliteta i publiciranja rezultata istraživanja. Ključnu ulogu u procesu evidentiranja stećaka imao je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u suradnji sa Zemaljskim muzejom. Akcija je započela 1951. i trajala je sve do 1969. godine. Publikacija *Stećci, kataloško-topografski pregled* Š. Bešlagića iz 1971. godine jedan je od prvih rezultata toga višegodišnjeg terenskog rada. Od sveukupnoga broja stećaka 66 478, u Bosni i Hercegovini ih je evidentirano 58 547, u Hrvatskoj 3 253, u Srbiji 1 875 i u Crnoj Gori 2 803 nadgrobna spomenika. (Bešlagić, 1971: 41-48)

Do 1980. godine, točnije 1982. godine, kad je publicirano sintetsko djelo *Stećci, kultura i umjetnost* Š. Bešlagića, dobio se približno točan broj danas poznatih spomenika – 69 356 na više od 3 162 nekropola (Bosna i Hercegovina 59 593, Srbija 2 267, Crna Gora 3 049, Hrvatska 447), ali pretpostavlja se da ima onih koji još uvijek nisu otkriveni. (Bešlagić, 1982: 67; Bešlagić, 2004: 179)

Brojno stanje stećaka znatno je izmijenjeno u odnosu na navedeni period popisa. Posljednjih su godina na području općina Jajce, Ključ, Hadžići, Zenica i općinama zapadne Hercegovine, izvršeni popisi stećaka koji su rezultirali otkrićem novih, ali i evidentiranjem djelomično ili u potpunosti devastiranih lokaliteta. Činjenično stanje na terenu upućuje na

zaključak kako kulturno–povijesna baština nije osobito cijenjena u lokalnom, ali ni u širem kontekstu, kolektivna svijest o njezinom očuvanju na niskom je nivou, što dijelom proizlazi iz nedovoljnog poznavanja same materije. Stećci svakodnevno nestaju pod utjecajem klimatskih promjena i djelovanja atmosferilija te uslijed neadekvatne zakonske i pravne zaštite.

Dislociranjem monumentalnih primjeraka ili cijelih nekropola, stećci bivaju istrgnuti iz svoga povijesnoga konteksta. Revizijom prostora zapadne Hercegovine došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide, kapelice na rimokatoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata (Petrovići – Rakitno, Sovići – Gorica, Uzarići – stara Zovačka cesta, Privalj – Široki Brijeg, Rasno i dr.). Prisutan je i problem involviranja raznih udruga u akcije čišćenja nekropola i istraživanja grobova ispod stećaka, pri čemu se struka rijetko konzultira. Sve to dovodi do neadekvatnih intervencija kojima se invazivnim sredstvima skida zaštitna patina i ubrzava propadanje nadgrobnih spomenika. Osnutak institucije, čiji će temeljni program biti očuvanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, čini se kao jedino rješenje u navedenim okolostima.

3.1. Problemi izučavanja stećaka – dominantne paradigme

Rezimiranjem podataka iz literature uviđa se kako postotak istraženosti grobova ispod stećaka znatno zaostaje za njihovim brojnim stanjem. Terenskim je radom utvrđeno da se veliki broj lokaliteta nalazi na teško pristupačnom području i nerijetko su u potpunosti obrasli raslinjem ili se u sekundarnom položaju kriju unutar izvjesnih dijelova suvremenih zidova, objekata i sl.

Dosadašnja su istraživanja pomogla utvrđivanju grobne arhitekture, ali nedovoljno je pozornosti posvećeno analizi osteološkog i dentalnoga materijala individua pokopanih pod stećcima, kao i nalaza pronađenih u grobovima. Od sustavno i djelomično istraženih nekropola i pojedinačnih grobova na prostoru Hercegovine tijekom 20. st. treba istaknuti nekropole Grborezi (Š. Bešlagić, 1983: 25), Grčka glavica u selu Biskup kod Konjica (M. Vego, 1955: 157-166.; M. Vego, 1957: 127-141.), Radimlja (A. Benac, 1950; A. Zelenika, 1962),⁴² djelomično istraženu nekropolu Pivnice na kojoj je istraženo 8 grobova (V. A. Salčić, 1971), zaštitno istraživanje na lokalitetu Markovac – Gnojnice s istraženih 6 grobova (V. A. Salčić, 1960), istraživanje groba Vignja Miloševića na nekropoli Lipovci (V. A. Salčić, 1983), zaštitna arheološka istraživanja nekropole Stećci – Raška Gora (V. A. Salčić, 1989), istraživanje tri

⁴² Benac je krajem 40-ih proveo sondažna istraživanja, a Zelenika manja arheološka istraživanja krajem 50-ih godina.

groba ispod stećaka na nekropoli Veličani kod Trebinja koje je 1963. godine izvršio Zavičajni muzej Trebinje i dr. Prema analizama grobnih cjelina na primjerima navedenih nekropola, grobna arhitektura varira od jednostavne grobne rake ovalnog ili pravokutnog oblika do grobnih raka s djelomičnom ili potpunom grobnom arhitekturom uz uporabu drveta ili kamena, ukopa u drvenim sanducima (Polihranija Radača Čihorić, vojvoda Radič Sanković, Goisava Sanković), te u zidanim grobnicama.

Zanimljiv je primjer ukopa Vignja Miloševića, čiji su ostatci iskopani na dubini od 220 cm, što je rijedak slučaj s obzirom da se na nekropolama obično nalaze ukopi na dubini od 0,80 – 1,20 m. U kamenom sarkofagu, čiji je donji dio bio sastavljen od četiri ploče, a prekriven s dvije ploče u obliku dvoslivnoga krova, pronađen je muški skelet. Koritasti sarkofag s poklopcem na dvije vode iskopan je pri istraživanju nekropole Grčka glavica u selu Biskup kod Konjica. Uz pokojnika, za kojega se pretpostavlja da bi mogao biti kaznac Sanko, pronađena je staklena čaša ukrašena vertikalnim rebrima. Kameni sarkofazi pronađeni na srednjobosanskim nekropolama specifikum su koji nije zastupljen na hercegovačkim nekropolama.

U pokušaju vizualizacije i rekonstrukcije zagrobnoga života kasnosrednjovjekovnih populacija, naglasak je stavljen i na ikonografiju stećaka koja je jedan od najzastupljenijih parametara u znanstvenoj i stručnoj literaturi. Primjećuje se kako se ikonografija nerijetko sagledava kroz vizure modernih događanja i percepciju promatrača 21. st. Nedostatak pisanih vrela i uniformirana uporaba sličnih motiva u različitim povijesnim razdobljima i područjima proizveli su nedoumice o tome jesu li i u kojoj mjeri klesari prilikom klesanja bili nadahnuti životima pokojnika, je li poimanje zagrobnoga života bila stvar općega kolektiviteta i težnje za čuvanjem sjećanja na pokojnika, religijske opredijeljenosti ili socijalnoga statusa. Uniformiranost motiva navodi i na promišljanja o potencijalnoj uporabi jedinstvenog, ali istovremeno višeznačnoga jezika simbola, kojim su nastojali prikriti sve oblike društvene diferencijacije u kasnosrednjovjekovnom društvu (klasni, etnički, religijski).

Znanstvena obrada kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, ukoliko izuzmemo klasifikaciju reljefnih motiva i natpisne građe, uglavnom se svodila na njihova kronološka i tipološka razmatranja.⁴³ Takav pristup izučavanja korespondira s *kulturno-povijesnim*

⁴³ Prvi pokušaj tipološke obrade stećaka pripisuje se Đ. Stratimiroviću koji ih je 1891. godine podijelio u 4 kategorije: ploče, kamenja, znakovi uspravni i spomenici. Svaka od kategorija imala je svoju podjelu. P. Kaer je na temelju poznavanja dalmatinskih stećaka izvršio podjelu na jednostavne oblike, dvostruke oblike i ostale oblike. Stećcima u Srbiji bavio se mađarski arheolog F. Kanitz podijelivši ih na stećke u obliku ploče, kocke i sarkofaga. Truhelka ih je prvo podijelio na ploče, tumbе, sarkofage, nišane i krstove da bi ih 1942. godine podijelio u tri osnovna oblika: ploča, stećak u obliku sarkofaga ili tumbе i stupac. V. Čurčić, vrsni poznavatelj stećaka u BiH, podijelio ih je na ploče, sanduke, sanduk-ploče, sarkofage i dvostruke spomenike. Proučavanjem stećaka na

modelom u teorijskim arheološkim pristupima.⁴⁴ Kulturno-povijesna arheologija izrazito je empirijska disciplina, što znači da svoje zaključke nominalno temelji na empirijskim podacima. Takav je interpretativni okvir nedorečen i nedostatan da bi se u potpunosti predočile okolnosti nastanka takvog običaja pokapanja i izrade monumentalnih nadgrobnih spomenika tijekom razvijenoga srednjeg vijeka, te njegov kontinuitet i vrhunac tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Važno je ukazati i na to da su interpretacije stećaka u njihovoj sveukupnoj pojavnosti imale oslonac u društvenoj nejednakosti kasnosrednjovjekovnih populacija i njihovoj religijskoj opredijeljenosti.

Š. Bešlagić napravio je općeprihvaćenu sintezu i podjelu stećaka definirajući ih prema oblicima i tipologiji,⁴⁵ dok je M. Wenzel obradila umjetničke motive smještajući ih u određene kontekste i okvire, što je u to vrijeme bila velika prekretnica u njihovom izučavanju.⁴⁶ Znanstveni i stručni djelatnici koji su se bavili ovom problematikom u drugoj polovini 20. st., svoje su zaključke temeljili na difuzionističkom stavu utemeljenom na tvrdnjama kako su motivi na stećcima razvojem tj. difuzijom preneseni iz zapadnoeuropske romaničke i gotičke ili bizantske umjetnosti na stećke (Lovrenović, 2010; Anđelić, 1984: 490). Čini se da je N. Miletić ostala dosljednoga stava o složenom podrijetlu motiva i neiscrpnim mogućnostima interpretiranja, čime nije izostavila utjecaje najstarijih vidova čovjekova likovnog izražavanja. (Miletić, 1982: 97-100) Otvaranjem diskursa o reljefnim motivima na stećcima otvara se niz novih pitanja o njihovom podrijetlu, redefiniranju značenja i uloge u životu srednjovjekovnoga čovjeka, te nameće mogućnost sagledavanja kroz prizmu prežitaka ranijih epoha. Podsjetimo se kako su motivi prve spiljske umjetnosti u određenoj mjeri istoznačni predstavama na stećcima. Prapovijesni je čovjek prikazivao svoju svakodnevicu, način preživljavanja i borbe za opstanak, ali i svoja vjerovanja i unutarnje stanje duha, baš kao što je to nastojao i kasnosrednjovjekovni čovjek tisućama godina kasnije.

Radimlji, u okolini Olova i Širokoga Brijega A. Benac izvršio je podjelu na 9 osnovnih oblika: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk, visoki sanduk s podnožjem, sarkofag, sarkofag s podnožjem i krst. Osim navedenih autora, stećke u okolici Ludmera proučavao je D. Sergejevski, područje Ljubuškoga M. Vego, Imotske krajine L. Katić i dr. (BEŠLAGIĆ, 1982: 75-79)

⁴⁴ Klasifikacijom arheološke građe i kronologijom bavili su se C. J. Thomsen, O. Montelius, A. Pitt-Rivers i G. De Mortillet. Iako se najpoznatijim predstavnikom smatra V. G. Childe, njegovo je djelovanje mnogo opsežnije. Osim klasifikacije građe, arheolozi toga perioda bavili su se proučavanjem materijalne kulture definirajući na taj način kulturne grupe i etničke skupine. (ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, 2015: 53-54)

⁴⁵ Š. Bešlagić istraživao je stećke Kupresa, Popovoga polja, Kalinovika, Blidinja, srednje Bosne, sjeverne i južne Dalmacije te Crne Gore. Smatrao se vrsnim poznavateljem srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u njihovoj sveukupnoj pojavnosti.

⁴⁶ Klasifikacijama reljefnih motiva na temelju njihovoga značenja, likovnih stilskih osobina ili funkcije na spomenicima bavio se mali broj znanstvenika među kojima se ističu Ć. Truhelka, I. Renđeo, A. Benac, D. Sergejevski, A. Solovjeva, N. Miletić, Š. Bešlagić i P. Korošec. (BEŠLAGIĆ, 1982: 130-132)

Sljedeći razvojni pristup teorijske arheologije koji se prepoznaje u vremenskom ciklusu izučavanja stećaka zove se *procesni* pristup. Stav procesne arheologije temelji se na traženju uzroka odgovornih za razvoj društvene kompleksnosti, koji su sukladno tomu pristupu izvan područja ljudskoga djelovanja, i čovjek na njih ne može utjecati: promjene klime i okoliša, populacijski rast, razvoj tehnologije ili neka kombinacija ovih uzroka. Prema shvaćanju da su ljudi prilagodljivi okolišu u kojemu žive, kulturu se definiralo kao ekstrasomatski ili izvantjelesni način prilagodbe okolišu. (Binford, 1962: 217-225; Hodder, 1982b: 5; Olsen, 2002: 44-50)

Kontekstualizirajući teze Š. Bešlagića uviđamo njegov ekonomsko-funkcionalni stav u pogledu odabira mjesta za nastanak nekropole koji je, prema njegovim riječima, ovisio od blizine kamenoloma, naselja i konfiguracije terena. (Bešlagić, 1982: 37-40) Funkcionalističko shvaćanje materijalne kulture reflektira se u objašnjenjima da su nekropole iz praktičnih razloga i zahtjevnoga transportiranja kamenih blokova vjerojatno formirane u blizini kamenoloma. Za obradu kamena korištene su različite vrste alata, ali sam je proces ovisio ne samo od vještine majstora i kvalitete alatki, već i od vrste i kakvoće kamena. Za klesanje su najčešće korišteni krečnjak, miljevina, jablanit, plivit, konglomerat i sl.

Posljednjih su se desetljeća javile reakcije na procesualnu arheologiju, njezin funkcionalistički stav o materijalnoj kulturi i na nedovoljnu zastupljenost pojedinca u arheološkim istraživanjima. Te reakcije poznate su pod nazivom *postprocesna* arheologija. Predstavnici ovoga pristupa smatraju kako u arheologiji nisu moguće objektivne spoznaje i znanja, te da istraživanja nije moguće svesti na zajednički nazivnik. Sagledavanje problema kroz prizmu postprocesne arheologije dovodi do heterogenih arheoloških interpretacija.⁴⁷

Temeljni postulat tih pristupa jest spoznaja da ljudsko društvo ne oblikuju neke sile izvan njegovoga djelovanja, već da se kulturna promjena odvija isključivo u domeni društva. Težište izučavanja prenesno je s praktičnih i funkcionalnih parametara, zastupljenih u procesnom pristupu, na simboličke i komunikativne aspekte materijalne kulture. Olsen također naglašava činjenicu da je u arheologiji kao humanističkoj grani znanosti, koja naglašava i ulogu pojedinca u svijetu, nemoguće postići apsolutnu istinu. (Olsen, 2003: 57-61)

I. Hodder, ime koje se vezuje za nastanak postprocesne paradigme, u svom djelu *Structural and symbolic archeology* kritizira ekološki funkcionalizam i nastoji ukazati na

⁴⁷ Možda je najvažnije što je ona jednostavno „post“, ne nudeći neko novo jedinstvo. Ona se zalaže za mnogostrukost, za razgrađivanje barijera, ograda i dihotomija, tako da se može raspravljati preko njih i da se kritički mogu vrednovati prihvaćene dogme. (HODDER, 1985; ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, 2015: 127; OLSEN, 2003: 57)

nedostatke procesualne paradigme, tvrdeći da materijalna kultura sadrži puno dublji smisao od onoga koji pružaju podatci o preživljavanju. Mišljenja je kako su konteksti u kojima se odvija društveno ponašanje jako komplicirani i ne mogu se objasniti funkcionalističkim studijama. (Hodder, 1982b)

Za razliku od procesne i tradicionalne arheologije koja simbole smatra proizvoljnim izborom, postprocesna arheologija pokušava ustanoviti kako i zašto se pojedini simboli upotrebljavaju u određenom kontekstu. Hodder smatra da se „riječ simbol odnosi na objekt ili situaciju u kojoj direktno, primarno ili doslovno značenje također određuje drugo indirektno, sekundarno i figurativno značenje.“ Hodder smatra da simboli imaju aktivnu ulogu u oblikovanju socijalnog ponašanja.⁴⁸ (Hodder, 1982: 11-12)

U tomu je kontekstu moguće ponuditi analize reljefnih motiva na stećcima. Naime, kultura pokapanja pod stećcima i njihov ikonografski repertoar poistovjećuju se s viteškom kulturom i umjetnošću europskog srednjega vijeka. Takve su analogije rezultat interpretacije motiva štita i mača koji se upotrebljavaju kao vojne ili vladarske insignije, kao ukras na grbovima i pečatima bosanskih vladara i humske vlastele, te na nadgrobni spomenicima o čemu će biti govora u poglavlju o reljefnim motivima na stećcima. (Anđelić, 1970)

Povlačiti paralele s umjetnošću Europe i raspravljati o utjecajima viteške kulture na prostoru zapadne Hercegovine u okvirima ovoga rada čini se gotovo nemoguće.⁴⁹ Mišljenje je zasnovano na činjenici kako nedostaju rezultati arheoloških istraživanja i pretpostavke o pogrebnim ritualima koje arheološka znanost koristi kao mjerila za određivanje kompleksnosti društvenih odnosa neke zajednice. Položaj pojedinaca unutar toga društva determiniran je, ne samo umjetničkim i oblikovnim svojstvima nadgrobni spomenika, već i antropološkim analizama, nalazima u grobovima i arhitekturom grobnih raka.

Hodderov kritički pristup odbacuje jednoznačno sagledavanje ovoga problema. U njegovoj definiciji simbola navedeno je da oni nisu odraz ljudskoga ponašanja već da imaju aktivnu ulogu u formiranju i značenju toga ponašanja. (Hodder, 1982b: 186; Olsen, 2003: 59-62) U nedostatku pisanih vrela svaka je isključivost nedopustiva. Stoga je opravdano razmotriti i činjenicu da su uniformnost reljefnih motiva klesanih tehnikama plitkoga ili plošnoga reljefa i oblici stećaka mogli imati i ideološku narav kojom bi se negirale socijalne ili društvene

⁴⁸ Izvorno, tekst na engleskom jeziku glasi: *The word „symbol“ refers to an object or situation in which a direct, primar or literal meaning also designates another indirect, secondary and figurative meaning... symbols do not „reflect“ but they play an active part in forming and giving meaning to social behaviour.*

⁴⁹ Za razliku od europske skulpture kasnoga srednjega vijeka, gdje je izražena plastičnost prikaza, motivi na stećcima klesani su u tehnici plitkoga reljefa. Figure su prikazane shematski, bez suvišnih detalja lica ili odjeće. Na stećcima ne nalazimo motive teološke naravi poput prikaza Blažene Djevice Marije i Isusa Krista koji su tema na slikama i reljefima kasnosrednjovjekovne Europe.

razlike. Iako gotovo nema dokaza, kao primjer može poslužiti stećak iznad groba posljednjeg bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića koji nije reljefno ukrašen, potom jednostavno ukrašen stećak iznad groba Vignja Miloševića, stećci na nekropoli Grčka glavica, Biskup koji su pripadali obitelji knezova Sankovići i brojni drugi primjerci. Uzimajući u obzir da ne postoje pisana vrela o procesu pokapanja i postavljanja stećka iznad grobne rake, sve navedeno ostaje na razini hipoteze.⁵⁰

Hodder je stavio naglasak i na izučavanje lokalnoga kulturno-povijesnog konteksta (kontekstualna arheologija), smatrajući to jedinim načinom da se shvati važnost materijalne kulture, što se u određenoj mjeri svodi na poimanje kulturnohistorijske arheologije (po kojemu je svaka kultura jedinstvena). Takav stav korespondira sa suvremenim fenomenološkim konceptima stećka kao jedinstvenoga bosanskohercegovačkog nadgrobno spomenika, u kontekstu sepulkralne kulture srednjovjekovne Europe. (Lovrenović, 2009).

Izučavanje nekropola stećaka nedvojbeno treba staviti u kulturno-povijesni kontekst, a pogrebni ritual razmatrati kao heterogen, a ne normativan proces. Kontekst izučavanja trebao bi ovisiti ne samo o povijesnom okviru, već i o drugim parametrima koji se odnose na sudionike u procesu izrade nadgrobno spomenika te na uvjete u kojima se odvijao ukop pokojnika.

O jednakosti svih pred Bogom naučava i kršćanstvo koje je vjerojatno utjecalo na navedene parametre. Čovjek srednjega vijeka pridavao je veliku važnost ulozi religije u svakodnevnom životu, neovisno o svom društvenom i socijalnom statusu. Evidentno je to iz vjerske opredijeljenosti bosanskih vladara i vlastele koja je lavirala između vjere Crkve bosanske, pravoslavlja i katoličanstva. Vjera je prožimala sve kulturne identitete i na određeni način izjednačavala sve članove zajednice. Veliki je ugled uživalo svećenstvo koje se nakon uspona latinskoga kršćanstva i jačanja rimskoga pape početkom 9. st., nametnulo i u sferama društvenog i političkoga života. (Filipović, 2017: 537)

Za pretpostaviti je da su vladari koji su bili formalni posjednici svekolike zemlje u državi, te feudalni društveni sloj koji je bio nadređen nižem sloju što je obrađivao tu zemlju, održavali svoju moć djelujući sukladno svojim interesima, upravljajući društvom i kontrolirajući resurse nametanjem dadžbine seljacima i kmetovima. Dio toga državnog ekonomskoga sustava bili su i vlaški katuni. Vlasi su u historiografiji različito tretirani, a

⁵⁰ Jedini podatak vezan uz troškove sahrane datira iz 1377. godine kad je cetinski Vlah Ostoja Bogović platio 40 libara za troškove sahrane Vlaha Priboja Papalića. Troškovi ukopa u istom razdoblju u Splitu iznosili su 4-8 libara. (MILOŠEVIĆ, 1991, 45)

pitanje njihovoga podrijetla još je uvijek diskutabilno i neusuglasno.⁵¹ Za potrebe izrade doktorske disertacije najprihvatljivijim se smatra pojašnjenje povjesničara E. Filipovića.⁵² Filipović smatra kako su Vlasi predstavljali romanizirano starobalkansko stanovništvo, ali su se do 14. i početka 15. st. u potpunosti slavenizirali tako da je ime *vlah* postalo sinonim za stočara. (Filipović, 2017: 592-594)

U postojećoj literaturi vezanoj za predmetni diskurs dominiraju mišljenja kako je vlastela, koja je imala monopol nad kamenolomima i radnom snagom, jedina mogla priuštiti klesanje i obradu kamena. Bešlagić je pretpostavio moguću poveznicu između izdvojenih skupina stećaka i socijalnoga statusa. Manje grupacije stećaka posljedica su društvenoga raslojavanja i težnje za formiranjem obiteljskih groblja na svojoj baštini. (Bešlagić, 1982: 43)

U nedostatku pisanih izvora, nameće se nekoliko pretpostavki i pitanja o tome jesu li isključivo bogatiji slojevi društva koristili oblike nadgrobnih spomenika, reljefne motive i natpisnu građu da bi naglasili svoj socijalni status i društveni ugled? Jesu li na taj način implicirali da za njih ne vrijede ista pravila kao za druge članove unutar te društvene skupine, kako u ovozemaljskom, tako i u zagrobnom životu? Adekvatan odgovor odnosi se na prihvaćanje jedinstvene sepulkralne kulture svih kasnosrednjovjekovnih populacija, naručivanje monolitnih nadgrobnih spomenika, njihovo pozicioniranje u prostoru i uporaba određenih simbola i motiva. Na taj su način stvarali krajolik u kojemu su sinkronizirani, materijalno i duhovno, ovozemaljski i zagrobni život. Pri tome nije isključena teza da se dominantni status kojega su uživali za života nastojao projicirati i na zagrobni život. Međutim, ona nije uvijek potkrijepljena arheološkim istraživanjima i analizama grobnih cjelina, posebno jer se radi o malom broju analiza ljudskih zemnih ostataka. Kontradiktorno navedenoj tezi jest brojno stanje stećaka te činjenica da ih je više od 5.000 (5.679) reljefno ukrašeno, a oko 300 (323) ih ima i natpise. S obzirom na brojnost stećaka i varijante oblika, u obzir treba uzeti hipotezu da su pod stećcima pokapani svi, a ne isključivo bogati sloj društva.

Stratifikacija unutar društvenoga poretka provjerljiva je fizičko-antropološkim i bioarheološkim analizama ljudskoga osteološkog materijala koje daju uvid u uvjete života, zdravstveno stanje ljudi i način prehrane. Dobiveni bi rezultati bili indikatori dostupnosti ekonomskih i prirodnih resursa. Relevantan pokazatelj su i raznolikost u grobnom materijalu i prilozima te varijacije građevina ili nastambi unutar naselja. Rezimirajući rezultate arheoloških

⁵¹ Pitanjem podrijetla Vlaha bavili su se M. WENZEL, 1962; A. BENAC, 1982, A. MILOŠEVIĆ, 1991; D. MANDIĆ, 1968; B. HRABAK, 1956; I. MUŽIĆ, 2010 i dr. Veliki interes za izučavanje posljednjih godina pokazuje bosanskohercegovački povjesničar E. KURTOVIĆ.

⁵² Katuni su privredne i društvene zajednice ljudi međusobno povezanih srodstvom i određenom unutarnjom organizacijom, na čelu kojih se nalazio starješina katunar.

istraživanja maloga broja nekropola zapadne Hercegovine, govorimo o odsustvu obrade ljudskog osteološkoga materijala, kao i odsustvu spoznaja o socijalnom i društvenom statusu i načinu života populacija.

3.2. Stećak, kameni znak pogrebne prakse – pitanje naziva i podrijetla

U znanosti su dugo vremena cirkulirali različiti termini i dvojbe oko naziva za ovu vrstu monolitnih nadgrobničkih spomenika. Oprečna mišljenja rezultat su neslaganja oko stava koje je spomenike s obzirom na raznolikost i tipologiju oblika uopće moguće nazvati stećcima. Nepoznavanje čitavoga područja rasprostranjenosti, dovelo je do oprečnih mišljenja koje je spomenike s obzirom na njihova formalno-oblikovna svojstva, uopće moguće nazvati stećcima. Dvojilo se oko amorfnih ploča, ploča, muslimanskih nišana, krstača i neukrašenih spomenika. Prema mišljenju pojedinaca tako se moglo nazivati isključivo reljefno ukrašene sanduke i sljemenjake, no s vremenom se podjednako pristupilo znanstvenoj obradi svih spomenika. Nedovoljno poznavanje materije i pogrešne interpretacije povijesnih izvora rezultirali su stvaranjem različitih interpretacija o njihovom podrijetlu.⁵³ (Bešlagić, 1982: 31, 70-71)

Termin je prvi put zabilježio Ivan Kukuljević Sakcinski 1851. godine u časopisu *Arkiv za povestnicu jugoslavensku*. Godinu dana kasnije nalazimo ga u *Srpskom rječniku* Vuka Stefanovića Karadžića. Truhelka ga je afirmirao u *Glasnicima Zemaljskog muzeja* krajem 19. st. (Lovrenović, 2009: 55; Lovrenović, 2013: 60)

U literaturi, narodu i u sredinama gdje su pronađeni nailazi se na sljedeće nazive: grčka groblja, mramorje,⁵⁴ kaurka i divska groblja, mađarska groblja, kamenovi, mašeti⁵⁵, kam, bilig,⁵⁶ turska groblja, steljac, usađenik, obrok, preklap, starobosanski spomenici i bogumilski spomenici. Znanost se danas najviše služi rječju *stećak – stojećak* kao atributom za nešto čvrsto, postojano i visoko. Samo ime govori nam o njegovoj svrsi da „stoji“ iznad groba preminuloga. (Bešlagić, 1971: 20-21)

Iako se najstarijim stećkom smatra ploča župana Grda iz druge polovine 12. st. koja je pronađena u Trebinju, najintenzivnije se klešu u razdoblju od 14. do kraja 15. st. (Anđelić,

⁵³ Starim su ih spomenicima nazivali A. Sapiha i I. Katalinić, dok ih je Evans svrstao u prapovijesne druidske spomenike. A. Boue smatrao je da potječu iz ranokršćanskoga doba. Najtočniju je dataciju dao F. Luschan koji ih je prema nalazu novčića u grobovima datirao od 13. – 15. st. V. Vuletić Vukasović i Ć. Truhelka smatrali su ih starim bosanskim spomenicima. Isti je stav kasnije zauzeo i A. J. Evans.

⁵⁴ Grčki *mermeros*, latinski *memoria*, turski *mermer*.

⁵⁵ Prema Truhelki, termin *mešhed* (mećit) turskog je podrijetla i označava grob junaka ili mučenika. (TRUHELKA, 1891: 369)

⁵⁶ Ikavizam za *biljeg*, nadgrobnu ploču, a često se nalazi uz ime osobe koja podiže spomenik, npr. *se bilig usiće* ili *se bilig postavi*. Podrijetlo riječi iz latinskog je jezika: *signum*, *nota*, a znači znak. Na natpisima se često navode i termini *kam*, *kamen*, *zlamen*, *kuća* te *vječni dom*.

1984: 488-490) S obzirom na oblikovna svojstva, utvrđeno je postojanje više podvrsta. Oblici evoluiraju od jednostavnijih i manjih prema većim i složenijima dimenzijama. Danas se općom podjelom smatra ona na ležeće i stojeće stećke, koju je ponudio Sergejevski 1952. godine. (Bešlagić, 2004: 93) Pod *ležećim* se podrazumijevaju spomenici čija je dužina najizrazitija dimenzija, a *stojeći* su oni gdje takvu ulogu igra visina. U podvrste ležećih ubrajaju se stećci oblika ploče, sanduka i sljemenjaka. Sanduci i sljemenjaci dalje se dijele na obične i one s postoljem. U *stojeće* stećke ubrajaju se stupovi i krstače. (Miletić, 1982: 33-36; Bešlagić, 1971: 23; Bešlagić, 1982: 75-80) Kao sljedeća polazišna točka korišteno je devet oblika zastupljenih na nekropoli Radimlja.⁵⁷ (Benac, 1950) Bešlagić je pak stećke podijelio na: ploče, sanduke, sljemenake, stubove, krstače i amorfnе spomenike.⁵⁸ (Bešlagić, 1982: 79)

Znanstvenici koji su se bavili tom problematikom nisu ponudili općeprihvaćene odgovore na neka od temeljnih pitanja oko izvornosti ovoga načina pokapanja i ikonografije stećaka, koja upućuje na jako bogatu duhovnu kulturu kasnosrednjovjekovnih populacija. Jedno od pitanja koje se nameće prilikom istraživanja vizualne forme stećka, jest rađanje, razvoj i sazrijevanje određenih oblika ovih spomenika. Na tomu se razvojnom putu prožimaju različiti elementi umjetnosti europskog prostora i novonastalih kulturnih prilika u srednjovjekovnoj Bosni. Atribut europskoga fenomena, bez referiranja na teorijsku definiciju toga pojma, stećci su dobili u radovima povjesničara D. Lovrenovića i UNESCO-ovom Nominacijskom dosjeu, u kojima su kao argumenti autentičnosti korišteni njihova brojnost, raznovrsnost oblika, ikonografskoga repertoara, retorike epitafa, načina ukrašavanja i izrade.

Nadgrobni spomenici oblika ploče intenzivno se klešu u svim europskim zemljama u periodu između 11. i 13. st. Pojavu većega broja ploča s malo ili nimalo reljefnih motiva kao nadgrobni spomenika 13. st., Bešlagić objašnjava nesređenim političkim prilikama i teškim ekonomskim uvjetima u kojima se nalazilo stanovništvo pod utjecajem ugarskog okupatora. Njegovo je mišljenje produkt procesnih strujanja u arheologiji 20. st.

Autori poput A. Evansa, Ć. Truhelke a kasnije i Š. Bešlagića, razmatrali su tezu o utjecajima romaničke arhitekture (kuće s ravnim krovom i trijemom) i rimske skulpture na nastanak oblika stećaka i njihovih reljefnih motiva. (Bešlagić, 1982: 117-118; Evans, 1883-1885: 86-87; Truhelka, 1981: 370) Benac iznosi mišljenje da je pojava stećka kao

⁵⁷ Benac je dao sljedeću podjelu: ploča, ploča s podnožjem, sanduk, sanduk s podnožjem, visoki sanduk do visokog sanduka s podnožjem, sarkofag, te sarkofag s podnožjem i križ. U literaturi je osim termina „sarkofag“, u uporabi i termin „sljemenjak“.

⁵⁸ Stećke Kupresa, Blidinja, Kalinovika i Popova podijelio je po istom principu uz dodatak oblika stuba pronađenog na nekropolama Popovoga polja, sljemenjaka sa ili bez postolja na Blidinju, te nedostatak visokih sanduka i amorfnih oblika u okolici Kalinovika. Prilikom podjele stećaka centralne Bosne za stubove je koristio termin *uspravni spomenici*.

monumentalnoga nadgrobnog spomenika u izravnoj vezi s razvojem Bosanske države i jačanjem feudalnoga društvenog staleža koji izradom takvoga nadgrobnog spomenika nastoji istaknuti svoj društveni ugled i moć. (Benac, 1950: 5) Sličan je stav imao i Š. Bešlagić koji je tvrdio kako se početak klesanja složenijih oblika stećaka vremenski podudara s jačanjem trgovine, izraženim klasnim raslojavanjem i proširenjem državnoga teritorija, prvotno u doba Sjepana II. Kotromanića, a kasnije za vrijeme Tvrtka I. (Bešlagić, 1971: 92-93) Ponovno se dolazi do shvaćanja nastalih pod utjecajima procesne arheologije.

Prema mišljenju istraživača poput M. Hoernesa, J. Asbotha i Ć. Truhelke, nadgrobni spomenici u obliku sljemenjaka nastali su pod utjecajem stilskih i oblikovnih elemenata antičkih sarkofaga, iako se od njih razlikuju po funkciji. U oblicima i umjetnosti stećaka prepoznati su i utjecaji romaničke umjetnosti dalmatinskoga primorja, tj. srednjovjekovnih kršćanskih sarkofaga (sarkofazi iz 11. st. u Splitu, sarkofag sv. Šimuna iz 14. st.). (Bešlagić, 1982: 118-119)

Podrijetlo običaja pokapanja pod stećcima D. Mandić pripisuje Hrvatima Crvene ili Južne Hrvatske koji su po slavenskom običaju pokapani na plemenskim posjedima još u vremenu dok su bili pogani (druga četvrtina 7. do početka 10. st.). Za razliku od Hrvata Bijele Hrvatske, koji su se od 7. st. pokapali u sarkofazima, unutar ili ispred crkava, taj su oblik nadgrobna spomenika preuzele kasnosrednjovjekovne populacije, modificirajući različite varijante i dimenzije. Prikaze predstava viteških borbi objašnjava time da su samo vitezovi mogli priuštiti izradu takvoga nadgrobnog spomenika. Mandić pobija tezu da su Vlasi sa sobom donijeli običaj pokapanja pod stećcima, navodeći da se taj običaj stoljećima ranije razvio kod Hrvata, već prije vlaških doseljavanja u 13. st. (Mandić, 1966: 237-246)

Evidentno je da su stećci najznačajniji segment srednjovjekovne bosanske sepulkralne kulture i umjetnosti te antropogeni produkt čiji je nastanak uvjetovan poimanjem života i smrti, društvenim okolnostima, religijom, tradicijom, ali i prežiticima ranijih epoha. Genezu srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika, počevši od ploče, sanduka, sljemenjaka do križa i stubova, svakako treba promatrati i kroz utjecaje bizantske sepulkralne prakse, prežitaka antičkih stela te antičkih i ranokršćanskih sarkofaga. Sve je to bilo dostupno oku srednjovjekovnoga čovjeka. Naglašena religioznost poticala je glorifikaciju zagrobnoga života i potrebu za gradnjom *vječne kuće* iznad groba pokojnika. Analogno tomu, razmatra se i podrijetlo reljefnih motiva uočavanjem njihove varijacije u prapovijesnoj, rimskoj i ranokršćanskoj umjetnosti. Njihovo je značenje modificirano i prilagođeno shvaćanjima srednjovjekovnoga čovjeka.

Razmatrajući onodobne tehnološke mogućnosti, zaključuje se da je izrada nadgrobna spomenika bila dio kompleksnog pogrebnog procesa. Svaka njegova sekvenca, implementirana u kamenolomu, izvan ili unutar groblja, tj. mjesta ukopa, činila je kariku u nizu povezanih praksi: pronalaska što kompaktnijeg kamenoga bloka, njegovoga odvajanja od stijene, transporta pomoću saonica (smuk) koje je vukla stoka, klesanja motiva i natpisa te postavljanja stećka iznad groba pokojnika. Čin pokopa nije završavao spuštanjem tijela pokojnika u grobnu raku i nanošenjem sloja zemlje, nego je stećak, kako pretpostavlja Bešlagić, postavljan naknadno iznad groba pokojnika, barem godinu dana ili kasnije dok se zemlja iznad rake ne slegne. Prema istomu autoru, *takvi su spomenici pripadali najuglednijim ljudima, onima koji su bili bogati i imali vlast, pa se za njihove potrebe stvorila i velika radna snaga.* (Bešlagić, 1982: 37-41)

Na Bešlagićeve stavove i mišljenja navednih autora naslanjaju se i interpretacije većine znanstvenika koji su se bavili ili koji se bave razdobljem razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka. Ono što se dovodi u pitanje je odnos velikoga broja stećaka pronađenog na području rasprostranjenosti brojnoga stanja populacije, koje je zasigurno bilo manje nego što je danas, te činjenice da se u literaturi zastupala tvrdnja kako su pod stećcima pokapani većinom bogati slojevi društva. Paradoksalno je zamisliti da je većina pučanstva u razdoblju intenzivnoga klesanja stećaka pripadala isključivo imućnom sloju. Arheološkim istraživanjima nekropole Grborezi kod Livna potvrđeni su višestruki ukopi. U 256 grobova pronađeno je 355 skeleta. (Bešlagić, 1983)

Razmještaj različitih oblika stećaka na nekropoli, njihova materijalna, simbolička, eshatološka i estetska komponenta, vode k novim spoznajama o složenosti pogrebnoga rituala kao sredstva kojim se kontekstualizira poimanje zagrobnoga života kasnosrednjovjekovnoga čovjeka. Možda će stavljanje naglasaka na pogrebni ritual i duhovnu komponentu onovremenih populacija ponuditi širi spektar odgovora na pitanje zbog čega je ovakav način pokapanja dominantan upravo u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka. Može li se zahtjevno klesanje i transportiranje stećaka objasniti isključivo društvenim statusom i ekonomskim prosperitetom pojedinaca i razvojem države tijekom 14. i 15. st.?

Prijelazno razdoblje iz razvijenog u kasni srednji vijek, odnosno sam tijek povijesnih europskih događanja te naglasak na prolaznost života i vječnosti, stvorilo je temelje za razvoj jednog potpuno novog običaja pokapanja i postavljanja stećka iznad groba pokojnika.

D. Lovrenović to argumentira time što za kasnosrednjovjekovnoga čovjeka kaže da je „osoba kršćanskog mentalnog sklopa, ali je istovremeno podvojena ličnost u kojoj još uvijek žive pretpovijesni relikti tzv. prirodne religije.“ Lovrenović stećke vidi kao *evoluciju bosansko-*

humskog podneblja milenijskog raspona te kao proces prilagodbe kleričke i pučke kulture i umjetnosti. Simbolizam stećaka naglašeno postavlja u kontekst romaničke i gotičke umjetnosti, što je analogno buđenju humanizma i interesa za čovjeka u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka. (Lovrenović, 2009: 132-133) Lovrenovićeva teza o *živim pretpovijesnim reliktima* jedna je od prihvatljivih ukoliko komparativnom metodom analiziramo reljefnu građu na stećcima i prapovijesne motive, počevši od najstarijih slikarija iz francuskih i španjolskih spilja. Identična tematika fascinirala je prapovijesnoga čovjeka, koji je zidove spilja oslikavao geometrijskim i astralnim motivima, scenama lova na životinje, iskazujući na taj način svoj duhovni svijet, ali i svakodnevni život. Tisućljećima kasnije ti su motivi usvajani i prilagođavani potrebama čovjeka i vremena u kojemu je egzistirao. Tako su u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka neki od spomenutih motiva i predstava na stećcima korišteni za ukrašavanje stranica časoslova, misala, pečata, grbova vladarskih obitelji, zastava i dr.

U prilog navedenom ide i odabir reljefnih motiva poznatih iz antičkoga razdoblja (lozica s trolistom, kružna udubljenja i portreti pokojnika). Bešlagić je, kao i brojni znanstvenici danas, smatrao da reljefni motivi vuku podrijetlo iz srednjovjekovne umjetnosti, počevši od starokršćanskoga doba preko neznatnih islamskih utjecaja, predromanike, romanike i gotike (primorska gotika, umjetnost Bizanta, spomenici moravske škole). Naglasak se stavljao na umjetničke utjecaje koji postaju izraz svakodnevnoga života i običaja privilegiranog društvenoga sloja: *kada su u svijesti ljudi stari kultovi i mitovi u dobroj mjeri već bili zaboravljeni, kada se umjetnost zapadnoeuropskog feudalizma najviše odražavala u djelima s temama viteštva i lagodnog dvorskog života zbog čega su ti motivi poprimili takav karakter.* (Bešlagić, 1982: 388-389)

Ne isključujući utjecaje europskih kultura i umjetnosti, kasnosrednjovjekovne su populacije uspjele pronaći osobni izričaj kojim su obilježile svoj egzistencijalni doživljaj, ujedno dajući novo značenje štovanju kulta predaka prapovijesnih i kasnijih arheoloških populacija. Pokapajući se na tumulima ili na lokalitetima s ukopima iz kasnijih arheoloških razdoblja, prostornom su razmještaju dali potpuno novu simboličku konotaciju. Na taj su se način nastojali identificirati sa svojim precima rekreirajući odnose prema njima, ali i svoje osobne identitete.

3.3. Nekropole stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi

Sustavni popis kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka Bosne i Hercegovine, opsežno rekognosciranje terena i monografske obrade pojedinih nekropola i područja, uslijedili

su 50-ih, 60-ih i 70-ih godina 20. st., na inicijativu arheologa Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prvi pisani radovi vezani za kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine uglavnom se odnose na njihove kratke deskripcije, popisivanja i sporadična tumačenja simbolike reljefnih motiva. Radom su obuhvaćene nekropole s područja grada Širokoga Brijega te općinâ Ljubuški, Grude i Posušje. Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka općine Ljubuški i grada Širokoga Brijega obrađene su monografski, no napravljeni su brojni propusti, uviđeni posljednjim revizijama terena.

U trećem svesku srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika Bosne i Hercegovine opisano je devet nekropola u okolici **Širokoga Brijega**: Sajmište, Barevište, Jelinak, Turčinovići, Šarampovo, Grovište, Trn, Donji Gradac i nekropolu Ledinac koja pripada općini Grude. (Benac, 1952) Rekognosciranje terena obavljeno je u lipnju 1951. godine pod vodstvom A. Benca, uz sudjelovanje stručnjaka iz Gradskog i Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Benac je detaljno opisao 157 spomenika na devet nekropola uključujući i Ledinac, nekropolu koja pripada istoimenom selu i općini Grude. Naglasio je kako po brojnosti dominiraju spomenici oblika ploče (91) i sanduka (46), dok su visoki sanduci (7), sljemenjaci (1), sljemenjaci s podnožjem (6), križevi (3) i križevi s pločom (3) zastupljeni u manjoj mjeri. Njegova tipologija nadgrobnih spomenika u potpunosti ne korelira s Bešlagićevom. Na većini lokaliteta nije pravio distinkcije između stećka oblika ploče i sanduka, iako je visina stećaka prelazila 30 cm. Impresionirala ga je monumentalnost nadgrobnih spomenika oblika visokog sanduka na postolju i dva križa kombinirana s pločom na nekropoli Šarampovo. Ledinačku je nekropolu izdvojio zbog motiva ljudske *maske*, isklesane u sjecištu krakova spomenika oblika križa s pločom. Motiv je jedinstven u cjelokupnom korpusu motiva na spomenicima ovoga područja i prema Bešlagiću, specifičan je za nekropole istočne Hercegovine.

Osobit je interes pokazao za ornamentalni sustav i do tada neobrađeni materijal, koji je prema njegovom mišljenju, trebao rasvijetliti kulturnu pozadinu nastanka tih spomenika. Pretpostavio je gustu naseljenost plodnih područja Mostarskoga blata, Mokarskog, Kočerinskog i Trnskoga polja tijekom srednjega vijeka, obrazloživši da je bogatstvo vodom i mlinicama te plodnim tlom, uvjetovalo razvoj naselja. Nekropole je kronološki datirao u 14. st. i kasnije, korelirajući motive tih nekropola s grbovima plemićkih i vladarskih obitelji. Izuzetak su nekropole Ledinac i Trn, čije je datiranje u 15. st. odredio na temelju oblika mačeva i pravokutnih štitova sa zarezom (Benac, 1952: 50-53). U nedostatku arheoloških istraživanja i antropoloških analiza ljudskog osteološkog materijala, postavljenu tezu nije moguće potvrditi ili pak opovrgnuti. Sustavno su, tijekom prošloga stoljeća, istražena samo dva groba – grob Vignja Miloševića na nekropoli Lipovci i grob Mirka Radivojevića na nekropoli Odžak.

Godine 1971., Š. Bešlagić je u svom *Kataloško-topografskom pregledu* opisao 43 nekropole s ukupno 736 stećaka. Pregledom je izostavio selo Ljuti Dolac, a sažeto pregledno opisao nekropolu u selu Ledinac, koje pripada općini Grude, te Vlasniće koji pripadaju općini Mostar.

U Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu *AL BiH*) navedeno je 36 lokaliteta sa 647 stećaka. Navedeni su podatci i danas aktualni, no prije deset godina učinjen je mali pomak publiciranjem monografije *Širokobriješka baština*. Autor je, kako sam kaže, "uložio mnogo truda u provjeru podataka na terenu, budući da nije stručnjak za ovo znanstveno područje." (Dugandžić, 2004: 67). Rezultati publicirani u monografiji pokazuju da se na području današnje općine Široki Brijeg nalazi 60 nekropola, s ukupno 821 stećkom. Autor je donio niz novih podataka o lokalitetima u ovoj općini, no neke je podatke, bez terenskoga rada, preuzeo iz starije literature.

U šestom svesku srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika općine **Ljubuški**, M. Vego opisuje sljedeće nekropole: Gornji Studenci, Bijača, Pržine (Bijača), Zvirici, Gračine (Vojnici), Borje kod Klobuka, Lazine (Tabakovac) kod Vitine i Grab. Lazine i Grab su u odnosu na prethodno navedene nekropole opisani sumarno. (Vego, 1954) Monografija je jedno u nizu djela o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u izdanju Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Najveći broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, (od 219 koliko ih se navodi u monografiji) evidentiran je u Gornjim Studencima, Bijači, Zviricima, Vojniću, Klobuku, Vitini i Grabu. (Anđelić, P.; Sivrić, M.; Anđelić, T., 1999: 125-129) Studenačka je nekropola dobila status nacionalnoga spomenika, a Bijača je 2016. godine upisana na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Prve podatke o arheološkim lokalitetima u općini Ljubuški nalazimo kod fra P. Bakule, koji u svom *Šematizmu* iz 1867. navodi: „Napokon veličanstveni velikaški nadgrobnici nalaze se u ovim mjestima: Studenci, Vitaljina, Bijača, Luke (južno od Ljubuškoga), Karamenovine blizu mosta i Crveni Grm u Sobču, Rudnice, Radišići na četiri mjesta“. (Bakula, 1970: 160)

Većina arheoloških lokaliteta u Hercegovini istražena je za vrijeme i nakon austrougarske vladavine, a rezultati su objelodanjeni u Glasniku Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Temeljne podatke o istraživanjima nekropola stećaka nalazimo u radovima Š. Bešlagića i u *AL BiH*. Prema podacima iz *AL BiH* Ljubuška općina ima 136 arheoloških lokaliteta, od kojih je 48 prapovijesnih, 42 su iz vremena antike i 46 je iz srednjega vijeka. (Dodig, 1996: 145) Prema rezultatima M. Vego, u općini Ljubuški nalazi se 214 stećaka na devet nekropola. (Vego, 1954) Najveća je koncentracija nekropola stećaka u Studencima, Klobuku, Bijači, Radišićima, Grabu, Humcu, Crvenom Grmu, Veljacima i Miletini. Zanimljivo

je da u literaturi nisu zabilježeni natpisi na nadgrobni spomenicima općine Ljubuški, kao što je slučaj sa susjednim područjima Brotnja i Širokoga Brijega. Vego je pretpostavio da su na nekropoli Borje kod Klobuka pokopani članovi obitelji Radivojevići-Jurjevići-Vlatkovići. Na nadgrobni spomenicima ove nekropole nema natpisa, niti su vršena arheološka iskopavanja koja bi u određenoj išla u prilog navedenoj tezi. Vlatkovići su nastojali zadržati i učvrstiti svoj položaj na području između Neretve i Cetine, što se očituje kroz dva navedena pokušaja osamostaljenja. Njihova odanost vladaru i Katoličkoj Crkvi način je na koji su kreirali stvarnost sukladno svojim interesima i potrebama. Izgleda da članovi vladarske elite nisu smatrali neophodnim ostaviti pisani trag u kamenu, ali im je uspelo ostaviti traga imena svoje obitelji i njezinih članova u povijesnim vrelima.⁵⁹

Kao polazna točka prigodom revizije lokaliteta srednjovjekovnih groblja sa stećcima općine Ljubuški korištena je literatura koja se uslijed promjena stanja na terenu u proteklih 30-ak godina pokazala nepouzdanom. Mnogi su spomenici ostali nezabilježeni ili bez točnih navoda dimenzija i oblika, dok su drugi tijekom proteklog perioda dislocirani, uništeni ili iskorišteni u građevne svrhe.

Prema novijim saznanjima, nekropole stećaka nalazimo i u drugim naseljima općine Ljubuški. Osim lokaliteta navedenih u AL BiH i Bešlagićevu Kataloško-topografskom pregledu, tu su i Radišići, Vitaljina, Hardomilje, Miletina, Cerno, Mostarska Vrata, Šipovača, Lipno, Dole, Hrašljani, Grljevići i Veljaci. Od sveukupnoga broja lokaliteta istraženo je samo 8 grobova na nekropoli Pivnice u selu Hardomilju s kojih su stećci, ne zna se točno kada, podignuti i uzidani u seoske ograde. (Atanacković-Salčić, 1985: 169-186)

U publikaciji *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Š. Bešlagić navodi 498 nadgrobni spomenika na 27 lokaliteta u ovoj općini. (Bešlagić, 1971: 311-314) R. Dodig je terenskim radom evidentirao više od 45 lokaliteta u ovoj općini. (Dodig, 1995: 147) Prema posljednjim usmenim podacima R. Dodiga, u općini Ljubuški postoji 49 nekropola sa stećcima, uz napomenu da je veći dio srednjovjekovni nadgrobni spomenika uništen, utonuo u zemlju ili znatno oštećen. Njegovi podatci nikada nisu objavljeni u pismenom obliku.

Općine **Grude** i **Posušje** nisu obrađene, s izuzetkom nekolicine nekropola stećaka na Blidinju koje je u sklopu monografije *Stećci Blidinja* opisao Š. Bešlagić: Risovac, Ponor, Dugo polje, Jezero, Donje Bare i Barzonja. (Bešlagić, 1959). Brojno stanje nekropola stećaka i njihov teritorijalni raspored sadržani su u dva kapitalna djela: *Arheološki leksikon Bosne i*

⁵⁹ Pravilo da se svaka molba upućena kralju mora pretočiti u pisanu formu uvedeno je tek sredinom 13. st., a početkom 14. st., ustrojavaju se registri isprava koje izdaje kraljevska kancelarija.

Hercegovine u izdanju Zemaljskoga muzeja Sarajevo i *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića. U AL BiH evidentirano je 35 nekropola stećaka u općini Grude, a 42 u Posušju. Neki od lokaliteta zabilježeni su po dva puta, ali pod različitim nazivima. (AL BiH, 1988, TOM 3) Prema Bešlagiću, općina Grude broji 27 nekropola, a općina Posušje 35. (Bešlagić, 1971.) Vego je u svom djelu *Bekija kroz vijekove* dao kratke opise pojedinih nekropola u općinama zapadne Hercegovine, no i u njegovom su radu zamijećeni propusti u popisu nekropola. U Grudama je evidentirao 24, a u Posušju 15 nekropola. (Vego, 1964.)

Klasifikacijom i tipologijom reljefnih motiva bavila se M. Wenzel, koja u tomu kontekstu navodi znatan broj nekropola predmetnoga područja. Sporadične podatke o nekropolama i natpisima nalazimo u Glasnicima Zemaljskog muzeja, izdanjima Centra za balkanološka istraživanja, časopisu *Hercegovina* i pojedinačnim sintezama te zbornicima radova.

Konzultirajući stručnu literaturu prilikom obilaska terena, uočeni su propusti kod Marian Wenzel, koja u svojoj disertaciji *Ukrasni motivi na stećcima* izostavlja većinu nekropola stećaka općine Grude. U istom je radu nekolicina nekropola navedena pod regiju Imotskoga, preuzimanjem podataka iz starije literature.

Kad se govori o trenutno brojnom stanju na nekropolama, primjetna su odstupanja u odnosu na prethodne evidencije.⁶⁰ Razlozi su brojni, opravdani ili neopravdani, a odnose se na izmještanje spomenika na sigurnija područja (u najboljem slučaju), utonulost u zemlju, što bi zahtijevalo dodatna arheološka istraživanja, destrukcije uslijed erozija, te klimatski i utjecaji ljudskoga faktora.

Nekropole zapadne Hercegovine slabo su zastupljene u novijoj stručnoj literaturi, a sporadične podatke o njima nalazimo samo u lokalnoj literaturi. Slaba zastupljenost u stručnoj literaturi i tradicionalni pristup izučavanja stećaka, kojega je neophodno revidirati, temeljni su razlozi planiranog istraživanja. Tradicionalni pristup podrazumijeva koncept kulturno-povijesne arheologije utemeljen na određivanju kronologije i tipologije stećaka i reljefnih motiva. Kronologijom i tipologijom stećaka bavili su se brojni znanstvenici 20. st., o čemu je već bilo govora prije. Rezultat znanstveno-istraživačkih radova publiciranih u tomu razdoblju su klasifikacije motiva utemeljenih na funkciji, značenju i njihovim likovno-stilskim osobitostima. Kritički osvrt na njihove radove dao je Š. Bešlagić naglašavajući kako su pojmovi trivijalno i neadekvatno pojašnjeni. Njegova podjela od 11 kategorija utemeljena je na

⁶⁰ BEŠLAGIĆ 1971: 338-343; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988: 290-309

zajedničkim ili sličnim osobitostima motiva. (Bešlagić, 1982: 136-140; Uglešić, Vučić, 2014: 71)⁶¹

U literaturi nailazimo na različita tumačenja ikonografije stećaka. Smatra se da je repertoar reljefnih motiva rezultat kulturno-umjetničkih, tradicionalnih i povijesnih uvjetovanosti, s naglaskom na prisutnost pravovjerne Crkve kao gospodarice duhovnog i materijalnoga života srednjovjekovnih populacija. U slikarstvu freski i ikona pokušavaju se pronaći analogije s reljefnim motivima ljudske figure podignutih ruku, bordurama, arkadama i rascvjetalim križevima. (Kajmaković, 1973: 297-305)

Proučavanje ikonografije stećaka zapravo predstavlja najveću enigmu s kojom se suočavaju znanstvenici pokušavajući pronaći adekvatne odgovore na pitanja koja se odnose na obrasce ukrašavanja nadgrobnih spomenika, ukoliko su ti obrasci doista postojali. Oblikom i slikovnom predodžbom stećak predstavlja svojevrsan medij kojim komunicira s promatračem u određenom kontekstu. Takvo umjetničko djelo trag je u kamenu, zapis i stav jednoga društva o smrti, svakodnevicu, izričaj povijesnog okvira, religijskog, ideološkog ili nekoga drugog uvjerenja. (Uglešić, Vučić, 2014:70-71) Brojne kombinacije određenih motiva na jednoj od ploha stećaka upućuju na poveznice između ukupnoga prikaza i socijalnoga statusa pokojnika ili pak na njegovu religijsku i etničku pripadnost. Naime, s obzirom na brojnost stećaka i područje rasprostranjenosti koje obrađujemo u radu, evidentno je da su sve populacije usvojile isti način pokapanja i postavljanja nadgrobnih spomenika iznad grobova pokojnika. Regionalne razlike koje postoje u odabiru motiva u dosadašnjim su radovima interpretirane kroz djelatnosti hercegovačke i istočnobosanske klesarske škole. Iako nema povijesnih svjedočanstava o klesarskim radionicama u srednjovjekovnoj Bosni, njihovo je postojanje pretpostavljeno analizom motiva na cijelom području rasprostranjenosti, a djelatnost valorizirana kroz djelatnost dalmatinskih klesarskih škola i utjecaje zapadnoeuropske romaničke i gotičke umjetnosti.⁶²

Klesarsku djelatnost u Hercegovini karakterizira veliki broj kvalitetno obrađenih ploča, sanduka i sljemenjaka ukrašenih raznovrsnim reljefnim motivima. Jedna od pet radionica postojala je u okolini Širokoga Brijega. Bešlagić smatra da se stećci zapadne Hercegovine razlikuju od onih u istočnoj Hercegovini na kojima dominiraju arkade, štitovi i mačevi, životinjske predstave i biljni motivi, ali i da imaju dosta sličnosti sa stećcima Hrvatskoga

⁶¹ Bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, oružje, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene, arhitektonski motivi, ostali motivi.

⁶² Temelj takvoj pretpostavci su ugovori koji svjedoče o obučavanju mladića iz Hercegovine u radionicama primorskih gradova. Prema Belamariću, sadržaj su crpile iz iluminiranih rukopisa te zlatarskih i istočnjačkih tekstilnih predložaka. (BELAMARIĆ, 2001: 12)

primorja i zaleđa. (Bešlagić, 1982: 467-468) U radu će se to argumentirati i potkrijepiti rezultatima revizije terena.

Razlike u odabiru motiva za ukrašavanje ploha stećaka nisu razmatrane u kontekstu intenzivnijeg utjecaja Crkve bosanske u Bosni, već je to slučaj u Hercegovini gdje su prema dosadašnjim povijesnim vrelima dominirali pravoslavlje i katoličanstvo. S obzirom da ne postoje pisana vrela koja svjedoče o sepulkralnoj kulturi srednjovjekovne Bosne, moguće je da pogrebna praksa nije bila nužno utemeljena na religijskoj doktrini ili drugom obliku učenja pojedinca i zajednice. Ona je mogla biti ishod socijalnih kategorija kao što su status, rod, materijalno stanje, politička uvjerenja i ideologije. Proučavanje ikonografskoga repertoara stećaka posljednjih je desetljeća u sjeni suvremenih vjerskih paradigmi, tradicija i nacionalnih koncepata koji se nastoje projicirati na povijesnu prošlost.

Suvremeni kritičari naglašavaju nužnost interdisciplinarnoga pristupa iz razloga što je povijest umjetnosti nedostatna za tumačenje ikonografije stećaka. Gledano očima promatrača modernoga doba, hercegovačka je klesarska djelatnost *rustična*, a njezina je umjetnička vrijednost valorizirana u odnosu na onovremenu europsku. Evidentno je kako je klesarska djelatnost u „hercegovačkom“ slučaju izričaj lokalnoga stila, te da tadašnji umjetnici nisu izričito slijedili zapadnoeuropske kanone. Interpretacija ikonografskoga repertoara odstupa od paradigmi i proizlazi iz činjenice da ne postoje opća pravila i jedinstven pristup u tumačenju svake scene i motiva kao zasebnog organizma. (Uglešić, Vučić, 2014:70) Na temelju sveukupne pojavnosti stećaka može se zaključiti kako usprkos brojnim analogijama nisu postojali univerzalni obrasci izričaja autohtone umjetnosti, već varijante kako oblika i tipova nadgrobnih spomenika, tako i određenih motiva i njihovih kombinacija.

4. ANALIZA NEKROPOLA ZAPADNE HERCEGOVINE –REZULTATI REVIZIJA TERENA

Analizi nekropola zapadne Hercegovine pristupljeno je tako što su u cijelosti obrađene nekropole na području grada Širokoga Brijega te u općinama Grude, Posušje i Ljubuški. Istraživanja kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka imaju već stoljetnu tradiciju. Pitanje arheoloških interpretacija ponajviše se temeljilo na kulturno-povijesnoj paradigmi, identitetski vezanoj uz ljude i istraživani prostor. Svaki od pristupa u izučavanju navedenoga kulturološkog fenomena nastao je u određenom periodu, definirajući se pod utjecajem kritičke misli toga vremena, počevši od prvih sporadičnih podataka i putopisa, osnutka Zemaljskoga muzeja u Sarajevu i intenziviranja istraživanja, preko prvih popisa nekropola i arheoloških istraživanja grobnih cjelina tijekom druge polovice 20. st. Svaka buduća kritika za cilj će imati oblikovanje novih stavova i interpretativnih okvira. Uzimajući u obzir nepoznavanja okolnosti nastanka prakse pokapanja pod stećcima, neophodno je naglasiti kako ponuđena tumačenja neće biti konačna. U nedostatku pisanih vrela, interpretativni okvir problematike izučavanja stećaka neće biti linearan, već zasigurno mnogo kompleksniji.

Uvjeti u kojima se vršila revizija terena otežavali su detaljnije terenske preglede, no uloženi su maksimalni naponi kako bi se došlo do egzaktnih podataka o nekropolama, broju i stanju stećaka u razmatranom području. Postavljeni ciljevi obuhvatili su sintezu nekropola stećaka u navedenim područjima. Kritičkim promišljanjem i propitivanjem postojećih paradigmi, autorica je pokušala otvoriti niz novih pitanja i ponuditi nekoliko interpretacijskih okvira.

Nekropola (*necros* – mrtvac, *polis* – grad) jest uporabni izraz kad se govori o antičkim i kasnosrednjovjekovnim grobljima. Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka, kako je već naglašeno, nalaze se na gotovo cijelom području Bosne i Hercegovine te pograničnim dijelovima Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Rekognosciranja i revizije terena rezultirali su podacima o diferenciranosti po pitanju oblika, dimenzija i brojnosti stećaka, reljefnih motiva, njihovoga razmještaja na plohama te izdvajanju tzv. hercegovačke klesarske škole sa centrom u okolici Širokoga Brijega. Podatke o nekropolama predmetnoga područja nalazimo kod Š. Bešlića, M. Vega, A. Benca, M. Wenzel, N. Miletić, D. Mandića i dr. Iako je doprinos navedenih autora enorman u cjelokupnom istraživanju stećaka, nekropole zapadne Hercegovine obrađene su tek djelomično i deskriptivno.⁶³ Autori su prikupili podatke o broju,

⁶³ Izuzetak predstavljaju dvije monografije.

oblicima, natpisima i reljefnim motivima stećaka, ostavljajući nam zasigurno jako vrijedne sinteze, ali ne i posve točne i potpune. Terenska istraživanja pokazuju kako u njihovim radovima postoje propusti oko prostornoga razmještaja nekropola, naziva mikrolokaliteta i brojčanoga stanja stećaka, koji je u nekim slučajevima uvjetovan fizičkim promjenama terena tijekom proteklih desetljeća. Teren navedenih općina revidiran je u svrhu izrade doktorske disertacije s ciljem korigiranja propusta u stručnoj literaturi i evidentiranja novih ili tijekom prethodnoga razdoblja uništenih nekropola.

Promatrajući nekropole u odnosu na ambijent u kojemu se nalaze zamjetan je smještaj na ili uz prapovijesne gomile, gradine, antičke komunikacije, groblja, rijeke i plodna polja, kasnoantičke ili ranosrednjovjekovne crkve i utvrđene gradove. Nekolicina je ranije ili kasnije datiranih crkava nastalih na lokalitetima na kojima se danas nalaze nekropole stećaka: crkva u šumici Varda u selu Knešpolje (Široki Brijeg), crkve u Tihaljini i Vituši – Bili Greb (Grude), crkva u Tepčićima (Čitluk), Crkvina u Posuškom Gracu, crkva u Vinjanima (Posušje), Veljaci – Mlade (Ljubuški), ostatci crkava u Gorici (Grude) i dr.

Pored prostornoga razmještaja nekropola, u obzir će se uzeti i suodnos nadgrobnih spomenika na nekropolama. Na temelju orijentacije grobova i nadgrobnih spomenika koji se nižu u pravilnim redovima, nekropole se ubrajaju u skupinu grobljâ na redove, karakterističnih za srednji vijek. Raspored stećaka određen je tako da su grobne rake i stećci nad njima skoro uvijek bili okrenuti u pravcu zapad – istok, iako postoji znatan broj onih koji odstupaju od takve orijentacije. Nerijetko se nailazi na pojavu izdvajanja spomenika oblika križa ili sljemenjaka iz skupine ostatka stećaka na nekropoli, što se tumači posebnim statusom ili ugledom kojega je pokojnik uživao u zajednici.

Prema rezultatima istraživanja područja Hercegovine, gdje je zastupljenost nekropola najveća, zaključeno je kako po brojnosti prednjače općine Konjic i Nevesinje. Prema Bešlagiću, na nekropolama se u prosjeku nalaze 22, ali postoje i one brojnije s 55 nadgrobnih spomenika. (Bešlagić, 2004: 179) Anđelić ih je podijelio na rodovske s 30-50 stećaka i velike, koje pripadaju seoskim općinama u suvremenom smislu te riječi. (Anđelić, 1984: 487) Danas nailazimo na kršćanska, muslimanska i pravoslavna groblja smještena tik uz kasnosrednjovjekovne nekropole ili u njihovoj neposrednoj blizini. Nazivi *molitvišta*, *igrište* ili *trzan* korišteni su za nekropole na kojima su se okupljali vjernici u vrijeme zajedničke molitve ili narodnih veselja i igara. (Bešlagić, 1971: 79)

Prema posljednjim podacima dobivenim terenskim radom, u zapadnoj se Hercegovini po brojnosti stećaka izdvajaju općine Posušje i Široki Brijeg. Svojim položajem u odnosu na prirodni i antropogeni krajolik, nekropole zapadne Hercegovine dijelom odstupaju od

nekropola u široj regiji. Pored navedenih položaja, nalazimo ih i u blizinama riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rašanjsko polje, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Ljubuško polje itd.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobnih spomenika koji se nerijetko nalaze uz recentne obiteljske kuće, u poljima, na pustim predjelima i sl.

Poganski običaj ostavljanja priloga u grob skoro je potisnut u srednjem vijeku, ali istraživanja grobova na širem području rasprostranjenosti dokazala su suprotno. U mnogim su pronađeni vrijedni nalazi, kao što su ostatci nakita i metalnih dijelova s odjeće koja je pripadala pokojniku, tekstila, nešto rjeđe oružja i konjaničke opreme, keramike i stakla. Na nekropoli Biskup kod Konjica pronađeni su ostatci svilenih vrpca s haljine u grobu Goisave Sanković te ostatci brokata u drugom grobu iste nekropole.⁶⁴ U kraljevskom grobu u Arnautovićima pronađeni su ulomci tekstila s motivima grbova, vela, krune, perjanice i štita, te zlatno prstenje. U sarkofagu od muljike na nekropoli u Han Bili kod Travnika, pronađena je tekstilna kapa sastavljena od svilene postave protkane zlatnom žicom i čipkaste tvorevine s geometrijskim motivima. (Katalog izložbe Stećci, 2008: 258) Ne manje vrijedni pronalasci su i staklena čaša u grobu monahinje Polihranije u Veličanima (Popovo polje) te brojni sitni predmeti poput novčića, nakita (naušnice, prstenje, dijademe, ukrasne aplikacije, dugmad i sl.) i ulomci keramike. Najviše priloga do danas pronađeno je u grobovima nekropole Grborezi (Bešlagić, 1971: 85) i Sv. Spas na vrelu Cetine.⁶⁵ Posljednjih su godina obavljaju arheološka istraživanja nekropola stećaka u Bosni, a najvrjedniji je svakako nalaz brokatnoga plašta protkanoga zlatnim i srebrenim nitima pronađenog na nekropoli u Kopošićima kod Ilijaša.⁶⁶

Osim priloga u grobovima, rezultati ranijih istraživanja ukazali su na ostatke vatrišta, što je znanstvenike navelo na zaključak da su se u čast pokojnika priređivale obredne gozbe. Kao argument navedeni su nalazi nagorenih životinjskih kostiju u grobovima. Na postojanje pogrebnih običaja ukazuju i udubljenja na stećcima, nazvana *kamenice* ili *vodenice* u koje se, kako se pretpostavljalo, skupljala kišnica ili ostavljala daća. Predstave kola na stećcima inicirale su tezu o tome kako su se na grobljima igrala i kola kao dio pogrebnoga rituala. Na temelju smjera kretanja figura u kolu istraživači su određivali radi li se o kolu koje je izričaj svakodnevnoga života ili kolu sepulkralnoga karaktera. (Bešlagić, 1971: 88) U članku *Predstava kola na stećcima i njihovo značenje*, D. Vidović navodi kako su predstave kola

⁶⁴ Arheološka istraživanja ove nekropole izvršena su pod vodstvom M. Vege.

⁶⁵ Arheološka istraživanja nekropole obavljena su u periodu između 1947. i 1954. Istražena su 1162 groba, u kojima je pronađen veliki broj anušnica, prstenova, puceta, komadi brokatne tkanine te srebreni pojas sastavljen od 71 pločice od srebra s pozlatom.

⁶⁶ Istraživanja nekropole Kopošići obavljena su 2015. godine. Tom je prilikom istraženo sedam grobova ispod stećaka. U grobu Mirka Radojevića, oca kneza Batića, pronađen je jako vrijedan nalaz brokatnog plašta koji je ujedno najljepši primjerak pronađen u arheološkom kontekstu posljednjih desetljeća.

povezane sa sličnima koje nalazimo na kamenim spomenicima antičkog Ilirika, te da su ista bila poznata kod Slavena prije njihove kristijanizacije. (Vidović, 1954a: 277-278)

Područje zapadne Hercegovine slabo je arheološki istraženo. U prošlom je stoljeću istražena nekropola Pivnice na Hardomilju na kojoj je pronađen jedan privjesak, grob na nekropoli Odžak u kojemu nije bilo priloga, te grob na nekropoli Lipovci, također bez priloga. Proteklih su godina vršena arheološka istraživanja na nekropolama Knešpolje – Varda i Kočerin – škola, no nisu rađene antropološke obrade ljudskog osteološkog i dentalnoga materijala kao ni DNK analize pomoću kojih bi se utvrdila potencijalna srodnost pokojnika, način života, prehrana i dr. U grobovima na nekropoli Varda (32) pronađeni su ulomci keramike, po jedan primjerak trojagodnih naušnica s piramidalnim privjeskom i jednojagodnih naušnica, pređice, željezni križić i čavli, pršljen, željezna alka, ukrašeni dijelovi kamene plastike i staklena ručka manjih dimenzija i dr. Na lokalitetu Kočerin – škola također nisu izvršene antropološke analize. (Soldo, 2015: 11-25; Soldo, 2016: 205-214)

Istraživanja navedenih nekropola dala su podatke o grobnoj arhitekturi. Grobne rake građene su od vertikalno postavljenih kamenih ploča, različitih oblika i dimenzija, a prekrivene nepravilnim horizontalnim pločama ili preklopnicama. Zamjetni su i različiti položaji ruku kod skeleta te naknadni ukopi u istim zemljanim rakama. Grobne rake u većini su slučajeva imale pravokutan oblik, a kod nekih je primjeraka kamenje složeno polukružno iznad glave i na suženim stranama kod nogu.

Revizijom terena, na nekropolama Barevište, Jelen groblje, Dražica, Cerno – Tulekovina, Ledinac – Greblje, Vitina – Tabakovac i dr., evidentirane su zidane grobnice ispod oštećenih ili nasilno pomjerenih stećaka. Pitanje devastacije kasnosrednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika aktualizirano je posljednjih godina, ali i pored zakonske zaštite arheoloških nalazišta, ona su i dalje ugrožena uslijed djelovanja ponajviše ljudskoga faktora.

4.1. ŠIROKI BRIJEG

Šire područje grada Širokoga Brijega danas je administrativno, kulturno, gospodarsko i vjersko središte Zapadnohercegovačke županije. Graniči s općinama Posušje, Grude, Ljubuški, Čitluk i Mostar. Granica s gradom Mostarom i općinom Čitluk ujedno je i granica s Hercegovačko-neretvanskom županijom. Središnji dio grada, smješten na rječici Lištici, nastao je u blizini prvotnog naselja Lise. U geotektonskom pogledu pripada zoni visokoga krša. Osnovnu karakteristiku čine vapnenačke stijene i duboko usječene doline povremenih bujičnih tokova (Službeni Glasnik općine Široki Brijeg, 2006: 406-408).

Sl. 6. Područje grada Širokoga Brijega

(izvor:https://www.google.ba/search?q=grad+%C5%A1iroki+brijeg,+karta&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwid79qIv5vWAhXFJMAKHV1AfUQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgrc=mM5onYoV8y2IaM)

O naseljenosti toga područja svjedoče brojne gradine i gomile na lokalitetima Biograci, Kruševo, Gradac, Mokro (Porfirogenetov *Mokriskik*, a danas Matijevića gradina), kasnoantički ostatci rimskih naselja u Biogracima, Knešpolju i Ljutom Docu te kasnoantička bazilika u Mokrom (Radimsky, 1981: 443-445, Petrić, 1970: 11; Jireček, 1951: 129). U Arheološkom leksikonu zabilježeni su podatci o 23 gradine i više od 400 gomila.

U antičko doba, na navedenom području, graničile su oblasti plemena Daorsa i Delmata, a pored toga, tim se područjem protezao karavanski put koji je povezivao Bosnu i jadransku obalu (Lasić, 1995: 337; Marković, 1998: 496). Jedna od rimskih cesta, koje su se križale na izvoru rijeke Radobolje u Mostaru, vodila je pravcem Galac – Žvatić – Donji Gradac – Borak, gdje se dalje, kod Božje ćuprije (kako se i danas naziva most nedaleko od izvora Borak), razdvajala u dva smjera. Jedan je vodio prema Prisoju i Crnču za Rakitno i Duvno, a drugi u pravcu Zavoznika (dio naselja Trn) i rimskoga naselja u Mokrom pod Gradinom.

V. Radimsky je zabilježio kako je jedan rimski put, obložen kamenim pločama, vodio sjeverozapadnim rubom Mostarskoga blata, točnije iz pravca Biograca prema Knešpolju. Dio je to trase puta koji je vodio iz doline Trebižata preko Čitluka u Brotnju i utvrde Biograci na Vardar planinu prema Rakitnu (Radimsky, 1984: 445).

Nekolicina podataka o razdoblju kasnoga srednjeg vijeka na zadanom području, derivirani su iz povijesnih vrela i utemeljeni su na pretpostavkama i individualnoj percepciji istraživača. V. Palavestra navodi predaju o teritoriju rasprostranjenosti zapadne Hercegovine, koji je obuhvatio samo okolicu Mostarskoga blata i prostor do grada Mostara (Palavestra, 1970: 350).

Područje grada Širokoga Brijega jurisdikcijski je pripadalo srednjovjekovnoj župi *Večenike* do početka 15. st. Tijekom 15. st. *Blato* se izdvaja i postaje upravni distrikt utvrde na brdu Borak, za koju se vjeruje da je ostatak srednjovjekovnoga grada Kruševca.

Što se religijskih prilika tiče, prema mišljenju mnogih povjesničara, pravoslavlje i Crkva bosanska nisu ostavili traga u crkvenom ustroju zapadnog Huma. O potencijalnim hižama Crkve bosanske pisao je samo D. Mandić. (Mandić, 1979: 381-384).

Toponimi crkvina, crkvica i crkvište polazna su točka prilikom ubiciranja lokaliteta na kojima su se nekoć nalazile crkvene građevine. T. Glavaš navodi kako su tijekom turskih osvajanja mnoge crkve porušene ili pretvorene u džamije. (Glavaš, 2006: 43-47).

Pitanje ubiciranja crkvenoga sjedišta ostaje otvoreno do danas, a pretpostavka da se ono nalazilo u blizini polja Mostarsko blato još nije potvrđena arheološkim istraživanjima. U prošlom je stoljeću arheološki istražen samo lokalitet Crkvina – Podgradina – Mokro, gdje je utvrđena kasnoantička crkva (Glavaš, 2006: 23-47; Korać, 2008: 171). V. Palavestra, koji se bavio istraživanjem narodne prozne tradicije prikupljajući pripovijetke i predaje na području Lištice, navodi predaju o crkvi sv. Ružice u šumici Vardici od koje, u vrijeme njegova istraživanja, nije bilo nikakvih ostataka (Palavestra, 1970: 354). Na tomu su lokalitetu 2014. godine obavljena arheološka istraživanja, a rezultati objavljeni u časopisu *Naše starine* iz 2015. godine, biti će ukratko prezentirani u nastavku rada.

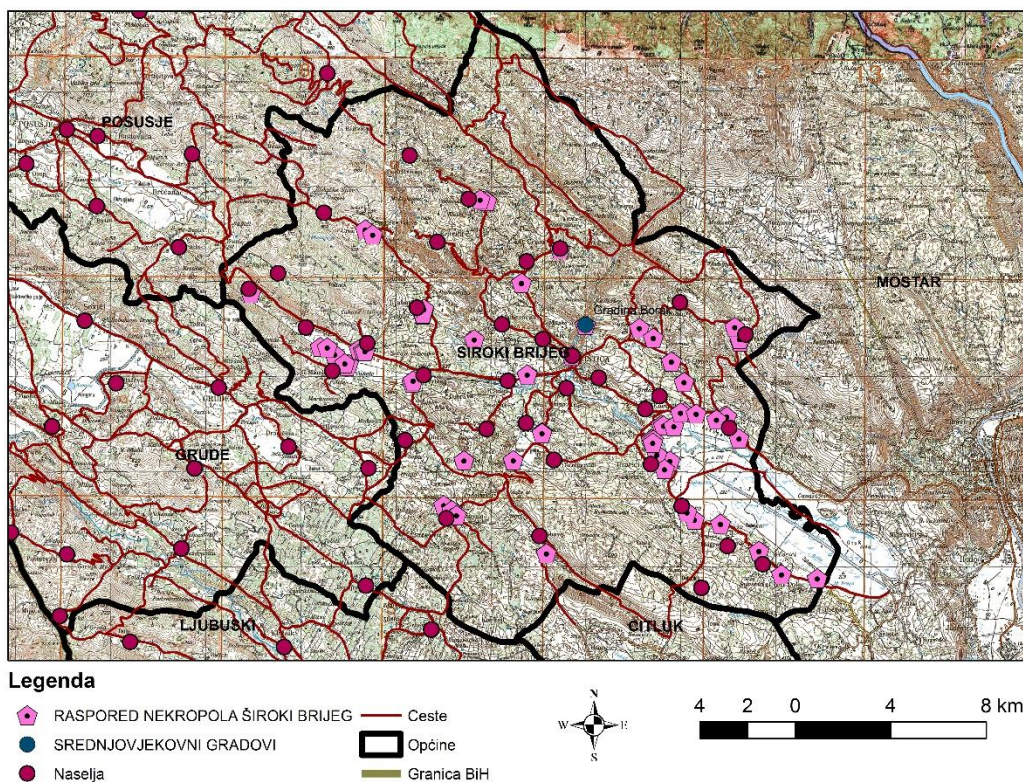
Fra P. Bakula piše o narodnoj predaji koja kaže da su župnici iz *Blata* rezidirali u crkvi sv. Ivana, koja se nekoć nalazila na području Kneževa polja (danas selo Knešpolje) (Bakula, 1970: 77).

U razgovoru s lokalnim pučanstvom doznalo se za još jednu legendu u kojoj je naveden podatak o srednjovjekovnoj crkvi u selu Gradac. Naime, na brdu Krstine, u neposrednoj blizini lokaliteta Mušaluk sa stećcima (op. a. u literaturi pogrešno nazvanoga Mošluk), nalazili su se temelji srednjovjekovne crkve sv. Stjepana Prvomučenika. Ne zna se točno kada, ali su temelji

utonuli nakon jakoga zemljotresa i na tomu mjestu nastala je velika rupa. Legenda dalje kaže da su stanovnici sela Gradac pokušavali otkopati temelje u nekoliko navrata, ali bi ih u svakome od tih pothvata potjerali bijeli psi.

4.2. Topografija nekropola

Prostorni raspored nekropola na području grada Širokog Brijega

Sl. 7. Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka grada Širokoga Brijega napravljena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija

4.2.1. Mokro

Lokalitet **Barevište** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.8 kao Barevište, Podjelinak, Lištica. Obradujući oružje u Bosni i Hercegovini i scenu lovca s kopljem sa sanduka na nekropoli, V. Čurčić je navodi kao Sliškovića groblje. (Miletić, 1988: 290; Benac, 1952: 7, 12; Bešlagić, 1971: 307; Čurčić, 1943, 39a)

Nekropola Barevište smještena je na blagom uzvišenju s desne strane puta Široki Brijeg – Mokro. Prema navodima A. Benca, brojala je 13 stećaka od kojih je pet reljefno ukrašenih ljudskim i životinjskim predstavama, cik-cak ornamentom i motivima vitice s trolistom, križa,

ključeva, drveta, mladoga mjesca, vodenice te štita s mačem. Od 10 sačuvanih stećaka dva su nađena u fragmentima. Orijentirani po pravcu SZ-JI. U podnožju nekropole nalazi se recentno rimokatoličko groblje Jelinak. Zbog izuzetno bogate ornamentike, Benac ju je atribuirao kao jednu od najljepših na području Širokoga Brijega. Sljemenjak s postoljem, prenesen u dvorište Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ukrašen je reljefnim predstavama lova na jelena i kola, muškom figurom s podignutom desnom rukom, i natpisom *ase leži Vitko, na svom plemenitom*. Cjelina nekropole prvotno je narušena izgradnjom rimokatoličkoga groblja. Danas se nalazi na privatnom posjedu, ograđena betonskim zidom visokim više od 2 m i teško je dostupna javnosti.

Sl. 8. Središnji dio nekropole

Sl. 9. Stilizirani prikaz ljudske figure

Na frontalnoj strani sljemenjaka s postoljem koji se nalazi *in situ*, unutar okvira od cikcak bordure, isklesan je motiv lava koji se poistovjećuje sa sličnom predstavom na nekropoli Varda. M. Wenzel je u svojoj publikaciji *Ukrasni motivi na stećcima* navela kako se radi o predstavama psa, dok je A. Benac za reljef iz Barevišta dvojio radi li se o prikazu vuka ili lava. Na bočnim stranama istoga spomenika, nalaze se motiv kola i dvije figure s konjanikom, a na stražnjoj predstava drveta, koja je raritet u ovome kraju.

Motiv ukrštenih ključeva, gotovo identičan kao onaj na sanduku nekropole Ledinac, isklesan je na gornjim plohamu stećka oblika sanduka, raspuknutog po dužini. Na frontalnoj je strani istoga stećka, isklesana scena lova na jelena u kombinaciji s muškarcem koji drži dijete i oslanja se na štap, a na bočnoj motiv psa. Dijete u ruci drži križ (ili cvijet ljiljana), a obje figure imaju aureole oko glava. Benac je pretpostavio da muškarac s djetetom i drvetom

predstavlja sv. Kristofora.⁶⁷ Scene lova u kojima lovci na konjima i u pratnji psa, s kopljima u rukama love jelene, nisu novost u ikonografskom prikazu. Zanimljivo je da ni na jednom spomeniku ne nalazimo predstavu ubijenoga jelena.

Desno od te skupine nalazi se stećak čija je gornja ploha obrubljena motivom povezanih sidra unutar kojega su isklesani motivi muške figure s podignutim rukama, rozete, mladoga mjeseca i vodenice, a bočna strana motivom odsedlanog konja. (Sl. 9)

Lokalitet Podjelinak se u AL BiH navodi dva puta: 1. Podjelinak redni broj 24.8., srednjovjekovna nekropola s 13 stećaka uz rimokatoličko groblje; 2. Jelinak, Podjelinak red. broj 24.205., srednjovjekovna nekropola s 11 stećaka uz rimokatoličko groblje (Miletić, 1988: 290, 300; Bešlagić, 1971: 307; Benac, 1952: 12).

Sl. 10. Motiv muške figure na oštećenom stećku nekropole Podjelinak

Pregledom terena pronađena su četiri stećka s jugozapadne strane zida recentnoga groblja Jelinak, orijentirana po pravcu SZ-JI. Na gornjoj plohi jednoga sanduka urezana je muška figura. (Sl. 10) Spomenici su znatno oštećeni i obrasli raslinjem. Nasuprot groblja Jelinak, s lijeve strane lokalnoga puta Široki Brijeg – Mokro, evidentirana su dva usamljena primjerka spomenika oblika sanduka, a u sklopu aktivnoga rimokatoličkog groblja (između humka i kapelice), još četiri stećka.

⁶⁷ Sv. Kristofor je zaštitnik putnika koji su strahovali za svoju sigurnost. Tijekom 12. i 14. st. štovao se ponajviše u središnjoj Europi.

Na temelju stanja na terenu, može se zaključiti kako je nekropola nekoć bila kompaktna, no njezin je integritet narušen izgradnjom lokalnoga puta i podizanjem zida uokolo rimokatoličkoga groblja.

Lokalitet **Groblje – Turčinovići** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.178 kao srednjovjekovna nekropola s 25 stećaka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu SZ-JI i reljefno ukrašenih (Miletić, 1988: 298; Bešlagić, 1971: 308; Benac, 1952: 3-16).

Sl. 11. Položaj nekropole Polugrina

Revizijom terena utvrđeno je kako je nekropola smještena ispod brda Polugrine (Sl. 11) na lokalitetu zvanom Greblje (op. a. u literaturi je pogrešno locirana u susjedni zaselak Turčinovići). Posljednje podatke o nekropoli nalazimo u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 67) Autor tvrdi da se na blagom brežuljku ispod Kraljevića kuća nalazi 16 stećaka, a ne 26 koliko ih navodi Benac, te da su većim dijelom utonuli u zemlju. Revizijom je pronađeno 11 nadgrobni spomenika, utonulih u zemlju i obraslih raslinjem, tako da je teško sa sigurnošću utvrditi o kojim se točno oblicima radi. Raspoznaju se dva sanduka, od kojih jedan prema Bešlagićevoj klasifikaciji oblika, spada u tip visokoga sanduka.

4.2.2. Široki Brijeg

Lokalitet **Sajmište** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.328., kao srednjovjekovna nekropola s 14 stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka, orijentiranih po pravcu SZ-JI (Miletić, 1988: 305; Bešlagić, 1971: 310; Benac, 1952: 5-7).

Sl. 12. Sljemenjaci u rimokatoličkom groblju Sajmište

Revizijom terena utvrđeno je kako se nekropola Sajmište nalazi u sklopu aktivnog rimokatoličkoga groblja smještenog u središtu Širokoga Brijega. U neposrednoj blizini nekropole nalazi se utvrda Kruševac, u narodu poznatija kao Gradina. Bencu se činilo kako nije kompaktna, te je pretpostavio kako je nekropola bila brojnija. Od lokalnog je puka saznao da su prilikom kopanja ukopnih mjesta nailazili na grobove s grobnom arhitekturom (obložnice i pokrovnice).

Sl. 13. Središnji dio nekropole, sanduci ugroženi izgradnjom recentnih grobnica

Širenje aktivnoga rimokatoličkoga groblja oko nekropole sa stećcima, imalo je za posljedicu uništenje četiri nadgrobna spomenika. Na samom ulazu u groblje, lijevo od grobne kapelice sagrađene na blagom uzvišenju, nalaze se tri ploče, većim dijelom utonule u zemlju. Dva sljemenjaka, reljefno ukrašena motivom vitice s trolistom i rubnim tordiranim obručen, nalaze se uz središnji dio groblja sa starijim grobovima. (Sl. 12) Četiri sanduka od kojih jedan spada u tip visokoga, nalaze se u dijelu groblja gdje je najveća koncentracija recentnih nadgrobničkih spomenika. (Sl. 13) Evidentno je da su svi stećci ugroženi izgradnjom novih ukopnih mjesta.

4.2.3 Uzarići

Lokalitet **Šarampovo** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.360., kao nekropola s 10 stećaka oblika ploče, sanduka i križa, koja se nalazi u sklopu rimokatoličkoga groblja. Spomenici su orijentirani po pravcu Z-I, a nekoliko je primjeraka reljefno ukrašeno. Nekropolu je obradio A. Benac. (Miletić, 1988: 306; Bešlagić, 1971: 308-309; Benac, 1952: 16-18).

Sl. 14. Visoki sanduci na postolju

Terenskim je pregledom potvrđeno kako se nekropola Šarampovo nalazi u centralnom dijelu aktivnoga rimokatoličkoga groblja u selu Uzarići. Nekropola broji 11 nadgrobničkih spomenika, od kojih je osam sačuvano *in situ*. Stećci se odlikuju kvalitetnom obradom i monumentalnim dimenzijama.

Sl. 15. i 16. Križ na nekropoli Šarampovo, reljefno ukrašen arkadama, mladim mjesecom i rozetom

Iz cjelokupnog korpusa širokobrijeških nekropola izdvojena je po specifičnim spomenicima visokih sanduka na postolju i križeva s postoljem, (Sl. 14, 15 i 16) koji su reljefno ukrašeni motivima tzv. saracenskih arkada ili kako ih se još naziva antropomorfnih niša, klesanih s obje šire strane visokih sanduka i križeva. Analogije ovih ukrasa mogu se naći na križu s nekropole Humac – Kutac (Ljubuški), ali i na nekropolama susjednih područja Čitluka, Mostara, Stoca, Nevesinja i šire.

Na toj i obližnjoj nekropoli Crpalište, evidentirane su ploče i sanduci velikih dimenzija, analogno lokalitetima Odžak, Gradac – Mušaluk, Crpalište, Sajmište Široki Brijeg, Sajmište – Gornji Mamići, Privalj, Ledinac – Grude, Rašeljka – Drinovci, Marića gaj – Grude, Vojnići – Ljubuški i dr.

Kao polaznu točku za pretpostavku o pripadnosti ove nekropole imućnijim članovima društva, Benac je uzeo monumentalnost spomenika i njihovu dobru obradu.

Lokalitet **Grovište** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.179., kao srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka, orijentiranih po pravcu SZ-JI i reljefno ukrašenih. Bešlagić je zabilježio četiri ploče, devet sanduka i dva sljemenjaka te kao i Benac, ostatke građevine s polukružnom apsidom zapadno od nekropole. Benac bilježi da je jedan sljemenjak bio ukrašen predstavom lova na jelena, sličnoj onoj na sljemenjaku s Barevišta koji se nalazi u dvorištu Zemaljskog muzeja. Stećci su u literaturi opisani kao dobro očuvani, kvalitetne klesarske obrade i bogato ornamentirani. Prema Bencu,

samo četiri spomenika ove nekropole nisu ukrašena (Miletić, 1988: 298-299; Bešlagić, 1971: 309-310; Benac, 1952: 19-22, 62).

Sl. 17. Nekropola Grovište

Revizijom terena potvrđeno je kako se nekropola Grovište (Grobište) nalazi oko 100 m sjeverno od groblja Šarampovo. (Sl. 17) Broji 14 stećaka; pet oblika ploče, devet sanduka i jedan sljemenjak s postoljem, orijentiranih po pravcu SZ-JI. U literaturi se navode dva sljemenjaka, ali moguće da je drugi zatrpan kamenjem skupljanim s okolnih njiva. Danas je većina motiva teško prepoznatljiva, izuzev rubnih bordura i podjela gornjih ploha sandukâ na dva ili četiri polja.

Sl. 18. i 19. Motivi stiliziranih ljudskih figura

Na dva sanduka vidljive su ljudske figure. (Sl. 18 i 19). Gornja ploha prvoga sanduka reljefno je ukrašena predstavom figure manjih dimenzija s rukama podignutim ka nebu (u

jednoj drži obruč). Figura na gornjoj plohi drugoga sanduka u rukama drži mač i štit. Frontalna, bočna i zadnja strana drugoga sanduka, bile su ukrašene motivima lava, kola i ženske figure, koja jednom rukom vodi konja, dok u drugoj drži obruč.

Terenskim pregledom nisu uočeni arhitektonski ostatci crkve koju navode A. Benac i Š. Bešlagić. S obzirom da su dvije prethodno navedene nekropole, Šarampovo i Grovište, smještene na maloj udaljenosti, zanimljivo je da se znatno razlikuju po tipovima nadgrobnih spomenika i ornamentikom. Na temelju klasifikacije tipova stećaka pretpostavlja se da ovi na nekropolama Šarampovo i Grovište datiraju u 15. st.

Lokalitet **Raljevine – Gvožđa** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.183. kao Gvožđa, sa 14 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu Z-I. (Miletić, 1988: 299; Bešlagić, 1971: 309).

Revizijom terena potvrđeno je kako se nekropola nalazi 500 m jugoistočno od groblja Šarampovo, na lokalitetu Verkića drače. (Sl. 20) Izgradnjom seoske ceste prije skoro jednog desetljeća nekoliko je stećaka pomjereno i zatrpano. Trenutna slika lokaliteta je osam stećaka, oštećenih i dijelom utonulih u zemlju, te jedan sanduk kvalitetne obrade dislociran uz sam rub ceste. Gornja ploha jednoga od utonulih stećaka ukrašena je motivom mača i križa.

Sl. 20. Nekropola Raljevine

Lokalitet **Crpalište** je u Arheološkom leksikonu zaveden pod brojem 24.48., kao nekropola sa 4 stećka, smještena uz katoličku kapelicu, orijentirana po pravcu Z-I i reljefno ukrašena. Kako se navodi, ispod jednoga stećka uočava se zidana grobnica, a uokolo stećaka grobovi obrubljeni kamenjem. Bešlagić je zabilježio i nekoliko fragmenata (Miletić, 1988: 293; Bešlagić, 1971: 309).

Sl. 21. i 22. Stećci nekropole Crpalište

Terenskim je pregledom utvrđeno je kako se na lokalitetu **Crpalište**, uz kapelicu sv. Ante, nalaze četiri stećka oblika sanduka većih dimenzija i jedna fragmentirana ploča. (Sl. 21 i 22) Sanduci su obrubljeni motivom vitice s trolistom i orijentirani po pravcu Z-I.

Lokalitet **Stećci** nalazi se u polju, uza staru Zovačku cestu (između lokaliteta Crpalište i Gajevine). Broji tri stećka slabije obrade, znatno oštećena, od kojih je jedan smješten u dvorištu susjedne kuće.

Sl. 23. i 24. Lokalitet Stećci

Ostali stećci pronađeni su fragmentarno, iskorišteni kao spolije za izgradnju podzide uz seoski put koji vodi prema improviziranom malonogometnom igralištu. (Sl. 24) Točan broj stećaka nije poznat, a u literaturi nema podataka o lokalitetu.

Na lokalitetu **Spilice** smještenom u polju blizu korita rijeke Lištice, nalazi se usamljeni

stećak oblika sanduka na kojemu nema reljefnih ukrasa. (Sl. 25) Orijentiran je po pravcu Z-I. Stećak nije evidentiran u stručnoj literaturi.

Sl. 25. Sanduk na lokalitetu Spilice

4.2.4. Trn

Lokalitet **Trn** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.369., kao nekropola s 20 stećaka oblika ploče, sanduka i križa, smještena u sklopu rimokatoličkoga groblja. Stećci su orijentirani po pravcu Z-I, pojedini primjerci reljefno ukrašeni. (Miletić, 1988: 307; Bešlagić, 1971: 307; Benac, 1952: 22-25).

Sl. 26. Križ s motivom ukrštenih mačeva

Sl. 27. Četverodijelna podjela gornje plohe sanduka

Revizijom je potvrđeno kako se nekropola Trn – Greblje nalazi u sklopu aktivnoga rimokatoličkoga groblja naselja Trn. Stećci su u literaturi opisani kao dobro obrađeni, bogati figuralnim i ornamentalnim motivima od kojih se ističe ruka s mačem. Stanje na terenu ukazuje

kako je uređivanjem groblja i podizanjem obiteljskih grobnica ugrožena većina stećaka. Sa sigurnošću se ne može ustvrditi jesu li pojedini primjerci spomenika pomjerani, ali se takvo što pretpostavlja. Iako se u literaturi navodi 20 spomenika, pregledom terena evidentiranih je 17.

Spomenik oblika ploče ukrašen motivom pentagrama, koji se navodi u literaturi, vjerojatno je uništen izgradnjom grobnica ili je utonuo u zemlju. Jedan od dva stećka oblika križa ukrašen je motivom ukrštenih mačeva (Sl. 26), a drugi mladoga mjeseca. U pogledu ornamentike i monumentalnosti, križevi na ovoj nekropoli odstupaju od onih na nekropoli Šarampovo.

Pojava ovog motiva na stećcima protumačena je kao poganski pozdrav Suncu i Bogu, antički pozdrav, kršćanska gesta spasenja, oznaka ratnika i dr. Pri interpretaciji motiva ruke sa ili bez oružja, A. Benac ne dvoji da se radi o grobu ratnika ili čovjeka većeg društvenog ugleda (Benac, 1951: 54). Temeljem dosadašnjih evidencija, ovaj je motiv najviše zastupljen u istočnoj Hercegovini, a u širokobriješkom kraju samo na nekropolama Trn i Odžak.

4.2.5. Knešpolje

Lokalitet **Varda 3** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.376., srednjovjekovna nekropola s oko 198 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, sa reljefno ukrašenim primjercima. Bešlagić je na lokalitetu zabilježio 155 stećaka (Zelenika, 1988: 307; Bešlagić, 1971: 307-308; Radimsky, 1894 a: 443).

Sl. 28. Nekropola Varda

Revizijom je potvrđeno kako se radi o najvećoj nekropoli na području Širokoga Brijega. Smještena je u istoimenoj šumici Varda sa sjeverne i južne strane ceste Mostar – Široki Brijeg.

(Sl. 28) V. Radimsky u svome opisu područja Mostarskog blata, navodi da je u toj istoj šumi nekoć bilo rimsko groblje te opisuje temelje pravokutne građevine od lomljenog kamena s rasutom tesanom sedrom. Tvrdi da se radi o ostacima grobnice i navodi da su na lokalitetu vidljivi jedan poklopac od sarkofaga i jedan fragment, oba sa zabatima. Na istom je lokalitetu evidentirao 265 *starobosanskih nadgrobnih kamenova* i ustvrdio kontinuitet ukapanja tijekom srednjega vijeka (Radimsky, 1894: 445).

Sl. 29. Nedefinirani motiv na stećku nekropole Varda

Terenskim je pregledom utvrđeno kao se na sjevernoj i južnoj strani nekropole nalazi oko 200 nadgrobnih spomenika, utonulih i znatno oštećenih uslijed djelovanja atmosferilija i vegetacije. Orijetirani su po pravcu Z-I i ukrašeni motivima štapa, lava, vodenice, nedefiniranim motivima koji podsjećaju na kombinaciju čaše i dva polukružna štita (Sl. 29), križa, antropomorfna križa, Andrijinog križa i dr.

Inicijativom Turističke zajednice Zapadnohercegovačke županije, lokalitet je očišćen s ciljem provedbe arheoloških istraživanja. Humak koji se nalazio na sjevernoj strani nekropole Varda upućivao je na postojanje zidnih konstrukcija, što je potvrđeno arheološkim iskapanjima i otkrićem temelja objekta za kojega se pretpostavilo da je sakralnoga karaktera. (Soldo, 2015: 11-25)

Lokalitet **Odžak** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.283., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovno groblje s pet stećaka oblika ploče od kojih je jedan s natpisom, orijetiranih po pravcu Z-I i reljefno ukrašenih. Grob ispod stećka s natpisom istražio je M. Vego 1957. godine (Miletić, 1988: 303; Vego, 1958: 169-177).

Sl. 30. Ploča s natpisom Mirka Radivojevića

Lokalitet se nalazi u sklopu aktivnoga rimokatoličkoga groblja u polju Mostarsko blato. Revizijom terena evidentirana su samo tri stećka. Na jednoj od ploča dimenzija 200x130x30 cm, unutar okvira od cik-cak linija, reljefni je motiv mača s dvije ruke i svastike, te natpis s imenom Mirka Radivojevića i klesara imenom Radona. (Sl. 30) Natpis glasi:

A piše Radona Markovič kneza Mir(k)a Rad(ivoe)vič na svoei črbto, črbto (Vego, 1962: 67).

Arheološko istraživanje groba pokazalo je da je ukop izvršen na dubini od 100 cm, ispod ploče. Dužina grobne rake orijentirane po pravcu Z-I iznosila je 200 cm. U grobu je pronađen kostur dužine 182 cm, uokviren grubo klesanim kamenim pločama različite debljine, postavljenima na dvije vode i oblijepljenim glinom. Položen je direktno na zemlju, s izuzetkom glave ispod koje se nalazila kamena ploča. Slabo je očuvan zbog prodiranja vode. Lubanja je pronađena u fragmentima, a dio donje vilice pored šake desne ruke. Nisu izvršene antropološke analize osteoloških ostataka. U grobu nije bilo priloga. Vegina pretpostavka da je pokojnik nesretno okončao život utemeljena je na činjenici da grob nije nasilno otvaran.

Autor je sugerirao na mogućnost da je u grobu sahranjen knez Mirko, iz obitelji Radivojević, brat Juraja, zeta bosanskoga kralja Dabiše i kraljice Jelene. Na temelju povijesnih činjenica i podataka iz Povelje kralja Dabiše i Ostoje, zaključio je kako je knez Mirko brat kneza Juraja, vjerojatno poginuo između 1398. i 1408., kao pristalica kralja Ostoje u borbi za prijestolje. (Vego, 1958: 169-177).⁶⁸ Na susjednoj ploči koja je znatno oštećena, vidljiv je samo motiv rozete.

⁶⁸ Ćirilski natpis teče u pet redova: "a piše radona markovič kneza mir(k)a rad(ivoe)vič na svoei črbto, črbto". Knez Juraj Radivojević, spominje se i u darovnici bosanskoga kralja Stjepana Dabiše iz 1395. godine, kojom kralj daruje svojoj kćeri Stani i zetu Jurju selo Veljake kod Ljubuškog.

Lokalitet **Odžak 2** smješten je istočno od groblja Odžak, na udaljenosti od 100 m. Zabilježen je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 59)

Revizijom terena evidentirano je šest stećaka, od kojih je jedan oblika visokoga sanduka, zatim sanduk većih dimenzija i četiri ploče od koji je jedna u potpunosti, a druga dijelom zatrpana. Nekropola je obrasla šikarom i prepoznatljiv je samo motiv vitice s trolistom na oba sanduka. (Sl. 32) Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 31. i 32. Nekropola Odžak 2

Lokalitet **Šiljevine** smješten je u polju Mostarsko blato, 500 m istočno od prethodna dva lokaliteta. (Sl. 33) Zabilježen je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 59)

Terenskim je pregledom utvrđeno kako se na zemljanom tumulu nalazi šest stećaka oblika ploče i jedan sljemenjak, dijelom oštećeni i utonuli u zemlju. Nekropola nije evidentirana u stručnoj literaturi (Sl. 33).

Sl. 33. Nekropola Šiljevine

Lokalitet **Njivetine** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.281., kao srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih po pravcu Z-I i reljefno ukrašenih (Miletić, 1988: 303; Bešlagić, 1971: 308).

Revizijom terena potvrđeno je kako se lokalitet Knešpolje – Njivetine nalazi na udaljenosti od stotinjak metara od velike nekropole Varda, s desne strane ceste koja vodi iz smjera Knešpolja prema Širokom Brijegu. Osamdesetih je godina 20. st., izgradnjom obiteljskih kuća uništeno više nadgrobnih spomenika. Od 15 nadgrobnih spomenika oblika sanduka i sarkofaga koliko ih se navodi u literaturi, ostala su tri sanduka i dvije ploče, djelomice utonule u zemlju, te par fragmenata. Dva od preostala tri sanduka, ukrašena su motivima antropomorfna križa i četverolatične rozete. (Sl. 34 i 35)

Sl. 34. i 35. Stećci na nekropoli Njivetine

Lokalitet **Vučipolje** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.394., kao prapovijesni tumul na kojemu se nalazi nekropola sa četiri stećka oblika ploče, orijentiranih Z-I, ukrašen primjerak (Zelenika, 1988: 308). Terenskim pregledom područja lokalitet nije pronađen.

4.2.6. Gornji Mamići

Lokalitet **Lipovci** smješten je u neposrednoj blizini lovačke kuće, uz seoski put koji vodi prema naselju Potkraj. Poznat je po tome što se na njemu nalazi stećak Vignja Miloševića i replika natpisne ploče s njegovim imenom i spomenom imena bosanskih vladara kojima je za života služio (Bešlagić, 1988: 306). U AL BiH zabilježen je pod rednim brojem 24.249., kao srednjovjekovna nekropola sa četiri stećka i četiri groba oivičena sлагanim kamenom. (Atanacković–Salčić, 1988: 302).

Arheološka istraživanja Vignjeve i grobnice pod susjednom pločom, izvršena su 1983. godine pod vodstvom arheologinje V. Atanacković–Salčić. Antropološka je analiza pokazala da je u grobu za kojega se pretpostavljalo da je pokopan Viganj, na dubini od 220 cm pronađena grobnica slična rimskim sarkofazima. Kameni sanduk u kojemu su pronađena dva skeleta bio je sastavljen od četiri velike ploče s dvoslivnim krovom sastavljenim od dvije ploče. Antropološke su analize pokazale da su se u grobu nalazili osteološki ostatci muške i ženske individue. Pokopani je muškarac preminuo u 60-im godinama života (autohtoni dinarski tip – hiperbrahikranijalni tip prema obliku lubanje). (Ančić, 2008: 87).

Sl. 36. Replika natpisne ploče Vignja Miloševića

Selo Kočerin prvi se put spominje na nadgrobnom natpisu Vignja Miloševića početkom 15. st. Drugi puta spominje se 30. srpnja 1452., u vrijeme rata između hercega Stjepana Vukčića Kosače, Dubrovačke Republike, bosanskoga kralja i Vladislava, najstarijeg sina hercega Stjepana. Treći spomen imena Kočerin nalazimo u oporuci Radonje Radosalića iz Neretve koja datira u 1458. godinu (Sivrić, 2004: 165).

Natpis glasi:

Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha, amin! Se leži Viganъ Miloševićъ. Služi banu Stipanu i kralju Tv(rt)ku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralja Ostojю I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ s hercegomъ i z Bosn(o)mъ i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna,

dojde kopčina i legoh na svotъ plemenitimъ podъ Kočerinomъ, i molju vasъ, ne nastupajte na me! Ja s(a)тъ bilъ kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja. (Vego, 1962: 13)

Na natpisu se navodi kako je Viganj služio vladare počevši od bana Stjepana II., potom kraljeva Tvrtka i Dabiše, kraljice Jelene Grube do kralja Ostoje (Sl. 36). Tekst se razlikuje od ostalih natpisa u zapadnoj Hercegovini po tomu što pripovijeda o njegovoj vjernoj službi nizu vladara, iako se na temelju povijesnih izvora zna da je nakon smrti kralja Tvrtka I. dolazilo do unutarnjih sukoba. Moguće ga je interpretirati na više načina s obzirom na to da se ne navodi činjenica kako je u razdoblju od 1357. - 1387., Tvrtko I. ovo područje prepustio ugarsko – hrvatskom kralju Ludoviku. Autor teksta idealizira Vignjevu vjernu službu isključivo bosanskim vladarima i prilagođava ga njegovoj sociobiografskoj slici. Iako povjesničari ne smatraju da je Viganj bio ugledni član zajednice budući da njegovo ime nije pronađeno u povijesnim vrelima, takve se teze moraju dokazati i utvrditi na više znanstvenih razina. Prema Ančiću, *natpis Vignja Miloševića predstavlja primjer u pisani oblik pretočenoga pripovijedanja priče kao forme usmenoga diskursa kolektivnoga pamćenja*. (Ančić, 2004: 45) Ljudi i događaji iz ovoga narativa tumačeni su isključivo iz perspektive i interesa pripovjedača.

Originalna je ploča prenesena u Kočerin i uzidana 1872. godine u zid župne kuće, a prije nekoliko godina izvađena iz zida i pohranjena u zbirku starina župe Kočerin. Nekropola Lipovci uređena je 2004. godine, kada je postavljena i replika ploče s natpisom, a spomenička cjelina narušena postavljanjem križa.

Lokalitet **Gornji Mamići 3** je u AL BiH evidentiran pod brojem 24.124; navodi se kako je u katoličkom groblju sačuvano devet stećaka oblika sanduka i sarkofaga od kojih je jedan u sekundarnoj uporabi (Miletić, 1988: 296; Bešlagić, 1971: 306).

Sl. 37. Stećci u centralnom dijelu groblja Sajmište

Revizijom je utvrđeno kako se nekropola Sajmište nalazi u sklopu aktivnoga rimokatoličkoga groblja čijom je izgradnjom narušen integritet nekropole, a pojedini stećci dislocirani. Šest sanduka i jedna ploča nalaze se unutar ograde suvremenoga groblja (Sl. 37), u koju je ugrađen jedan sljemenjak s postoljem. (Sl. 38) Izvan ograde groblja evidentirana su tri sanduka, jedan prevrnuti sljemenjak i stećak koji je utonuo u zemlju. Sanduci su ukrašeni raznim bordurama (vitice s trolistom, spirale, rozete i tordirane vrpce) te motivima štita i mača, rozete i mladoga mjeseca. Orijentirani su u smjeru Z-I. Primjetna je podjela gornje plohe stećka na četiri polja, ukrašena motivima rozete i mladoga mjeseca. Analogije nalazimo na nekropolama Lipovci, Privalj, Trn, Seline – Ružići, Grovište i dr.

Sl. 38. Stećak u sekundarnoj uporabi na nekropoli Sajmište

Lokalitet **Gornji Mamići 2** je u AL BiH evidentiran pod brojem 24.123,; nekropola s 20 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih u smjeru Z-I, reljefno ukrašenih. Bešlagić je zabilježio kako se 200 m sjeverno od nekropole Gornji Mamići 1 nalazi 12 stećaka oblika sanduka i osam sljemenjaka dobre obrade (Miletić, 1988: 296; Bešlagić, 1971: 306).

Sl. 39. Nekropola Stećci

Sl. 40. Sljemenjaci na nekropoli Stećci

Terenskim je pregledom utvrđeno da se u polju, 100 m sjeverno od groblja Sajmište, na parceli Stećci, nalazi 19 stećaka orijentiranih po pravcu Z-I. (Sl. 39) Od ukupno osam visokih sljemenjaka (tri s postoljem, jedan na postolju), četiri su prevrnuti. (Sl. 40) Sanduci su, kao i sljemenjaci, vrlo dobre obrade i dijelom zatrpani u zemlju. Prema Bešlagićevom navodu, sedam je stećaka na ovoj nekropoli bilo ukrašeno motivima križa, raznih vrsta bordura, mladog mjeseca, rozeta, štapa i kudjelje uz križ te predstavom dva konjanika. Danas se raspoznaju samo bordure i motivi mladoga mjeseca i rozete.

Lokalitet **Gornji Mamići 4** je u AL BiH zabilježen pod brojem 24.125; kao nekropola sa 47 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih Z-I i reljefno ukrašenih. Bešlagić je precizirao da se radi o 45 sanduka i 2 sljemenjaka (Miletić, 1988: 296; Bešlagić, 1971: 306).

U franjevačkom muzeju *U kući oca mojega* u Posušju, za potrebe pisanja disertacije ustupljene su zabilješke P. Oreča koji je opisao nekropole u Kočerinskomu polju. Za nekropolu koju naziva Sajmište, navodi kako je presječena izgradnjom ceste. Prema njegovim riječima, A. Zelenika i V. A. Saličić iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, vršili su arheološka iskopavanja ispod dva stećka, ali su grobne cjeline nakon iskapanja ostale otvorene, a stećci prevrnuti. Na južnoj strani nekropole nalazi se osam, a na sjevernoj 23 stećka (16 ploča, 5 sanduka i dva sljemenjaka).

Dalje opisuje stećke u Čairima (u polju) i groblju (Pripolje), te navodi kako se 60 m južno od Sajmišta nalazi devet stećaka oblika ploče (5 ukrašenih i 4 neukrašene). Na lokalitetu

Čairi izvan groblja nalazi se 12 ploča i sedam sljemenjaka. Toponimi koje koristi ne podudaraju se u potpunosti s navedenim u literaturi. (Oreč, 12. listopada 1983.; Oreč, 13. listopada 1983.; Inv. br. 528)

Sl. 41. Nekropola Stećci, Pripolje 1

Sl. 42. Nekropola Stećci, Pripolje 2

Revizijom je utvrđeno da se na udaljenosti od oko 100 m sjeverozapadno, nalazi nekropola Stećci – Pripolje, presječena izgradnjom puta Kočerina – Mamići. (Sl. 41 i 42) Stećci su raspoređeni u dvije skupine i orijentirani po pravcu Z-I. Na parceli pored obiteljske kuće, s desne strane puta (idući iz smjera Kočerina) nalazi se 25 stećaka od kojih su tri utonula u zemlju. Ukrašeno je sedam primjeraka i to motivima bordure, rozete, mladoga mjeseca, mača

i križa. S lijeve strane puta, nasuprot te skupine, evidentirano je 17 stećaka. Stećci su znatno oštećeni i dijelom utonuli tako da je teško reći o kojim se točno oblicima radi. Sa sigurnošću je potvrđeno da sedam spomenika oblikovno spada u red sanduka.

Lokalitet **Gornji Mamići 1** je u Arheološkom leksikonu zaveden pod brojem 24.122, kao nekropola sa osam stećaka oblika sanduka i sarkofaga u sklopu rimokatoličkog groblja (Miletić, 1988: 295-296; Bešlagić, 1971: 306).

Terenskim pregledom lokalitet nije pronađen, te se pretpostavilo da je lokalitet u sklopu groblja Sajmište evidentiran dva puta.

4.2.7. Kočerin

Lokalitet **Mandin greb** zabilježen je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 61) Autor navodi kako se ispod sela Potkraj, oko 700 m sjeverozapadno od Lipovaca, nalazi nekropola s 15 stećaka grube obrade, od kojih je većina utonula u zemlju (Sl. 43) (Dugandžić, 2004: 56). Iako je revizija izvršena u nekoliko navrata, lokalitet nije pronađen.

Sl. 43. Lokalitet Mandin greb (Izvor: I. Dugandžić, 2004: 61)

Lokalitet **Topnik**, smješten je u blizini novoizgrađene ceste koja vodi prema selu Potkraj. Evidentirana su dva stećka oblika sanduka slabije obrade i obrasli raslinjem. Zabilježena je u monografiji *Širokobriješka baština* pod nazivom *Usplitnjača, Topnik*. (Dugandžić, 2004: 61) O lokalitetu nema podataka u stručnoj literaturi.

Sl. 44. Nekropola Topnik

Lokalitet **Stećci** je u Arheološkom leksikonu zabilježen pod brojem 24.344., srednjovjekovna nekropola s 23 stećka oblika sanduka, orijentiranih Z-I, reljefno ukrašeni primjerci (Miletić, 1988: 306; Bešlagić, 1971: 305).

Sl. 45. Motiv svastike, nekropola Stećci - stara škola, Kočerin

Revizijom terena potvrđeno su Bešlagićevi navodi da se lokalitet nalazi kod stare kočerinske škole. Broji četiri stećka oblika sanduka, tri ploče, dva fragmenta, jedan stećak amorfna oblika i osam stećaka djelomice oštećenih i utonulih u zemlju. Stećci koji se nalaze *in situ* orijentirani su po pravcu Z-I. Dva su sanduka ukrašena motivom svastike i križa. (Sl. 45) Sjeverozapadno od ove nekropole, na udaljenosti od oko 100 m, nalazi se sanduk čija je gornja ploha reljefno dekorirana motivima mladoga mjeseca i rozete. Sanduk je ugrađen u zid oranice.

Lokalitet **Kočerin 2** u AL BiH zaveden je pod brojem 24.213., s 11 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih Z-I i reljefno ukrašenih (Miletić, 1988: 300; Bešliagić, 1971: 305).

Sl. 46. Nekropola Stećci, nova škola

Sl. 47. Ukrašeni sanduk na nekropoli Stećci, nova škola

Lokalitet, narodu poznat kao Stećci, smješten je u dvorištu osnovne škole. (Sl. 46) Broji 11 stećaka, orijentiranih u smjeru Z-I, od kojih 9 ploča, dva sanduka i visoki sljemenjak na postolju. Ukrašena su dva sanduka, jedan motivom antropomorfnog križa, a drugi mačem, štitom, mladim mjesecom, vodenicom i dvije rozete (Sl. 47), te jedna ploča ukrašena motivom oranta.

Nekropola je istraživana u ljeto 2015. godine pri čemu su istražena 4 groba ispod stećaka i 5 grobova bez nadgrobnih spomenika. Iako su u nekim grobovima pronađene kosti ili

lubanje više individua, datiranje nekropole upitno je jer ni u ovom slučaju istraživanja grobova ispod stećaka na području zapadne Hercegovine nisu izvršene analize osteološkog materijala. Autorica članka datirala je nekropolu u 14. i 15. st., na temelju reljefnoga ukrasa štita i mača te oblika sanduka. (Soldo, 2016: 205-214)

Lokalitet **Kočerin 3** u AL BiH zabilježen je pod brojem 24.214., s 3 stećka oblika sanduka, orijentirana Z-I, reljefno ukrašena (Miletić, 1988: 300; Bešlagić, 1971: 305).

Sl. 48. Oštećeni sanduk ukrašen rubnim bordurama

Revizijom je potvrđeno kako se u novom rimokatoličkom groblju nalaze tri sanduka većih dimenzija, orijentirana po pravcu Z-I. Spomenici su oštećeni prilikom zidanja recentnih ukopnih mjesta (Sl. 48). Iako se u literaturi navodi reljefni motiv ljudske figure s lukom, jedini vidljiv ukras jesu bordure.

4.2.8. Ljuti Dolac

Lokalitet **Jedinice** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.202., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 34 stećka oblika ploče, orijentirana po pravcu Z-I i reljefno ukrašena. (Miletić, 1988: 299).

Lokalitet Jedinice koji se nalazi unutar recentnoga rimokatoličkoga groblja, rekognosciran je u više navrata. Posljednji su rezultati pokazali da se broj spomenika smanjio uslijed izgradnje novih grobnih mjesta (Sl. 49). Evidentirano je dvadeset nadgrobnih spomenika, orijentiranih po pravcu Z-I, dijelom oštećenih i utonulih u zemlju. No to, nažalost, nije jedini primjer namjerne devastacije nekropole, o čemu svjedoče slike s lokaliteta Vuletića

groblje – Crnač, Kočerina – groblje, Gradac, Sajmište – Široki Brijeg, Grabova Draga, Sajmište – Mamići, Odžak, Marića groblje i dr.

Sl. 49. Nekropola Jedinice

Positivan su primjer selâ Rasno i Buhovo, u kojima su na inicijativu mještana lokaliteti očišćeni, omogućen je pristup i postavljene oznake. U selu Rasno evidentirana su dva lokaliteta sa stećcima Greblje i Skladi, koja nisu zabilježena u Bešlagićevom Kataloško – topografskom pregledu.

Lokalitet **Stećci – Lončari** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.345. Evidentirani su ostatci rimskoga naselja i srednjovjekovna nekropola s 54 nadgrobna spomenika koji su reljefno ukrašeni i orijentirani po pravcu Z-I. (Paškvalin, 1988: 306).

Terenskim su pregledom potvrđeni navodi iz literature. Naime, istočno od sela uz sam rub polja, evidentirano je 45 stećaka orijentiranih po pravcu Z-I. Teren na kojemu se nalazi nekropola blago se spušta u pravcu polja Mostarsko blato. Eksploatiranje pijeska u neposrednoj blizini lokaliteta prouzročilo je eroziju tla i pomicanje nekolicine spomenika. Jedini prepoznatljiv reljefni motiv ljudske figure koja u ruci drži mač, preko kojega je položen pravokutni štit s isklesanim motivom mladoga mjeseca, jest na gornjoj plohi sanduka koji je blago skliznuo u smjeru površine iskopa (Sl. 50).

Sl. 50. Motiv figure koja drži mač položen ispod štita

U Arheološkom je leksikonu zabilježeno da se u blizini lokaliteta, idući u smjeru polja Mostarsko blato, nalazilo rimsko naselje. Terenskim su pregledom uočeni ostatci temelja zidova.

U groblju **Kraljevine** se prema navodima u literaturi nalazi jedan stećak, no isti nije pronađen revizijom terena. Prema predaji na groblju je pokopan kralj koji je poginuo na tom mjestu. Ispod stećka pokopana su tijela braće Smiljanić koji su poginuli braneći kralja (Dragić, 1999: 163).

4.2.9. Biograci

Lokalitet **Biograci** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.15., kao srednjovjekovna nekropola s 23 stećka oblika ploče i sanduka; lokalitet Dubnica red. broj 24.73. Bešlagić također navodi kako se na lokalitetu Dubnica, u sklopu pravoslavnog groblja, nalazi 18 stećaka oblika sanduka (Miletić, 1988: 290, 294; Bešlagić, 1971: 310).

Sl. 51. Detalj motiva na stećku nekropole Sudarevo

Lokalitet poznatiji kao Sudarevo nalazi se unutar ograde pravoslavnoga groblja. U literaturi se navode 23 stećka. Terenskim je pregledom evidentiranih 12 nadgrobnih spomenika, orijentiranih u smjeru Z-I, dijelom utonulih u zemlju i obraslih raslinjem. Ukrašeni su motivima mladoga mjeseca, rozete i vodenice (Sl. 51). Jedan je dislociran s desne strane puta, idući iz pravca sela Ljuti Dolac. Istu su "sudbinu" doživjeli i lokaliteti Raljevine, Knešpolje – Varda, Knešpolje – Njivetine, Ustećci – Kočerina, Barevište – Podjelinak, Javorak – Crne Lokve i dr. Za gradnju podzida ili zidova groblja, iskorišteni su stećci s lokalitetâ Stećci – Ljuti Dolac, Potkrajnica – Privalj, Jelinak – Mokro, Kravarica – Ljubotići, Vuletića groblje – Crnač, Kupinjavice – Buhovo i dr.

Lokalitet je u AL BiH naveden dva puta, kao Dubnica i Biograci. Taj podatak je točan jer se, kako se saznalo od lokalnog stanovništva, cijelo područje na kojemu se nalazi nekropola naziva Dubnica. Pretpostavlja se kako se nekropola širila i izvan zida suvremenog pravoslavnog groblja.

4.2.10. Donji Gradac

Na nekropoli **Mušaluk** se prema podacima iz literature, nalazilo 19 stećaka (11 ploča i 8 sanduka), u groblju dva, a izvan ograde groblja 17. U literaturi je groblje poznato pod nazivom Smrdelj kako ga, prema A. Bencu, naziva lokalno pučanstvo. Isti je autor zabilježio kako je znatan broj stećaka prepolovljen i uništen. Od ornamentalnih motiva zastupljeni su cik-cak linije i spirale, mladi mjesec, svastika, rozeta, štit s mačem i krug. (Benac, 1952: 25-28; Bešlagić, 1971: 308). Lokalitet se nalazi u neposrednoj blizini zemljanog tumula.

Sl. 52. i 53. Nekropola Mušaluk

Danas se, pored dva stećka u groblju, izvan ograde nalazi 12 stećaka od kojih je jedan utonuo. (Sl. 52 i 53) Ostali su nadgrobnni spomenici vjerojatno uništeni ili dislocirani tijekom proširivanja groblja. Od ukrasa se raspoznaju bordure, polumjesec i rozeta.

Na kraju brda Mušaluk, Oreč spominje ostatke gradine Krstina koja je u rimskom razdoblju prenamijenjena i korištena kao utvrda. (Oreč, 1984: 97-129)

Lokalitet **Olovnica** navodi se u Kataloško-topografskom pregledu Š. Bešlagića, Prema njegovim navodima stećak oblika sljemenjaka, kvalitetne obrade, nalazi se 2,5 km JJ od nekropole Smrdelj. (Bešlagić, 1971: 308)

Sl. 54. Nekropola stećaka u Gornjem Gracu

Pregledom terena evidentirana je skupina od 11 stećaka slabije obrade, u dvorištu obiteljske kuće smještene s desne strane puta u Gornjem Gracu. (Sl. 54) Lokalno stanovništvo to područje naziva Gornji Gradac. Od ukupno 11 stećaka, ukrašen je samo jedan primjerak i to motivima

mladoga mjeseca i vodenice obrubljene tordiranom vrpcom. Bešlagić navodi nekropolu od devet sanduka slabije obrade 500 m JI od lokaliteta Olovnica. Moguće da se radi o istom lokalitetu. (Bešlagić, 1971: 308)

Na lokalitetu pod nazivom **Stećak**, izvan ograde novoga Gradačkoga groblja nalazi se usamljeni stećak sanduk, relativno dobre obrade, bez ukrasa. (Sl. 54) U stručnoj literaturi nema podataka o lokalitetu.

Sl. 55. Lokalitet Stećak

4.2.11. Buhovo

Lokalitet **Kupinjavice** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.245., kao srednjovjekovno groblje s osam stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu Z-I, s ukrasom ljudske figure (Miletić, 1988: 302; Bešlagić, 1971: 310).

Revizijom je potvrđeno kako je lokalitet sa stećcima pod nazivom Kupinjavice – Njivice, smješten ispod Ćosića kuća, na istočnom kraju sela Buhovo. (Sl. 56) Broji 17 stećaka od kojih je pet u obliku sanduka, a po jedan sljemenjak i amorfni stećak. Tri su stećka ugrađena u temelje stare kuće (Sl. 57), dva u ogradu uz vrata dvorišta. U obližnjoj se ogradi, starom groblju prema tvrđnjama lokalnog puka, nalazi skupina od pet stećaka. (Sl. 58) Stećci su, s izuzetkom onih u sekundarnoj uporabi, orijentirani u smjeru Z-I.

Sl. 56. Nekropola Kupinjavice, stećci uz stazu

Sl. 57. Stećci u sekundarnoj uporabi

Sl. 58. Stećci u dvorištu

4.2.12. Crnač

Lokalitet **Stećci – Vuletića groblje**, nalazi se unutar i izvan ograde aktivnog rimokatoličkoga groblja. Zabilježen je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 52) Autor navodi kako se u groblju i zidu groblja nalaze 23 stećka.

Revizijom je utvrđeno kako su u centralnom dijelu groblja smješteni po jedan sljemenjak i sanduk, pet prevrnutih sanduka i četiri utonule ploče, od kojih je jedna ukrašena motivom mladoga mjeseca i rozete (Sl. 59).

Sl. 59. Nekropola Vuletića groblje

Dosta je spomenika fragmentirano i nalaze se u sekundarnoj uporabi. Pet oštećenih sanduka od kojih je jedan ukrašen motivom križa, položeno je uz ogradu groblja. Dvije su ploče ugrađene u zid groblja, a jedna u zid preko puta lokalne ceste. Lokalitet nije zabilježen u stručnoj literaturi.

Lokalitet **Dobrinj** zabilježen je u Širokobriješkoj baštini. (Dugandžić, 2004: 53) Autor navodi kako se ispod kapelice sv. Ivana, u blizini seoskih kuća, nalaze četiri stećka oblika ploče utonula u zemlju, te jedan uništen prigodom izgradnje gospodarske zgrade. Ispod zida jedne od kuća evidentirao je stećak grube obrade. Autor opisuje lokalitet u navedenoj monografiji ali ne donosi slikovni prikaz stanja na terenu.

Sl. 60. Stećci utonuli u zemlju na lokalitetu Krčevine – Ledina

Terenskim pregledom evidentiran je jedan primjerak utonulog stećka ispod Ljubića kuća (Donji Dobrinj). Na lokalitetu Krčevine – Ledina (Donji Dobrinj) pronađeno je pet

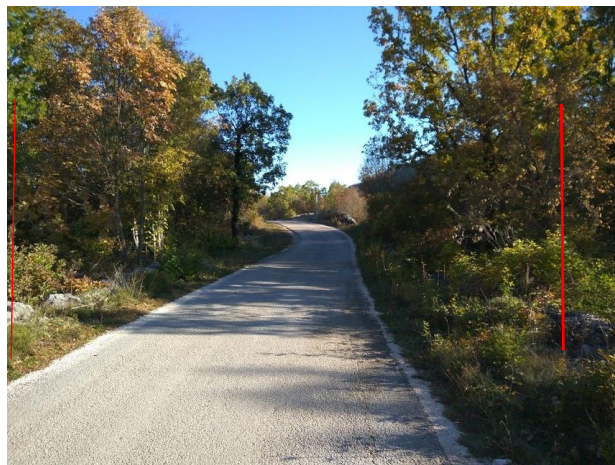
stećaka amorfnoga oblika, utonulih u zemlju (Sl. 60). Nedaleko od .prethodna dva lokaliteta, zabilježen je još jedan. Naime, u dvorištu obiteljske kuće (Šaravanje Ćubelušići) evidentirano je pet stećaka, dva oštećena sanduka, dvije utonule ploče i stećak u zidu kuće. Prema kazivanju mještana za kuću se vezuju dvije priče. Prva kaže da je kuća izgrađena na mjestu gdje je nekada bilo groblje te da se tijekom noći u njoj pojavljivao ženski duh. Druga priča kaže kako su tijekom gradnje kuće majstori u nekoliko navrata pokrivali krovnu konstrukciju jer bi je tijekom noći uništio jak vjetar. To se ponavljalo sve dok fratar nije blagoslovio kuću.

Lokalitet **Kovačevac** nalazi se na rubu Izbičkoga polja, u blizini Soldinih kuća. Evidentiran je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 53) Autor donosi podatak kako se na tumulu iznad Ivanovog vrila nalazi deset ploča slabije obrade koje su dobrim dijelom utonule u zemlju. U literaturi nema podataka o lokalitetu, a isti nije potvrđen pregledom terena.

4.2.13. Crne Lokve

Selo Crne Lokve smješteno je u brdovito planinskom dijelu, 20-ak kilometara zapadno od Širokog Brijega. Graniči sa selima Ljubotići i Donja Britvica na istoku, Kočerini i Rujan na jugu zatim Broćanac, Lekina Draga i Cerovi Doci na zapadu i Rakitno i Gornja Britvica na sjeveru. Selo je smješteno u brdovito planinskom dijelu sa raštrkanim zaseocima sa po manjim brojem kuća. (<http://www.crnelokve.ba/?pageid=45>)

Lokalitet **Javorak** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.201., kao nekropola sa 14 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu SZ-JI, reljefno ukrašenih motivom križa. Bešlagić je zabilježio kako se devet primjeraka nalaze u ogradi, a jedan u samoj cesti (Miletić, 1988: 299; Bešlagić, 1971: 305)

Sl. 61. Pogled sa SZ strane u smjeru groblja Javor

Revizijom terena utvrđeno je kako se stećci nalaze s desne i lijeve strane puta, kako je naznačeno na fotografiji. S desne strane pronađena su tri stećka i jedan fragment, a s lijeve više primjeraka ugrađenih u podzidu. (Sl. 61) Stećci sačuvani *in situ* orijentirani su u smjeru SZ-JI. Jedan je primjerak ukrašen motivom križa, čiji se krakovi završavaju kao krugovi. Stećci udaljeni 200m od groblja Javor, istočno i zapadno)

Sl. 62. i 63. Nekropola nedaleko od groblja Javor

Na udaljenosti od oko 100 m, krećući se od groblja Javor u smjeru Ljubotića, pronađena je manja skupina stećaka s lijeve strane puta. (Sl. 62 i 63) Najbolje je sačuvan stećak oblika visokog sanduka, kvalitetne obrade. Ostala dva primjerka djelomično su oštećeni i utonuli u zemlju. U obližnji je zid ugrađeno više fragmenata stećaka. Koliko je poznato lokalitet nije zabilježen u stručnoj literaturi.

4.2.14. Dobrič

Lokalitet **Divojka** – **groblje** zabilježen u AL BiH pod rednim brojem 24.58., stećak oblika sanduka, orijentiran Z-I, reljefno ukrašen (Miletić, 1988: 293; Bešlagić, 1971: 308).

Sl. 64. Sanduk na lokalitetu Divojka

Revizijom terena u blizini groblja Divojka, na njivi Marka Ereša, evidentiran je stećak oblika sanduka, nešto većih dimenzija (Sl. 64). Gornja ploha nadgrobnog spomenika podijeljena je na četiri polja u kojima su isklesani motivi mladoga mjeseca i rozete. Ispod stećka, sa njegove prednje strane, uočen je otvor kroz koji se vidi zidana grobnica. Površinski sloj čine nanosi zemlje, kamenja i raslinja, što navodi na zaključak o nasilnom otvaranju grobnice.

Pored izvorišta Žvatić, u dvorištu obiteljske kuće Slobodana Ivankovića evidentiran je još jedan primjerak stećka oblika sanduka.

Lokalitet **Njivetine** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.281., kao nekropola s pet stećaka oblika sanduka orijentiranih Z-I, reljefno ukrašenih. Bešlagić navodi kako su u vrijeme njegovog rekognosciranja terena u prvoj polovini 80-ih stećci bili djelomično zatrpani (Miletić, 1988: 303; Bešlagić, 1971: 308).

Revizijom terena utvrđeno je kako se na parceli između kuća Marka i Josipa Kraljevića nalazi skupina od pet stećaka oblika sanduka, orijentiranih u smjeru ZI. Stećci su djelomično utonuli u zemlju.

Lokalitet **Dobrič** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.59., prapovijesni tumul s dva stećka oblika ploče u sklopu pravoslavnog groblja. Bešlagić je zabilježio samo jedan

primjerak stećka oblika ploče (Glavaš, 1988: 293; Bešlagić, 1971: 308).

Sl. 65. Lokalitet Dobrič

Terenskim pregledom areala groblja prije nekoliko godina, na samom ulazu u pravoslavno groblje, na prostoru između ulaznih vrata i kapele, evidentiran je stećak dijelom utonuo u zemlju. Ponovnim obilaskom terena radi verificiranja svih dosadašnjih podataka, utvrđeno je kako je stećak zatrpan betoniranjem prilaza prema kapelici, što je vidljivo i na slici. (Sl. 65)

U blizini groblja **Divojka**, 100 m južno od lokaliteta Njivetine, uz cestu Mostar - Široki Brijeg, nalazi se stećak sanduk dobre obrade (Rotim, 1995: 217; Bešlagić, 1971: 308).

Revizijom terena potvrđeno je kako se na lokalitetu iznad autobusne stanice Žvatić, ispred Kraljevića kuća, nalazi usamljeni primjerak stećka oblika sanduka. (Sl. 66) Stećak je vidljivo oštećen i raspuknuo. Na gornjoj plohi raspoznaje se podjela na četiri polja koja uokviruju motive mladoga mjeseca i rozete, te motiv vodenice u centralnom dijelu, kako je vidljivo na slici. Pretpostavlja se kako je lokalitet u stručnoj literaturi naveden dva puta, pod imenom Divojka – groblje kako je prethodno navedeno.

Sl. 66. Sanduk na lokalitetu Divojka

Lokalitet **Zgoni** nalazi se u blizini pravoslavnog groblja. Na dvije gomile položena su dva stećka, dobre obrade. (Bešlagić, 1971: 308; Dugandžić, 2004: 54).

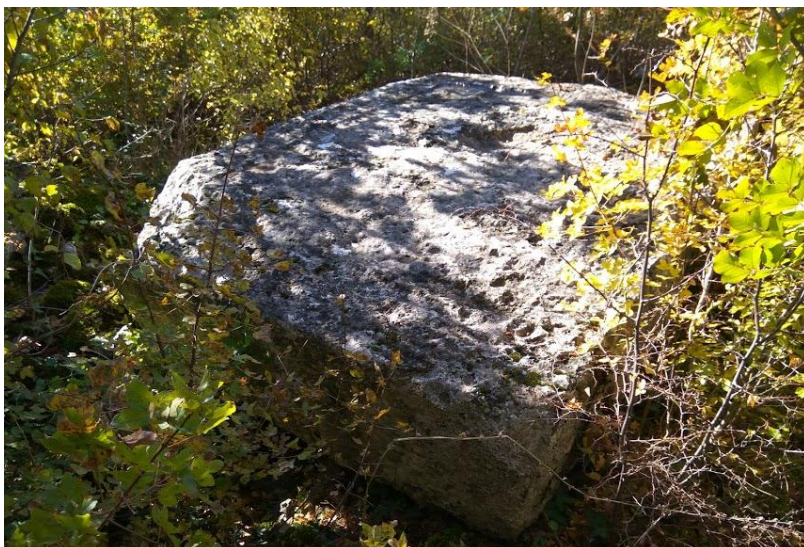

Sl. 67. i 68. Stećci nedaleko od pravoslavnog groblja

Revizijom terena utvrđeno je kako se stećci nalaze na dvije manje zemljane gomile, na udaljenosti od 250m sjeverno od pravoslavnog groblja (Sl. 67 i 68).

4.2.15. Dobrkovići

Prema podacima iz monografije *Širokobriješka baština*, na ostacima prapovijesne gomile, istočno od kapelice staroga groblja, nalazi se stećak oblika sanduka. (Dugandžić, 2004: 55) Terenskim su pregledom na znatno oštećenoj gornjoj plohi stećka evidentirane cik-cak i valovite linije u vidu rubnih bordura. (Sl. 69) Unutar obrubljenog polja jedva se raspoznaje motiv kola na SI dijelu gornje plohe. Pretpostavlja se da to nije jedini reljefni ukras ali je teško odrediti o kojim se točno motivima radi. U stručnoj literaturi nema podataka o lokalitetu.

Sl. 69. Stećak oblika sanduka izvan zida recentnog groblja/istočno

4.2.16. Grabova Draga

Na lokalitetu **Stećci, groblje**, s istočne strane Marića groblja zabilježena je manja skupina stećaka slabije obrade. (Rotim, 1995:216) Terenskim je pregledom utvrđeno kako se unutar ograde Marića groblja nalazi stećak utonuo u zemlju, dok su u šumi izvan ograde groblja pronađena dva stećka, bez ukrasa. (Sl. 70). Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 70. Stećak izvan ograde Marića groblja

Na zemljanom humku u dolini naselja, oko 150 m SZ od crkve, na lokalitetu također zvanom **Stećci**, evidentirana su dva stećka oblika sanduka, ukrašeni motivom vitice s trolistom (Sl. 71). (Dugandžić, 2004: 55) U stručnoj literaturi nema podataka o lokalitetu.

Sl. 71. Nekropola Stećci

Na lokalitetu **Mandića lokva**, istočno od Bošnjakova groblja u prodolini prema zaseoku Živica, nalaze se četiri stećka djelomično utonula u zemlju. (Dugandžić, 2004: 55) Terenskim je pregledom utvrđeno kako su nadgrobni spomenici na nekropoli znatno oštećeni. Motiv sunčanoga križa rađen tehnikom urezivanja evidentiran je na dva stećka od kojih je jedan pronađen u fragmentima. (Sl. 72 i 73) Lokalitet nije evidentiran u stručnoj literaturi.

Sl. 72. i 73. Nekropola Mandića lokva i detalj ukrasa

4.2.17. Izbično

Lokalitet **Umac** zabilježen je prije nešto više od deset godina u monografiji *Širokobriješka baština*. Autor je donio podatak o nekropoli smještenoj na blagom brežuljku u blizini Izbičkog polja. U opisu nekropole navodi kako je 12 stećaka djelomice utonulo u zemlju i obraslo raslinjem, a na četiri se razaznaju reljefni motivi rozete, mladoga mjeseca, križa i kamenice.

Terenskim pregledom širega područja lokalitet nije pronađen. Isti nije evidentiran u stručnoj literaturi.

4.2.18. Jare

Lokalitet **Vinogradi** zabilježen je u monografiji *Širokobriješka baština*. (Dugandžić, 2004: 57)

Revizijom terena potvrđeno je kako se na lokalitetu Vinogradi(ne) u blizini kanala za vodu (u polju), nalazi stećak sačuvan u fragmentima, ukrašen motivom rozete. (Sl. 74) U stručnoj literaturi nema podataka o lokalitetu.

Sl. 74. Lokalitet Vinogradine

Lokalitet **Čerezovci** je u AL BiH zaveden pod brojem 24.53., s usamljenim stećkom oblika visokog sanduka, orijentiranog ZI i ukrašenog motivom arkade. Bešlagić navodi kako se radi o sanduku s postoljem (Arheološki leksikon 3, 1988: 293; Bešlagić, 1971: 310). Revizijom terena potvrđeni su navodi iz literature (Sl. 75).

Sl.. 75. Stećak na nekropoli Čerezovci (Izvor: Župa Jare: 21)

4.2.19. Ljubotići

Lokalitet **Kravarica** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.224., kao nekropola s 19 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu ZI i reljefno ukrašenih. Bešlagić je zabilježio da su neki primjerci uzidani u ogradu (Miletić, 1988: 301; Bešlagić, 1971: 305).

Sl. 76. Nekropola Kravarica

Sl. 77. i 78. Lokalitet Kravarica - detalji ukrasa

Revizijom terena potvrđeno je kako se na brežuljku zvanom Kravarica, između Podastrane i groblja Sunčenjaka, nalazi nekropola s 15 stećaka oblika sanduka i visokih sanduka od kojih su dva ugrađena u ogradni zid. U literaturi se na lokalitetu navodi 19 stećaka. Stećci su dobre obrade, dijelom utonuli u zemlju i obrasli raslinjem. Ukrašeni su bordurama, motivima mladoga mjeseca, križa, rozete i ženske figure koja drži dijete, te orijentirani po pravcu Z-I (Sl. 77, 78). Ispod stećaka se vidi kamenje kojim su prekrivene grobne rake.

Lokalitet **Crtanica** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.49., kao srednjovjekovna nekropola s tri stećka oblika sanduka, orijentirana po pravcu Z-I, reljefno ukrašena. Lokalitet se navodi i u Bešlagićevom Kataloško-topografskom pregledu. (Miletić, 1988: 293; Bešlagić, 1971: 305).

Revizijom terena potvrđeno je kako je nekropola Crtanica s tri stećka oblika sanduka većih dimenzija, smještena u vrtu obiteljske kuće, 100 m južno od Kravarice (Sl. 79). iako su spomenici dijelom oštećeni pod djelovanjem atmosferilija, kod jednoga je sanduka zamjetna četverodijelna podjela gornje plohe. Po dva suprotna polja ukrašena su reljefnim motivima rozete i mladoga mjeseca što je odlika nekropola širokobriješkoga kraja. Na bočnoj strani istoga stećka reljefno je prikazana scena tzv. mješovitoga kola. Kolovođa u jednoj ruci drži obruč, a u drugoj križ.

Sl. 79. Nekropola Crtanica

Sl. 80. i 81. Sanduci na lokalitetu Crtanica

U suhozidu koji dijeli dvije njive, između lokaliteta Kravarica i Crtanica, ugrađen je stećak oblika ploče, ukrašen motivima križa (Sl. 82).

Sl. 82. Stećak u suhozidu ukrašen motivima križa

Na udaljenosti od 100 m sjeverno od lokaliteta Kravarica, u blizini novoizgrađenoga seoskog bunara, evidentirana su još 3 stećka dijelom utonula u zemlju i zatrpana kamenjem. O lokalitetu nema podataka u stručnoj literaturi.

Lokalitet **Vrt – križ** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 24.391., sa četiri sačuvana stećka oblika sanduka i križa, orijentiranih po pravcu Z-I, od kojih je jedan primjerak ukrašen (Miletić, 1988: 308; Bešlagić, 1971: 305).

Sl. 83. Nekropola Križ

Terenskim je pregledom utvrđeno kako se u ogradi kraj ceste koja vodi prema groblju Sunčanjak, na lokalitetu Križ, nalaze četiri stećka oblika ploče i križa s postoljem. Na Sl. 83 evidentno je da su stećci „nabacani“ uz križ što ukazuje da su vjerojatno dislocirani prilikom izgradnje seoskoga puta. Križ je zanimljiv po motivu gotičke arkade/potkove, plastično izvedene na gornjem kraku vertikalne krsnice (Sl. 84).

Sl. 84. Nekropola Križ-motiv gotičke arkade/potkove

4.2.20. Podvranić

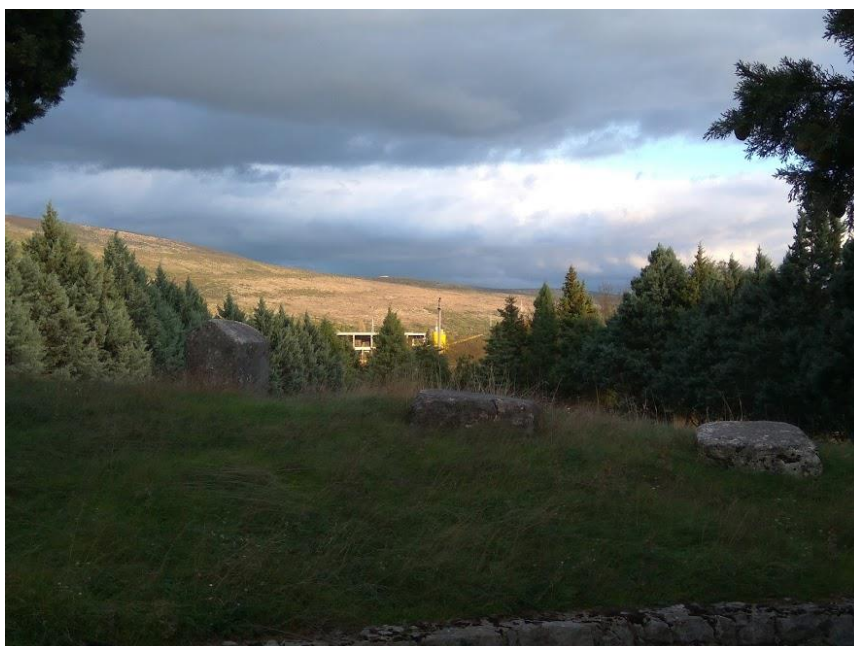
Lokalitet **Stećak** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 24.337. Navedena je sačuvana grupa stećaka (Miletić, 1988: 305).

U svojim zabilješkama od 5. travnja 1982., P. Oreč opisuje lokalitet Podvranić sa devet stećaka. Od četiri stećka oblika ploče smještena uz cestu, jedan je jedan reljefno ukrašen. Pet je stećaka ugrađeno u pojamu (ili srušenu kuću-dom uz put). (Oreč, 19.11.1981. – 24. 5. 1982., Inv. Br. 209) Lokalitet nije pronađen prilikom revizijskih istraživanja.

4.2.21. Provo

Lokalitet **Vakup** evidentiran je s lijeve strane ceste Mostar – Široki Brijeg, u blizini Žvatića. Prema navodima, na zemljanom se tumulu nalaze tri stećka oblika sanduka i jedan sljemenjak s postoljem, ukrašen motivima rozete i polumjeseca. Orijentirani su po pravcu Z-I (Miletić, 1988: 307, Bešlagić, 1971: 308). Stećci su dobre obrade.

Terenskim su pregledom potvrđeni navodi iz literature. (Sl. 85 i 86)

Sl. 85. Nekropola Vakup

Sl. 86. Visoki sljemenjak s postoljem – Vakup

Lokalitet **Provo** u blizini groblja Jelkinovac nekoć je brojao devet sanduka slabije obrade, no danas je prepoznatljiv samo jedan (Bešlagić, 1971: 308).

Revizijom terena utvrđeno je kako se desetak metara istočno od rimokatoličkoga groblja Jelkinovac, na ograđenoj obiteljskoj parceli, nalazi stećak oblika sanduka obrubljen bordurom u vidu vitice s trolistom. (Sl. 87)

Sl. 87. Stećak na lokalitetu Jelkinovac

4.2.22. Rasno

Lokalitet je **Brkića Badnjače** (Kozje njive) u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.23. kao srednjovjekovna nekropola sa 16 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu Z-I i reljefno ukrašenih. Bešlagić je zabilježio kako se stećci nalaze na brežuljku 400 m sjeverno od sela, ali su obrasli raslinjem (Miletić, Zelenika, 1988: 291; Bešlagić, 1971: 310).

Sl. 88. Lokalitet Brkća badnjače-Biloševica

Revizijom terena utvrđeno je da se na lokalitetu, koji lokalni puk zove i Biloševica, nalazi staro napušteno groblje sa 14 stećaka oblika sanduka, relativno dobre obrade i oko 200 grobova. Ukrašena su četiri primjerka i to motivima antropomorfnooga križa, rozete i mladoga mjeseca te bordurama vitice s trolistom i spirale. (Sl. 88)

BILOŠEVIĆ

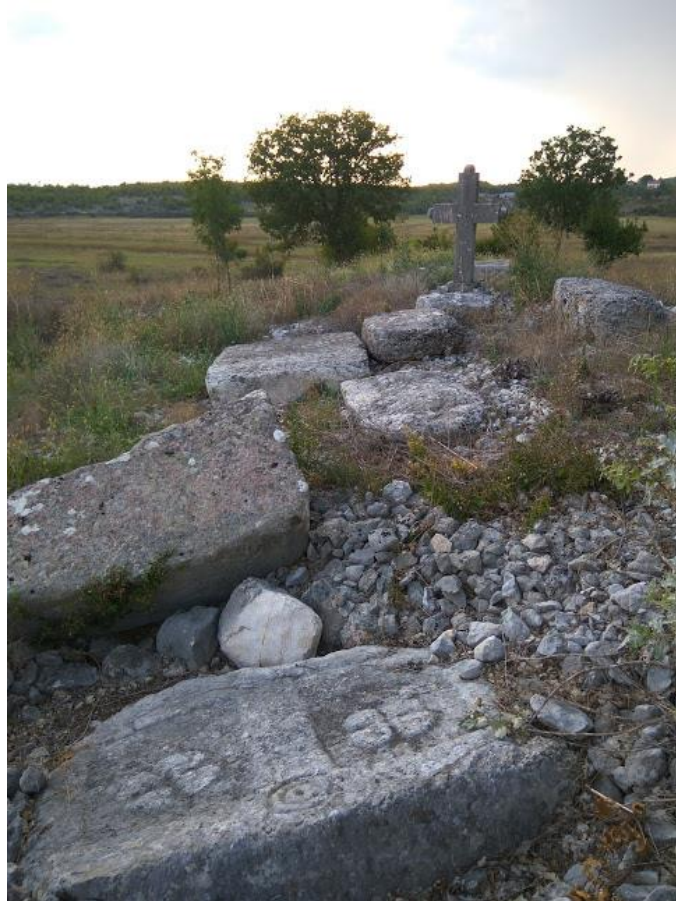
U Korjenic – Neoričevom grobniku, napominje se da pl. obitelj Bilosević potječe od Mostara. U jednoj povelji iz godine 1395. nalazi se potpis kneza Stipca Bilosevića od Usore.

Sl. 89. Grb obitelji Bilosević (izvor: <http://www.camo.ch/grbovibhvlastele.htm>)

Na lokalitetu **Greblje**, idući u smjeru spilje ispod Grubešića kuća, nalaze se dva stećka oblika sanduka. Stećci su dobre obrade, a na jednom je isklesano korito. Jedan je sanduk ukrašen motivom mladoga mjeseca i rozete. (Sl. 88) U stručnoj literaturi nema podataka o lokalitetu. Podatke nalazimo u monografiji *Župa Rasno* (Dugandžić, Sopta, 1999: 55).

Sl. 90. Stećci na lokalitetu Greblje

Sl. 91. Nekropola Skladi

Na lokalitetu **Skladi** ispod Kvesića kuća, nalazi se skupina od 20 stećaka oblika sanduka i ploče (od jednog stećka je 1930. godine isklesan križ i prenesen u groblje, da bi 1997. godine bio vraćen) (Dugandžić, Sopta, 1999: 56-57).

Revizijom terena utvrđeno je kako se nekropola nalazi u polju ispod Kvesića kuća na lokalitetu zvanom Skladi, točnije parcelama Muševine i Guvno, koje su podijeljene putom koji vodi kroz polje. U rubni su zid ugrađene dvije ploče od kojih je jedna reljefno ukrašena, ali je motiv teško razaznatljiv. Na parceli Guvno smješteno je deset stećaka oblika sanduka i ploče od kojih su dvije amorfne. Dva su sanduka ukrašena motivima rubnih bordura u vidu spirale i podijelom gornje plohe na četiri polja u kojima su naizmjenično motivi mladoga mjeseca i rozete. Nasuprot ove nekropole nalazi se još pet stećaka od kojih je jedan prevrnut i pukao na dva dijela. Reljefno je ukrašen motivima rozete.

Šest ih je ukrašeno motivima mladoga mjeseca, rozete, križa, kamenice i bordure. (Sl. 91)

Lokalitet **Studenac** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.355., kao nekropola s 26 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, sa reljefno ukrašenim primjercima.

Bešlagić je naveo 24 sanduka i dva sljemenjaka dobre obrade od kojih je više primjeraka dislocirano (Miletić, 1988: 306; Bešlagić, 1971: 310).

Sl. 92. Nekropola Stećci

Sl. 93. Stećci u sekundarnoj uporabi

Sl. 94. Sanduk od kojega je isklesano korito

Revizijom je potvrđeno kako se na lokalitetu Stećci, blizu izvora Studenac, uz cestu koja vodi prema crkvi, nalazi nekropola sa 24 stećka. Budući da cesta presijeca nekropolu, vjerojatno je došlo do dislociranja stećaka i narušavanja integriteta nekropole. Nekoliko je stećaka i fragmenata ugrađeno u okolni zid. (Sl. 92 i 93) Četiri spomenika ukrašena su motivima križa, rozete, polumjeseca i mača.

Prije 200 godina četiri su stećka prenesena na Studenac.⁶⁹ Tri su iskorištena kao okvir za zdenac, a od jednoga je isklesano korito (Sl. 94). Nakon Drugog svjetskog rata pomjereni su u stranu, a zdenac ozidan malterom. Tom je prigodom jedan stećak razbijen i fragmenti su upali u zdenac. Danas se na lokalitetu nalaze dva spomenika i korito. Na ovome je primjeru očito kako su nadgrobni spomenici u potpunosti izdvojeni iz povijesnoga konteksta isključivo djelovanjem ljudskoga faktora.

4.2.23. Privalj

Lokaliteti **Privalj 1** i **Privalj 2** se u AL BiH navode pod redim brojevima 24.316. i 24.317. (Miletić, 1988: 305; Bešlagić, 1971: 307).

Sl. 95. Nekropola u dvorištu crkve

⁶⁹ Za Studenac u Rasnu vezana je i pučka predaja. "Priča se da je čuva pastir koze i opazio je di jarac zavuka glavu u neki trn. Kad je izvuka – brada u jarca mokra. I tako su našli taj bunar, živu vodu; to su još nekad Grci gradili. Sve je kamen okresan" (DUGANDŽIĆ, 2010: 14).

Sl. 96. Nekropola Privalj

Revizijom terena utvrđeno je kako se na lokalitetu **Stećci**, unutar crkvenoga dvorišta i groblja te 50-ak metara sjevernije, nalazi nekropola od 24 stećka, orijentiranih u smjeru ZI. U stručnoj literaturi navodi se 26 spomenika. U crkvenom se dvorištu nalaze dva stećka oblika ploče, jedan sanduk i jedan sljemenjak (Sl. 95), u groblju stećci oblika sanduka i ploče, a sjeverno uz cestu, preko puta groblja, sanduk ukrašen rubnim bordurama, motivima rozete i mladoga mjeseca.

Na blagom uzvišenju sjeverno od crkve, smještena je skupina stećaka: 10 sanduka, četiri ploče i jedan fragment, znatno oštećeni i utonuli u zemlju. Ukrašeni su bordurama, motivima križa, štita i mača, mladoga mjeseca i rozete. Prigodom izgradnje crkve jedan je stećak prenesen u dvorište crkve i samostana u Širokome Brijegu (prema riječima fra Ante Marića stećak je prenesen 1989. godine).

Lokalitet **Podkrajnica** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 24.308., kao srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka oblika sanduka i sljemenjaka, orijentiranih po pravcu ZI i reljefno ukrašenih (Miletić, 1988: 304; Bešlagić, 1971: 306-307).

Sl. 97. i 98. Nekropola Podkrajnica/stećci u zidu

Revizijom terena potvrđeno je da se u polju blizu kuća nalazi skupina od 15 stećaka, dobre obrade. U ogradni zid ugrađena su dva stećka oblika ploče i jedan sanduk. Dvije su ploče utonule u zemlju, a ostali stećci skliznuli zbog nagiba terena. Sljemenjak s postoljem prevrnut je na bok (Sl. 97, 98). Kod jednoga je sanduka zamjetna podjela gornje plohe na četiri polja, što je specifično za spomenute nekropole Širokoga Brijega. Iako se od motiva navode predstave konfrontiranih vitezova, zmaja i scena lova, danas se na stećcima raspoznaju rubne bordure, motiv mladoga mjeseca i rozete te figura žene.

4.3. Opće odlike nekropola

Posljednje istraživanje zasnovano na prikupljanju podataka i proučavanju literature, rekognosciranju terena i intervjuiranju stanovništva, rezultiralo je brojkom od više od 60 nekropola stećaka. Epilog istraživanja u odnosu na lokalitete zabilježene u stručnoj literaturi,

razlike su u broju nadgrobnih spomenika na nekim lokalitetima, kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Najveći broj nekropola koncentriran je u okolici Mostarskoga blata, Trnskog, Mokarskog i Kočerinskog polja.

Terenskim je pregledom utvrđeno da su na nekropolama Odžak, Crpalište, Mušaluk, Kočerin škola i Sajmište–Široki Brijeg, zastupljeni sanduci velikih dimenzija, analogno nekropolama na području Gruda, Ljubuškoga, Vrgorca i Brotnja. U manjoj su mjeri zastupljeni spomenici oblika sljemenjaka (Dobrinje, Volovnica, Stećci, Sajmište, Barevište, Polugrna, Šiljevine i dr.) dok je križ zastupljen samo na nekropolama Šarampovo, Trn i Križ-Ljubotići. U pogledu kvalitete stećaka u općini Široki Brijeg, možemo govoriti o njihovoj dobroj obradi na većini nekropola. Pod tim se podrazumijeva pravilno oblikovanje nadgrobnih spomenika i uglačanost površina. Kvaliteta reljefnih motiva ne odstupa od kvaliteta na ostalim hercegovačkim nekropolama.

Nasilno otvaranje i pljačkanje grobova na lokalitetima Ledinac, Barevište i Turčinovići, dalo je podatke o izgledu grobnica. Ukapanja su vršena na dubini 0,80 – 1 m, a grobnice zidane tehnikom suhozida uz uporabu netesanog kamena. A. Benac smatra da su to bile obiteljske grobnice, jer su u jednom takvom grobu na nekropoli Ledinac otkrivena dva kostura (Benac, 1952: 36-37).

Evidentno je i da zapadna Hercegovina u komparaciji s istočnom, znatno zaostaje po broju natpisa. Naime, u širokobriješkom kraju, uključujući i nekropolu Ledinac, samo su četiri natpisa na kojima su isklesana prezimena obitelji Radivojević, Milošević, Marković, Petrović i Poimilić. Marković, Radivojević i Petrović su patronimska prezimena, tj. ona koja se tvore od osobnih imena dočecima -ić, -ović/-ević. Patronimni nastavci svojstveni su prezimenima pučanstva brdskih područja koje je imalo bogat fundus osobnih imena, a spona roditelj – sin prepoznavala se patronimom (Šimunović, 1995: 130: 402).

Nadgrobnne spomenike širokobriješkoga kraja ne odlikuje diverzitet reljefnih motiva kao što je to, primjerice, slučaj s nekropolama jugoistočne i istočne Hercegovine, ali u velikoj mjeri stilski koreliraju s motivima na spomenicima ljubuškoga kraja, Gruda i Brotnja. Dominiraju astralni i solarno-lunarni simboli, potom razne vrste križeva⁷⁰ i geometrijskih ukrasa, životinjske i varijacije ljudskih predstava te neki neobični poput ključeva, štapa, čaše-kaleža,

⁷⁰ Na nekropolama zapadne Hercegovine zastupljeni su antropomorfn, grčki, Andrijin, svastika, dvostruki i latinski križ. Legende na srednjovjekovnim pečatima započinju znakom križa. Od ukupnog broja 54 legendi, njih 34 imaju ispred sebe križ, a samo 13 legendi je sigurno bez toga simbola. Anđelić tvrdi da se znakom križa potvrđivala autentičnost isprava u srednjem vijeku. Nešto kasnije dodaje se i grb te se tako u jednom grbovnom pečatu nalaze tri elementa – križ, tekstualno navođenje imena i grb., vidi: P. ANĐELIĆ: *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1970: 109.

svastike, pentagrama itd. Naime, iako nam izvori svjedoče postojanje klesarskih radionica na području zapadne Hercegovine, još uvijek nemamo egzaktnih podataka o njihovoj djelatnosti. Većina radova koji se bave pitanjem ornamentike stećaka temelje se na starijoj literaturi. Još uvijek se uvažavaju mišljenja ranijih istraživača koja svoje izvorište imaju u kulturno-povijesnom pristupu, kojim se u drugi plan stavlja nužnost da se odgovori na pitanja o društvu koje je klesalo stećke, dok se prioritet daje subjektivnoj selekciji najljepših reljefnih motiva i nekropola.

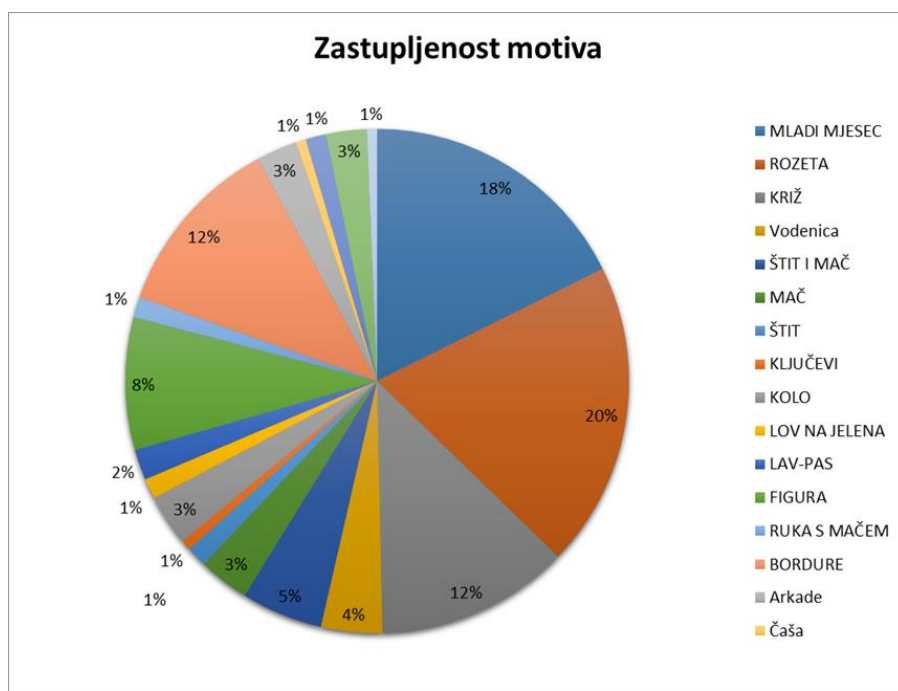
Sl.99. Sljemenjak s postoljem, nekropola Barevište

Sl. 100. Križ s pločom, nekropola Šarapovo

A. Benac je izvršio podjelu na geometrijske motive, ukrasne znake i figuralne predstave. Mišljenja je da su geometrijski motivi klesani po uzoru na motive narodne umjetnosti (Benac, 1952: 37). M. Vego je, obrađujući nekropole općine Ljubuški, uočio analogije reljefnih motiva sa spomenicima na Radimlji i nekropolama Širokoga Brijega, te zaključio kako je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. Poznato je da su u okolici Stoca najviše djelovali kovač Grubač i dijak Semorad. Grubač je klesao predstave tzv. fantastičnih životinja, vuka, lava ili psa s razlistanim repom koje nalazimo i na nekropolama širokobriješkoga kraja. Zanimljiv je Vegin zaključak da je "prirodnije držati kako je dolina rijeke Trebižata koja je bila gušće naseljena, imala veću kulturnu tradiciju nego stočarski kraj oko Širokoga Brijega." (Vego, 1954: 31). Naime, plodno područje Širokoga Brijega, koje čine polja Mokarsko, Trnsko, Kočerinsko i Ružovo te Mostarsko blato, s rijekom Lišticom i njezinim pritocima, također je bilo gusto naseljeno tijekom srednjega vijeka. Dokaz tomu je velika koncentracija nekropola sa stećcima u okolici navedenih polja.

Š. Bešlagić je u svom kataloško-topografskom pregledu dao podatak o 136 ukrašenih nadgrobnih spomenika u ovoj općini. Tijekom prvog službenog popisa stećaka napravljeni su brojni propusti, tako da ih određeni broj nije evidentiran. Zbog zabrinjavajućeg stanja na terenu, ugroženosti i oštećenja velikoga broja stećaka, prouzročenih djelovanjem atmosferilija i ljudskoga faktora, danas nismo u mogućnosti govoriti o točnom broju reljefnih motiva.

Sl. 101. Zastupljenost reljefnih motiva na nekropolama grada Širokog Brijega

Socijalni simboli, kako ih je klasificirao P. Anđelić, podrazumijevaju heraldičke motive u kojima se, prema mišljenju većine autora koji su se bavili pitanjem ikonografije, ogleda sinkretizam sa zapadnoeuropskom heraldikom. Radi se o predstavama štita s mačem, luka i strijele, mača i koplja kao dijela scene lova ili zasebnih motiva ili pak u kombinaciji sa životinjama i rozetama (Anđelić, 1970: 76).⁷¹

Postavlja se pitanje u kojoj se mjeri korijeni umjetnosti stećaka mogu tražiti u neposrednoj okolini teritorija na kojemu se rasprostiru stećci, te možemo li govoriti o tome da su korijeni stećaka zemljopisno mnogo rašireniji i vremenski dublji nego se ranije smatralo? Srednjovjekovnom je čovjeku vizualno bila dostupna rimska umjetnost i rimski nadgrobnji spomenici te ranokršćanska i predromanička umjetnost. U literaturi konstantno nailazimo na

⁷¹ Na heraldička svojstva predstave lave upućuju prikazi na grbovima, pečatima vladara i plemićkih obitelji. Kao primjere navodimo pečat Stjepana kao hercega, grbove Hranića-Kosača i kralja Stjepana Tomaševića te pečate Kosača i Vlatkovića. Usp. P. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, 76.

iste paradigme i mišljenja da se radi o utjecajima europskoga zapada, tj. romaničke i gotičke umjetnosti. Ukoliko tražimo analogije motiva na stećcima, mnogo toga naći ćemo i u umjetnosti 7. – 9. stoljeća, na području današnje Dalmacije. Budući da se o ovome problemu može raspravljati *in extenso*, u prethodnom smo se izlaganju ograničili samo na temeljna pitanja izrečenoga problema.

4.4. GRUDE

Općina Grude smještena je na rubnom području Imotsko-bekijskoga polja, točnije na njegovom istočnom dijelu. Prostire se na 218 m² i obuhvaća područje omeđeno Biokovom na jugu te planinskim masivom Vrana i Čvrsnice na sjeveru. Obilaskom terena uočavaju se brojni tragovi prošlosti koji taj kulturni krajolik čine zanimljivim: prapovijesne gradine i gomile, Ravlića pećina, ostatci rimske arhitekture, ranokršćanska krstionica iz 4. – 5. st. i starohrvatska crkva u Gorici te brojne kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka koje čine elementarni predmet istraživanja.

Općina Grude arheološki je bogato i kontinuirano naseljeno područje u kojemu se ističe višeslojno prapovijesno nalazište Ravlića pećina, smješteno na periferiji zaseoka Peć Mlini, iznad izvora rijeke Tihaljine.⁷² Pokretni arheološki materijal pronađen tijekom više istraživačkih kampanja, ukazuje na to da je pećina bila naseljena od ranog neolitika do ranog brončanog doba.

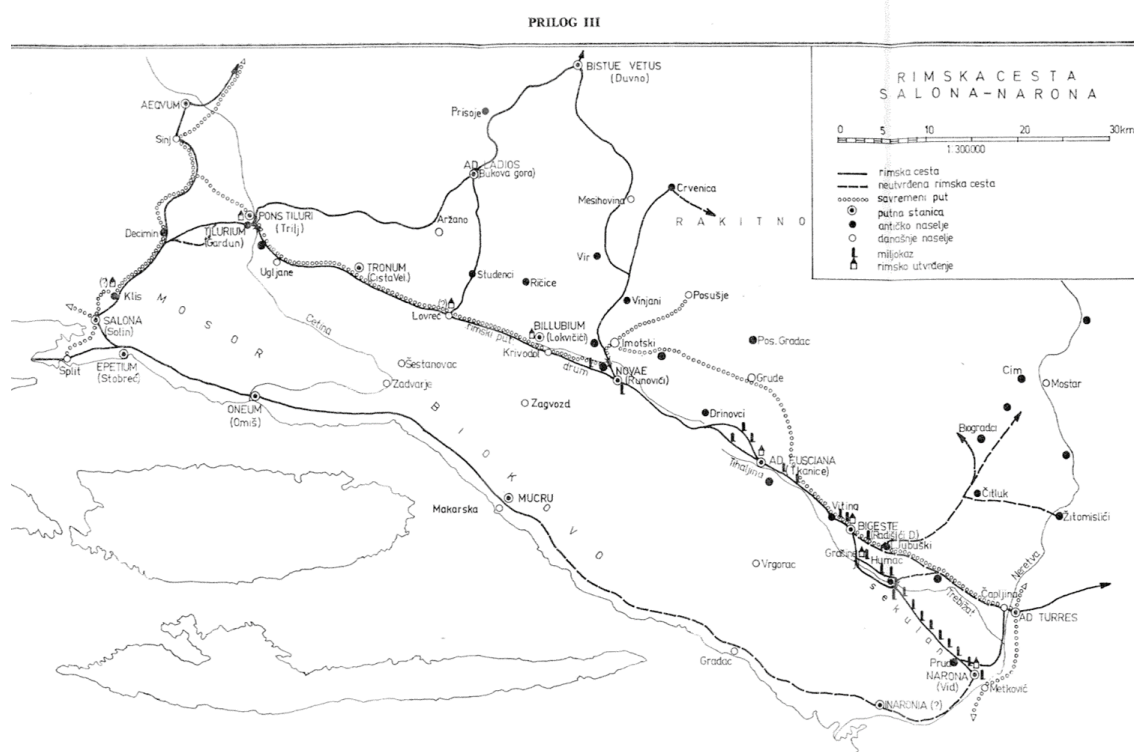
Redu istaknutih lokaliteta pripada i utvrđeno brončanodobno gradinsko naselje smješteno na kosi, točnije brdu Pit, sjeverno od današnjega naselja Gorica. Za prva arheološka istraživanja davne 1898. godine zaslužan je Ć. Truhelka, koji je pronašao krematorij i ostavu prapovijesnoga nakita.⁷³

Na čelu velikog saveza ilirskih plemena, prvi imenom poznati stanovnici bili su Delmati. Rimljani su, nakon Velikoga ilirskoga ustanka pod vodstvom Batona Dezitijatskog, zagospodarili cijelim ilirskim prostorom. U razdoblju od 1. – 4. st., gradili su ceste, naselja i uspostavljali nove društvene odnose.

⁷² Tihaljina je sedmo od ukupno devet imena pod kojima se ova rijeka javlja od svojega izvora do ušća (Culuša, Ričina, Brina, Suvaja, Matica, Vrljika, Tihaljina, Mlade, Trebižat). Izvire ispod Tribistova kod Posušja, a u Neretvu utječe u Strugama kod Čapljine.

⁷³ Truhelka je pronašao objekt podijeljen debelim zidom na dvije prostorije jednake veličine. Na temelju pepela i ugljena pomiješanih s ljudskim kostima te komada nagorenog brončanog nakita, zaključio je da je prva prostorija bila krematorij. U drugoj prostoriji naišao je na ostatke ljudskih kostiju u neredu, zbog sukcesivnog pokapanja. Stoga ju je i nazvao ukopištem. Osim krematorija iz Gorice, zabilježen je i slučajni pronalazak ostave prapovijesnoga nakita, udaljene 600 – 700 m sjeverozapadno. Bogatstvo nalaza pronađenih tijekom Truhelkinog istraživanja, ostatci antičke arhitekture i pokretnoga arheološkoga materijala, ukazivali su na značaj ovoga nalazišta.

U svijetlu znanstvenoistraživačkoga rada, tragovi antičkih naselja i komunikacija posvjedočeni su terenskim rekognosciranjima V. Radimskog, C. Patscha, D. Sergejevskog, Ph. Balifa, F. Fiale, E. Pašalića i dr. Balif je pretpostavio kako je put Gradac kod Posušja – Rakitno ustvari stizao preko sela Ružići iz doline Tihaljine, gdje se odvajao od putnoga pravca Salona – Naron. Fiala je naknadnim radom utvrdio trasu puta kroz Marin Dolac i Roško Polje prema Ružićkoj Prispi, odakle je pravac vodio pored Samograda i Nezdravice u dolinu Tihaljine, spajajući se tu s cestom Salona – Naron (Pašalić, 1960: 55-58). Istu tvrdnju potkrijepio je i Patsch, pronalajući kod Vrućica ostatke rimske ceste koja je vodila u smjeru Sovića. (Patsch, 1890: 295-344).

Sl. 102. Rimska cesta Salona – Naron (Izvor: I. Bojanovski 1977.)

Kada je riječ o personifikaciji rimskih cestovnih obilježja, na potezu Tihaljine do danas su utvrđena ukupno tri miljokaza, od kojih jedan u zaseoku Ispod Strane (Rašići) s milijacijom XLIII, drugi u Nezdravici, treći na Lukama. Zbog toga i ne čudi što istraživači ceste Salona – Naron putnu postaju *Ad Fusciana* smještaju upravo na položaj sela Tihaljina.⁷⁴ Da su rimske cestovne komunikacije poslužile kao izrazito funkcionalno naslijeđe, svjedoči činjenica o njihovom uvažavanju i u kasnijim povijesnim razdobljima.

⁷⁴ U Rašića ili kraj Rašića (Patsch, 1907., 1908.), Mayer, 1957., Pašalić, 1960., Vego, 1964.); Bojanovski je *Ad Fuscianu* smjestio u predjelu Kanice – Jakšenica, Jelinačko polje (Alačević, 1878., Conss, 1881.), kod Nezdravice (Tomaschek, 1880.), kraj Tihaljine.

Značajnim svjedočanstvima ovoga perioda svakako pripadaju i dva nadgrobna spomenika iz Sovića. Prvi primjerak pronađen 1956. godine navodi izvjesnu djevojku Lupe: *(D(is) M(anibus)/Leo et Quartil [la]/parentes miseri posu(erunt)/Lup(a)e fili(a)e infelicis(s)i/m(a)e annorum xxii. H(oc) M(onumentum) H(eredem) n(on) s(equetur)*. Drugi nadgrobni natpis otkriven je na lokalitetu Sad u Sovićima kod Gruda, a obradio ga je R. Dodig: *(D(is) M(anibus), Cattio Marciano, def(uncto) a(nnorum) XXXX Catt(ia) Valenti na fratri piissimo)* (Dodig, 2003: 233-252).

Podatke o naseljenosti ovoga područja tijekom kasnoga srednjeg vijeka pružaju turski defteri. U popisu koji datira iz 1475. – 1477., spominje se šest obitelji u Gorici i pet u Sovićima (upisano kao Aksovići). U istom je defteru upisano i selo Lukavac s tri obitelji, koje se danas zove Lukovac i čini dio sela Sovići (Aličić, 1985: 87-88). Sela Ledinac i Borajna navode se kao posjedi Vukića Krmpotića, Tihaljina kao posjed vojvode Dadoja (Aličić, 1985: 82, 90-91), a Sovići, Gorica i Lukavac u posjedu su *džemata Ivaniša Ivana*.

U narednom popisu iz 1585. godine, ista sela zabilježena su više puta kao dijelovi nahije Imotski u Imotskom kadiluku. U Sovićima je zabilježeno sedam baština: Ostojina, Vladislavova, Marka Dinićeva, Milića Paškina, Radosava i Radoja Tomaševa, Burhana Turkanova i Boriljca Rajkova. Mezra Radonje, sina Radovana bila je u posjedu stanovnika sela Gorica; mezra Ružići (Božjak) i mezra Grude imale su ribnjak koji se nalazio zapadno od Prispe, između današnjih Ružića i Gruda. U selu Drinovci bila je baština Paškina, u ruci Šimuna, sina Miloševa, koji je imao vlaški status. U defteru su zabilježene i dvije vlaške baštine u Tihaljini – prva Dragićeva u ruci Ivana Nikolina, a druga Ivana, sina Vuksanova (Aličić, 1985: 94, 1087, 1092, 1114). Naseljenost sela navedenih u turskim popisima potvrđuje i koncentracija nekropola stećaka.

4.5. Crkveno graditeljstvo na području Gruda

Pisana vrela o crkvi sv. Stjepana Prvomučenika u Šamatorju na Gorici, podignutoj na temeljima starohrvatske crkve izgrađene u 9. st., datiraju iz 17. st.

Potkraj 20. st. područje je arheološki istražio T. Glavaš. Veliki dio površine sjeveroistočno od crkve već je bio uništen izgradnjom recentnih grobnica. Istražena je unutrašnjost grobljanske crkve i prostor sjeverno od nje. Na postojanje starohrvatske crkve ukazivao je ulomak kamenoga crkvenog namještaja uzidanog u vanjski plašt zida apside sadašnje grobljanske crkve sv. Stjepana. Utvrđeno je kako starohrvatska crkva iz 9. st. nije

najstarija građevina te da je ista sagrađena na temeljima ranokršćanske bazilike⁷⁵, podignute na južnom dijelu velikoga rimskoga naselja, koje se prostiralo do podnožja brda Pit.

Sl. 103. i 104. Ulomci kamenoga crkvenoga namještaja i rekonstrukcija ograde svetišta, muzej Gorica

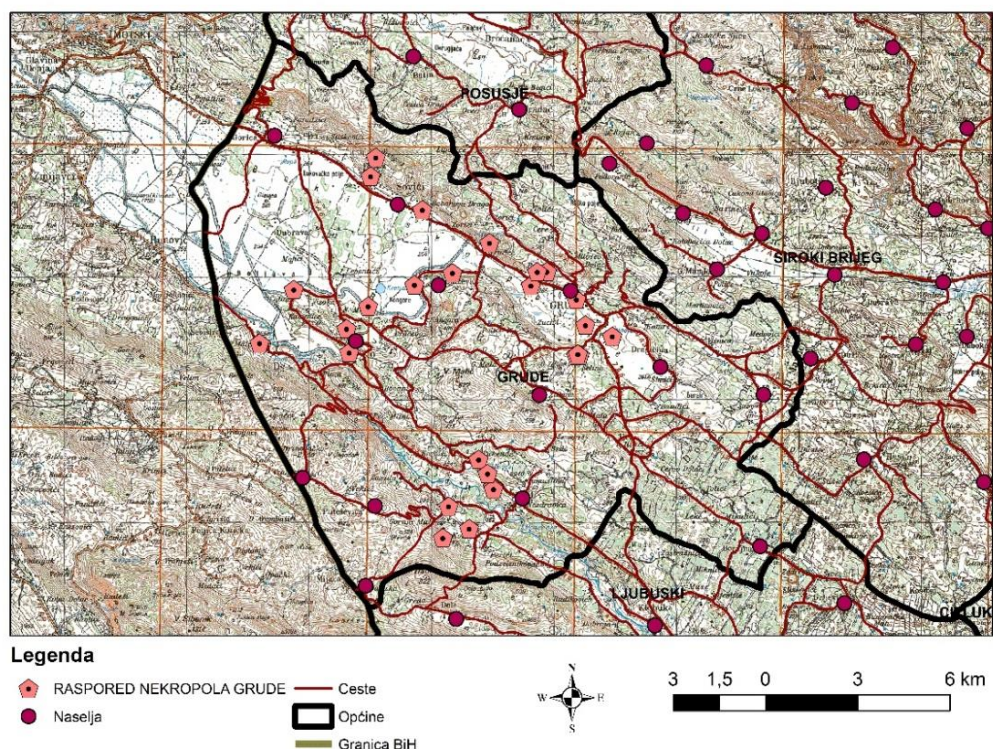
Istraživanja su rezultirala pronalascima više ulomaka oltarne ograde, doprozora i dovratnika s vrlo malo arhitektonskih ostataka. Otkriveno je i desetak starohrvatskih grobova bez grobne arhitekture u kojima su pokojnici bili položeni direktno u zemlju. Nalazi urni i kasnijih grobova potvrdili su kontinuitet ukapanja od rimskog i ranokršćanskog doba, kroz cijeli rani i kasni srednji vijek, kada je oko crkve nastalo veliko groblje s oko 200 stećaka (Glavaš, 2008: 11-17). Stećci uokolo crkve su uništeni i iskorišteni za gradnju grobljanske crkve. Grobovi ispod stećaka također su devastirani.

U Gorici je osnovana i franjevačka arheološka zbirka, smještena u staroj župnoj kući. Muzej je za javnost otvoren u kolovozu 2006. godine pod nazivom: *Hrvatska franjevačka arheološka zbirka svetog Stjepana Prvomučenika Gorica – Grude*. Sastoji se od više dvorana u kojima su izloženi nalazi iz prapovijesnog, rimskog, ranokršćanskog, starohrvatskog, kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja.

⁷⁵ Nova je crkva bila duga 38, a široka 18 lakata, a imala je kutnu oltarsku kapelu s apsidom i 10 prozora. Stara je crkva bila manjih dimenzija, 15 lakata duljine s okruglom kapelicom velikog oltara koja je bila utvrđena svodom. Obje su crkve manjih dimenzija od dimenzija ranokršćanske crkve koja je prva podignuta na lokalitetu. Kasnijim arheološkim istraživanjima utvrđeno je da se radilo o jednostavnoj jednobrodnoj crkvi sa stožastim krovom nad prezbiterijem i dvoslivnim krovom nad lađom. Na temelju pronađenih ulomaka crkvenoga namještaja, rekonstruiran je njezin unutarnji izgled. Prezbiterij je od lađe bio odvojen kamenom oltarnom ogradom, ukrašenom motivima troprute pletenice, pauna, rakovica i drugih motiva ukrasnoga repertoara starohrvatskih crkvića. Sličan ukras imali su ambon, oltarni stol te okviri vrata i prozora. Nova je crkva sagrađena na dijelovima prezbiterija i središnje lađe ranokršćanske bazilike.

4.6. Topografija nekropola

Prostorni raspored nekropola u općini Grude

Sl. 105. Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Grude napravljena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija

Rad je nastao na temelju dostupne stručne literature i revizije terena područja općine Grude u cilju objedinjavanja topografije kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka. Obuhvaćen je znatan broj nekropola navedenih u stručnoj literaturi, ali i one koje nisu zabilježene tijekom popisa provedenoga u 20. st. Svakako treba naglasiti kako uradak nije konačan budući da uvijek postoji mogućnost otkrivanja novih lokaliteta. Nažalost, stanje na terenu je takvo da nekropole ubrzano propadaju, brojno je stanje stećaka na pojedinim lokalitetima smanjeno, a očuvanost jako loša. Pojedini primjerci stećaka opisani su detaljnije isključivo zbog jedne ili više temeljnih karakteristika: oblika, dimenzija, vještine obrade ili umjetničkog stvaralaštva. Autorica je sprovedla opsežnija istraživanja u svrhu izrade brošure o stećcima u općini Grude koja je publicirana 2015.

4.6.1. Grude

Na području uže jezgre naselja Grude evidentirano je 12 kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka. Njihov prostorni raspored ukazuje da su se nalazile u blizini starih komunikacija. Slijedi njihov popis i temeljna zapažanja.

Lokalitet **Miši** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.233., kao prapovijesni tumul, rimsko i srednjovjekovno groblje s 5 stećaka oblika sanduka raspoređenih po tumulu (Marijanović, Miletić, 1988: 331; Bešlagić, 1971: 302; Patsch 1900b: 310).

Sl. 106. Nekropola Miši

Zaseok Miši nalazi se zapadno od naselja Grude. S lijeve strane puta koji vodi iz smjera Gruda prema Imotskome zabilježeno je šest stećaka raspoređenih u dvije skupine na relativno maloj udaljenosti. Prva skupina broji četiri sanduka slabije klesarske obrade koja su obrasla raslinjem. Druga skupina od dva stećka nalazi se u dvorištu obiteljske kuće (Sl. 106). Kako se doznalo u razgovoru s lokalnim pučanstvom, stećci su dislocirani prilikom izgradnje magistralne ceste. Na ovom se lokalitetu nalazio prapovijesni tumul i rimsko groblje⁷⁶, a pronađeno je više rimskih nadgrobnih spomenika od kojih je jedan imao figuralnu predstavu. Prema pretpostavci M. Vege koji ga je pronašao, radilo se o reljefnom prikazu boga Hermesa (Merkura) u liku krilatoga čovjeka (Vego, 1964: 21).

⁷⁶ C. Patsch je zabilježio osam rimskih nadgrobnih ploča od kojih je jedna bila ukrašena reljefnim prikazom boga Attisa. Prema M. Vegi, na lokalitetu je pronađen reljef s likom boga Hermesa (Merkura).

Sl. 107. Dislocirani stećci s lijeve strane magistralne ceste Grude – Imotski

Nekoliko stotina metara istočno od navedenoga lokaliteta, pronađena je još jedna nekropola sa tri stećka, dislocirana prilikom izgradnje ceste 1974. Prema kazivanju lokalnog puka stećci su se nalazili s gornje strane ceste (čestica Krči), u neposrednoj blizini ili na mjestu gdje je pronađena ljudska lubanja.⁷⁷ Dislocirani su 1974., prilikom proširenja magistralne ceste (Sl. 107). Lokalni izvor tvrdi kako su se s gornje strane ceste nalazila dva stećka, a s donje tri te da je prilikom izgradnje ceste jedan dislociran na nepoznatu lokaciju, a ostali stećci gurnuti niz blagu padinu na lijevu stranu.

Lokalitet **Podine** nalazi se na brdu iznad naselja Pocrte, točnije između Kašara i Prosine. Radi se o teško pristupačnom terenu na kojemu su smještena dva stećka oblika sanduka i grobovi označeni sitnim kamenjem. Gornje i bočne strane stećaka dobro su klesarski obrađene i zaglađene te ukrašene motivima križa, osmerokrake zvijezde i mladoga mjeseca, rađenima u tehnici niskoga reljefa. Lokalitet nije evidentiran u stručnoj literaturi.

⁷⁷ U općinskom izvješću od 15. rujna, 2016., o prijavi nalaza ljudske lubanje u naseljenom mjestu Grude (br.03/2-40-1410/16), navodi se sljedeće: *Ljudska lubanja pronađena je 2,5 m od ruba magistralne ceste M6 Imotski – Grude, iznad ulazne glave propusta za vodu, na oko 7,9 km od GP Gorica u pravcu Gruda.* Podatke je ustupio općinski djelatnik Vlado Bogut, viši referent za kulturnu baštinu.

Sl. 108. Detalj motiva mladoga mjeseca i zvijezde, lokalitet Podine

Stećak oblika sanduka, dimenzija 223 x 137 x 42 cm: orijentiran je po pravcu SJ i položen iznad kamenoga vijenca ispunjenog sitnim kamenom. Kamene su vijenci vjerojatno imali svrhu rasterećenja grobova od pritiska stećaka. Gornja sjeverna ploha stećka ukrašena je motivom mladoga mjeseca nešto većih dimenzija i dvjema osmerokrakim zvijezdama, a stražnja, sjeverna strana motivom istokračnoga križa (Sl. 108). Istovjetan motiv mladoga mjeseca i zvijezda nalazimo na stećku lokaliteta Stilja, Vrgorac.

Stećak oblika sanduka, dimenzija 178 x 129 x 60 cm, orijentiran po pravcu SZ-JI obrađen je kao i prethodni stećak, no gornja mu je ploha ukrašena motivom devetolisne rozete.

Lokalitet **Spajića njiva**: U polju nedaleko od Spajića kuća nalaze se dva stećka – sljemenjak na postolju i ploča.

Stećak oblika ploče dijelom je oštećen i utonuo u zemlju. Zapadna strana gornje plohe reljefno je ukrašena motivom tordiranog obruča i vodenice optočene tordiranim vijencem. Orijentiran je po pravcu ZI.

Stećak oblika visokog sljemenjaka na postolju ima sljedeće dimenzije: dužina 122 cm, dužina krova na dvije vode iznosi 66 cm, gornja širina 84 cm, a dno je širine 58 cm. Orijentiran je u smjeru Z-I. Ploča na kojoj je položen sljemenjak oštećena je i utonula u zemlju.

Sl. 109. Lokalitet Spajića njiva

Lokalitet **Vrućice** navodi se u AL BiH pod rednim brojem 25.347., sa stećkom u obliku sarkofaga koji je orijentiran po pravcu ZI i reljefno ukrašen. (Miletić, 1988: 337; Bešlagić, 1971: 303).

Revizijom terena, s lijeve strane seoskoga puta koji vodi od zaseoka Vrućice prema Alagovcu, identificiran je usamljeni primjerak sljemenjaka na postolju (Sl. 110). Zapadna mu je strana ukrašena motivom mladoga mjeseca i osmerolisne rozete. Na južnoj bočnoj strani isklesan je motiv triju figura u kolu ispod kojih su dvije figure jelena, a desno od figura u kolu je lovac koji odapinje strijelu. Zapadni je rub sljemenjaka oštećen. Sve su plohe optočene trakom od kosih paralelnih ili cik-cak crtica. Stećak se nalazi *in situ*.

Sl. 110. Sljemenjak na postolju, lokalitet Vrućice

Lokalitet **Gradina, Grude – Vrućice** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.123., kao prapovijesna gradina, rimska utvrda i srednjovjekovna nekropola s oko 13 stećaka, od kojih

je sačuvan samo jedan oblika sanduka. P. Oreč navodi kako se na gradini, pored ostataka razbijenih stećaka, nalazio stećak dimenzija 200 x 140 x 35 cm, ukrašen motivima mladoga mjeseca, sunca i cvijeta. Prema njegovoj procjeni nekropola je brojala 13 stećaka. (Oreč, Paškvalin, 1988: 326; Patsch, 1900b: 310; Oreč, 1977: 181-291).

Sl. 111. Zračni snimak gradine Vrućice (foto: Tino Tomas)

Sl. 112. Fragmentirani stećak (foto: Tino Tomas)

Prigodom revizijskih obilazaka terena utvrđen je jedan stećak oblika sanduka, sačuvan u fragmentima.

Lokalitet **Krištalica** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.181., nekropola sa sedam stećaka oblika sanduka i sarkofaga, reljefno ukrašeni primjerci. Prilikom prekopavanja grobova 1959. godine, nađeno je koplje (Miletić, 1988: 329; Bešlagić, 1971: 304).

Revizijom terena utvrđeno je da se lokalitet nalazi iza poslovnog objekta (željezarija) u istočnom dijelu naselja Grude. Broji sedam stećaka, pet sanduka i dva sljemenjaka prevrnuti na zemlju. Frontalna strana sljemenjaka većih dimenzija ukrašena je motivom štapa, a gornje bočne strane motivom četiri ženske i jednom muškom figurom u kolu. Prema M. Vegi, riječ je o motivu svijećnjaka, a ne štapa. (Vego, 1964: 161) Na frontalnoj strani manjega sljemenjaka isklesan je motiv životinje i mladoga mjeseca. Na bočnoj su strani tri figure u kolu te pravokutni štiti ispod kojega je položen mač (Sl. 113 i 114). Sudeći prema Bešlagićevim navodima, stećci su bili orijentirani po pravcu ZI te pomjerani prilikom izgradnje poslovnog objekta.

Sl. 113. i 114. Motivi štapa i kola, lokalitet Krištelica

Lokalitet **Alagovac** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.1.; usamljeni stećak u obliku sanduka, orijentiran po pravcu ZI i reljefno ukrašen (Miletić, 1988: 320; Bešlagić, 1971: 303).

Sl. 115. Stećak u šumi iznad seoskih kuća

Terenskim istraživanjem utvrđeno je kako je selo Alagovac udaljeno 1 km na južnu stranu od zaseoka Vručice. U šumi 50-ak metara iznad seoskih kuća nalazi se usamljeni primjerak oštećenoga stećka oblika visokoga sanduka. Gornja mu je ploha reljefno ukrašena motivima dviju vodenica i križa (Sl. 115). Kako se doznaje od mještana, stotinjak metara sjevernije od prethodnoga lokaliteta, uz njivu ispod seoskih kuća, nalazi se stećak oblika sanduka, obrastao vegetacijom.

Lokalitet **Krčevine, Grude – Alagovac**, u AL BiH zabilježen je pod rednim brojem 25.180., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola s pet stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI sa reljefno ukrašenim primjercima (Miletić, 1988: 329; Bešlagić, 1971: 303).

Na lokalitetu Krčevine iznad seoskih kuća, smješteno je pet stećaka oblika sanduka. Stećci su relativno dobro obrađeni i orijentirani po pravcu ZI. Jedan od četiri sanduka položena u nizu, ukrašen je motivom mladoga mjeseca i križa (Sl. 116). Peti sanduk, nešto većih dimenzija, izdvojen je iz ove skupine. U blizini se nalazi Barića gomila i staro obiteljsko rimokatoličko groblje (Marića groblje).

Sl. 116. i 117. Stećci i gomila na lokalitetu Alagovac

Zaseok **Pešija** udaljen je od Gruda oko 1 km zapadno. U polju, s lijeve strane puta, idući iz smjera Gruda prema Vručicama, nalazi se usamljeni primjerak stećka oblika ploče. Dimenzije stećka: dužina 163 cm, širina (na gornjem dijelu gdje je križ) 66 cm, a širina donjeg dijela je 56 cm. Dimenzije križa: dužina 64 cm, širina 54 cm (Sl. 118). Orijentiran je po pravcu SZ-JI. Lokalitet nije zabilježen u stručnoj literaturi.

Sl. 118. Stećak na lokalitetu Pešija

Lokalitet **Grebine, Grude – Pocrte** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.145., kao nekropola sa sedam stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI, raspoređenih u dvije grupe, s jednim reljefno ukrašenim primjerkom. (Miletić, 1988: 327; Bešlagić, 1971: 303).

Sl. 119. Nekropola iza zgrade Zadrudnog doma

Zaseok **Pocrte** nalazi se oko 2 km jugoistočno do Gruda. Iza zgrade staroga Zadrudnoga doma, na njivi zvanj *Na grobljim*, revizijom je evidentirana nekropola sa šest stećaka. Stećci su dijelom utonuli, obrasli raslinjem i devastirani (Sl. 119). Lokalitet je ugrožen izgradnjom kuća i obradom zemljišta, a sudeći prema stanju na terenu primjetno je da su već pomjerani. Prema podacima dobivenim od lokalnoga pućanstva, cijeli potez na kojemu se nalazi

nekropola naziva se Grebine pa se čini vjerojatnim da se radi o lokalitetu koji je naveden u stručnoj literaturi.

Lokalitet **Grude 3** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.159 (Miletić, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 303). Autori donose podatak o dva sačuvana spomenika oblika ploče i sljemenjaka, orijentirana po pravcu ZI i ukrašena tordiranim vijencima. Kod Bešlagića je zabilježen kao Spajića njive. Ovakvi i slični primjeri ilustriraju pojavu ponavljanja lokaliteta pod različitim imenima u popisima AL BiH.

Lokalitet **Sklada** je u literaturi zabilježen pod rednim brojem 25.294., gdje se navodi da broji četiri stećka oblika ploče (Miletić, 1988: 335).

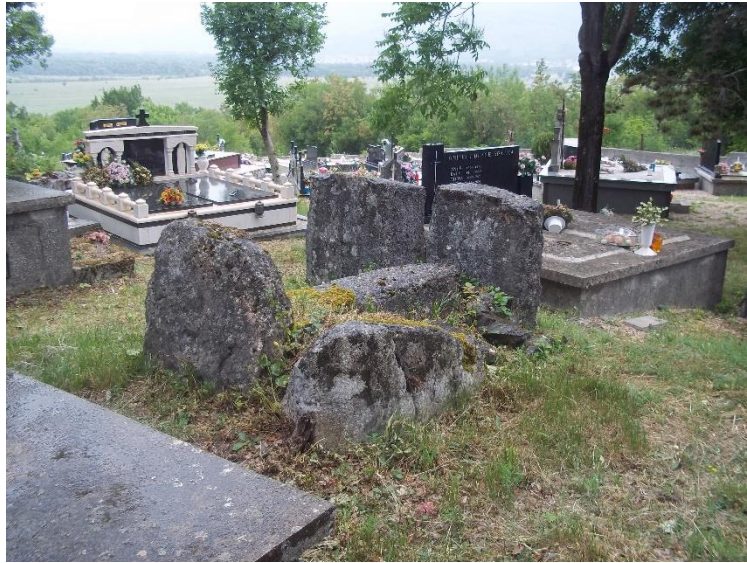
Revizijom terena utvrđeno je da su stećci vjerojatno utonuli u zemlju, s obzirom da se nalaze u polju koje je nekoliko mjeseci godišnje pod vodom. Pretpostavke su potvrđene u razgovoru s lokalnim pučanstvom.

4.6.2. Drinovci

Fra P. Bakula piše da Drinovci imaju ruševine utvrda na tri mjesta i „velikaške” nadgrobne spomenike uz jezero Krenica i Blaževiće. Prema navodima istoga autora, u Dragićini se nalazi crkva sv. Marka i stećci, a u Tihaljini crkva sv. Ilije i stećci te ostatci staroga rimskog puta koji je vodio prema Naroni (Bakula, 1970: 151).

Lokalitet **Blaževići** je u AL BiH naveden pod brojem 25.13., prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola s pet stećaka oblika sanduka i sarkofaga u sklopu katoličkoga groblja. Bešlagić navodi sedam stećaka od kojih su dva uzidana u zid kapelice (Miletić, 1988: 320; Bešlagić, 1971: 303).

Terenskim pregledom utvrđeno je kako su Blaževići od Gruda udaljeni oko 3 km zračne linije na jugozapad. O kontinuitetu ukapanja na groblju sv. Stipana svjedoče gomila, stećci, stari kameni grobovi uz staru kapelicu i mlađu crkvu sv. Luke te recentni ukopi. Broji 11 primjeraka stećaka oblika sanduka i ploča slabije obrade, znatno oštećenih uslijed djelovanja atmosferilija. U stručnoj literaturi navodi se sedam stećaka. Vego bilježi da je jedna od dviju ploča ugrađenih u grobnu kapelicu ukrašena motivima mladoga mjeseca i rozete (Vego, 1964: 160).

Sl. 120. Dislocirani stećci

Sl. 121. Stećci na gomili

Najstariji dio groblja čini kamena gomila na kojoj su položena tri stećka oblika sanduka (Sl. 121). Ostali su stećci razbacani uokolo novijih grobova, dok su dva pronađena u fragmentima. Na samom ulazu u groblje, lijevo od stare kapelice, nalazi se stećak u sekundarnoj uporabi, ugrađen u zid. Pet je stećaka u centralnom dijelu groblja dislocirano i u vrijeme osmanske vlasti korišteno kao oltar. (Sl. 120) Ukrašen je samo jedan primjerak i to motivom mladoga mjeseca. Na groblju nalazimo i kamene oznake grobova, tzv. ućelke koji se datiraju u kasni srednji i novi vijek.

Lokalitet **Rašeljka** nalazi se na uzvišenju iznad Pandžića kuća, oko 500 m zapadno od lokaliteta Šprljine. Riječ je o starom groblju na kojemu se, pored starih grobova označenih kamenjem i učelcima, križem ili ozidanima, nalaze kapelica i tri stećka. (Sl. 122) Groblje je korišteno za pokop do kraja 19. st. Sjeverozapadno od kapelice nalazi se dijelom uništena kamena gomila. Dva su stećka položena s lijeve i desne strane ulaza u malu kapelicu (zapad), a treći stećak par metara istočno. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 122. Stećci i kapelica na lokalitetu Rašeljka

Sva tri stećka iznimno su velikih dimenzija. Stećak ploča, položen lijevo od kapelice ima dimenzije 253 x 186 x 40 cm, gornja mu je ploha optočena reljefnom trolisnom lozicom koja zatvara pravokutnik, u čijem su gornjem kutu motiv šesterolatične rozete i nešto ispod njega pravokutni štiti pod kojim je položen mač. Orijentiran je po pravcu ZI.

Stećak ploča smješten desno od kapelice, dimenzija 235 x 184 x 40 cm, iste orijentacije kao i prethodni, nema reljefnih ukrasa.

Stećak ploča, smješten istočno od prethodna dva, dimenzija 274 x 180 x 40 cm, pravilne je orijentacije i bez reljefnih ukrasa. Iako visinom spadaju u red sanduka, iznimno velike dimenzije ovih stećaka dozvoljavaju da ih se uvrsti u oblik ploča. Promatrane skupa, ovakve karakteristike predstavljaju priličnu rijetkost u zapadnoj Hercegovini. Prema informacijama lokalnog pučanstva na groblju se svake godine u mjesecu svibnju održava sveta misa.

Lokalitet **Vituša – Bili greb** zabilježen je u stručnoj literaturi kao prapovijesna gomila i srednjovjekovna nekropola s pet stećaka. (Miletić, 1988: 320; Bešlagić, 1971: 303).

Terenskim pregledom potvrđeno je kako se stećci nalaze na kamenoj gomili desno od crkvice aktivnoga rimokatoličkoga groblja. Na samom vrhu gomile nalazi se sljemenjak čija je sjeverozapadna strana nasilno odlomljena. Oblikom krovne plohe podsjeća na sljemenjake tzv. dalmatinskoga tipa. (Sl. 124) U donjem dijelu gomile, istočno od stećaka, jasno se uočava par učelaka korištenih za označavanje grobova.

Sl. 123. i 124. Ukrašeni sanduk i sljemenjak, lokalitet Bili greb

Tri su sanduka položena uz sam rub gomile, dok je četvrti identificiran u fragmentima. Na jedan od fragmenata prije nekoliko godina postavljen je križ. Stećak oblika sanduka, relativno dobre obrade, smješten je uz donji rub gomile. Gornja je ploha optočena spiralnom bordurom koja čini pravokutnik. Na zapadnoj strani, unutar pravokutnika, isklesani su motivi mladoga mjeseca, osmerolisne rozete, vodenice, križa, pravokutnoga štita i mača. Mač ima elipsoidnu jabučicu, ravnu pravokutnu nakrsnicu i uski trn kvadratnoga presjeka. Štit je reljefno ukrašen motivima mladoga mjeseca i sedmerolisne rozete. Sjeverozapadna je strana stećka oštećena. Iako oštećena, poput sjeverozapadne, na prednjoj istočnoj strani stećka očuvan je reljef s pet ženskih figura u dugim haljinama, s rukama podignutim u visini ramena i uhvaćenim u kolo. (Sl. 123) Orijentiran je po pravcu ZI.

Lokalitet **Ratac, Drinovci – Erkapići** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.280., kao srednjovjekovna nekropola sa sedam stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI, reljefno ukrašeni primjerci (Miletić, 1988: 334; Bešlagić, 1971: 303).

Revizija terena pokazala je da se lokalitet nalazi nedaleko od Plavila, s desne strane puta, idući iz smjera Drinovaca prema Grudama. Sedam stećaka oblika sanduka, relativno dobre obrade, dijelom je oštećeno i utonulo u zemlju. Orijentirani su po pravcu ZI i položeni u nizove. Svi su primjerci jednake visine izuzev sanduka čija visina prelazi 60 cm (Sl. 125).

Sl. 125. Nekropola Ratac – Erkapići

Na lokalitetu se uočavaju i grobovi označeni sitnim lomljenim kamenjem i učelcima. Učelci imaju oblik izduženih amorfnih stijena (prirodno izduženo kamenje nepravilnoga oblika, postavljeno okomito uz grobove, uz koje često idu i kameni vijenci kao nadzemno obilježje grobne cjeline). Pojava učelaka kao grobnih oznaka vezuje se za kasni srednji i novi vijek. Služili su za označavanje radi lakše organizacije groblja. Primjeri nekropola s učelcima nalaze se u Imotskoj krajini, između Zrmanje i Cetine, donjem neretvanskom i ljubuškom kraju i drugdje.

Reljefno su ukrašena dva primjerka od kojih je jedan sanduk, relativno dobre obrade i većih dimenzija, dijelom utonuo u zemlju. Gornja mu je ploha ukrašena motivom dviju šesterokrakih zvijezda, obrubljenih tordiranim vijencem. Drugi ukrašeni primjerak sanduka nosi motiv spirale i štita ispod kojega je položen mač.

Lokalitet **Šprljine, Drinovci – Nuići je** u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.309., kao srednjovjekovna nekropola sa 40 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih po pravcu Z-I sa reljefno ukrašenim primjercima (Miletić, 1988: 335; Bešlagić, 1971: 303).

Lokalitet se nalazi u šumi na sjevernom rubu polja Blace, neposredno uz seosku cestu, u ogradi Nuića. Stećci su obrasli mahovinom i raslinjem zbog čega im je pristup prilično

otežan. Nakon djelomičnoga čišćenja i revizije terena ustanovljeno je da se na nekropoli nalaze 23 stećka poredana u nizove, 21 sanduk i dva sljemenjaka na postolju. Deset ih je reljefno ukrašeno. Spomenici se odlikuju relativno dobrom obradom i očuvanošću. Orijentirani su po pravcu ZI.

Reljefno su ukrašeni sljedeći primjerci:

- stećak oblika sanduka, djelomično utonuo u zemlju, sa gornje je strane optočen motivom spirale koja zatvara pravokutnik te ornamentima mladoga mjeseca i osmerolisne rozete
- stećak oblika sanduka kojemu je gornja ploha ukrašena dvama motivima vodenica obrubljenih tordiranom vrpcom
- stećak oblika sanduka, gornja mu je ploha ukrašena motivom antropomorfnog križa i šestolisne rozete, odsječen na zapadnoj strani

Sl. 126. i 127. Detalji motiva na sljemenjaku i sanduku

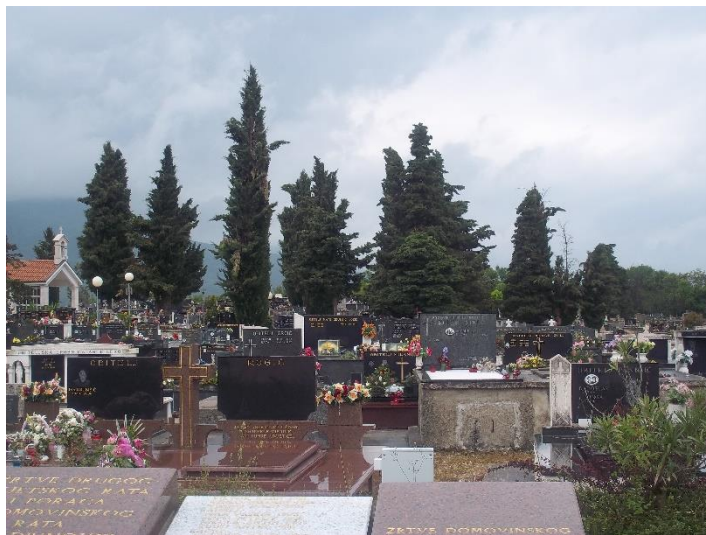
- stećak oblika sanduka na čijoj je gornjoj plohi isklesan motiv vodenice i pravokutnoga štita sa zarezom; Ispod štita položen je mač s diskoidnom jabučicom i nakrsnicom kvadratnoga presjeka i zaobljenih krajeva. Gornji lijevi kut štita ukrašen je motivima mladoga mjeseca i osmerolisne rozete.
- stećak oblika sanduka na čijoj je gornjoj plohi isklesan motiv pravokutnoga štita sa zarezom, ispod kojega je položen mač s diskoidnom glavom i trnom, blago raširenom prema sječivu
- stećak oblika sanduka čija je gornja ploha optočena motivom spirale koja čini pravokutnik; Ukrašen je motivom pravokutnoga štita ispod kojega je položen mač s

diskoidnom glavom, trnom blago raširenom prema sječivu, nakrsnicom kvadratnoga presjeka i zaobljenih krajeva. Na štitu je reljefni prikaz mladoga mjeseca i peterokrake zvijezde. (Sl.127)

- stećak oblika sanduka čija je gornja ploha optočena spiralnom bordurom; Sjeverna i zapadna bočna ploha ukrašene su motivima ženskih i muških figura u kolu, uokvirenih frizom od spiralice. Muškarci su prikazani u hlačama, a žene u dugim haljinama prekrivenih stopala. Na zapadnoj strani nalazi se šest ženskih, a na sjevernoj osam figura u kolu.
- stećak oblika sanduka, gornja mu je ploha ukrašena motivom rozete.
- stećak oblika sanduka, gornja mu je ploha ukrašena motivom dviju rozeta.
- stećak oblika sljemenjaka na postolju, bočna sjeverna strana ukrašena je motivom mladoga mjeseca, a stražnja zapadna strana motivom peterolatične rozete i antropomorfne predstave. (Sl. 126)

Na lokalitetu se nalazi najveći broj evidentiranih i reljefno ukrašenih stećaka u ovoj općini te stoga zavrjeđuje pažnju šire javnosti i nužna arheološka istraživanja.

Lokalitet **Drinovci** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.65., kao srednjovjekovna nekropola s tri stećka oblika sanduka u sklopu rimokatoličkoga groblja. (Miletić, 1988: 323; Bešlagić, 1971: 304).

Sl. 128. Groblje Bartuluša

U zabilješkama P. Oreča, koje datiraju od 29. prosinca 1979. godine, opisano je groblje Bartuluša uz podatke o potpunom nedostatku stećaka. Autor bilježi postojanje dva lokaliteta u Drinovcima pod nazivom Crkvina, od kojih se jedan nalazi u Kamenicama i sadrži stećke, dok je drugi u blizini Plavila, u pravcu Dubrave. Zaključio je kako nijedan od dva navedena lokaliteta nije ponudio tragove arhitekture. (Oreč, 26.9. 1979. – 7.3. 1980.; Inv. br. 244)

Pregledom terena ustanovljeno je da na prostoru aktivnoga rimokatoličkoga groblja Bartuluša nema vidljivih ostataka stećaka navedenih u literaturi. Ovakve okolnosti dozvoljavaju pretpostavku o uništenju spomenika prilikom izgradnje novih ukopnih mjesta.

Sl. 129. Gomila desno od groblja Bartuluša

Lokalitet **Vrcanova ili Velika gradina** navodi se u AL BiH pod rednim brojem 25.119 kao prapovijesna gradina, rimska utvrda i srednjovjekovna nekropola smještena na elipsoidnom paltou iznad polja zvanog Kamenice. U leksikonu se navodi kako su stećci uništeni. (B. Marijanović, I. Marijanović, 1988: 326) U putopisnom eseju *Drinovci su čuđenje u svijetu*, P. Majić navodi petnaestak zapuštenih stećaka smještenih u neposrednoj blizini Vrcanovih kuća. (Majić, 2015: 40)

Sl. 130. Lokalitet Vrcanova gradina

Tijekom terenskog pregleda utvrđeno je kako se lokalitet nalazi na udaljenosti od oko 300m JZ od gradine, na omanjoj glavici u blizini obiteljskih kuća (Sl. 130). Broji četiri stećka oblika ploče. Na gornjoj plohi jednoga stećka nalazi se motiv križa sa udubljenim polukružnim završetcima i udubljenjem na sjecištu krakova.

Prema narodnoj predaji i zapisima fra Petra Bakule na lokalitetu Kamenice nalaze se stećci i ostatci crkve sv. Luke. Terenski je pregled otežavala gusta šuma i nisko raslinje tako da svi Bakulini navodi nisu potvrđeni.

4.6.3. Tihaljina

Lokalitet **Kordića groblje – Tihaljina** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.176., kao srednjovjekovna nekropola s 28 stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka, orijentiranih po pravcu ZI. Spomenici su smješteni u sklopu i uokolo rimokatoličkoga groblja. Bešlagić je evidentirao 22 stećka u groblju i uokolo njega (Zelenika, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 304).

Sl. 131. Nekropola Kordića groblje

Lokalitet kojega lokalni puk naziva Podgradina – Kordića greblje, nalazi se u sklopu aktivnoga rimokatoličkoga groblja, uz cestu koja iz Tihaljine vodi prema Puteševici. Od Gruda je udaljen oko 9 km na jugozapadnu stranu. Broji 14 stećaka: jedan sljemenjak, tri ploče, deset sanduka. Stećci su relativno dobre obrade, poredani u nizove. Sanduci su nešto većih dimenzija, a ploče dijelom utonule u zemlju. (Sl. 131) Osim stećaka i recentnih ukopa, na groblju se uočavaju i tzv. učelci. Istočno od groblja nalaze se dva oštećena stećka, od kojih je jedan ukrašen motivom malteškoga križa. Prema Veginom opisu iz 1964. godine na groblju se nalazi

osam grobnih ploča, pet sanduka i jedan sljemenjak, a u okolnom prostoru sedam grobnih ploča i jedan sljemenjak. Jedan od stećaka ugrađenih u zid ukrašen je motivom antropomorfnog križa.

(Vego, 1964) Reljefno su ukrašeni sljedeći primjerci:

- stećak ploča ili sanduk, dimenzija 166 x 65 cm, utonuo u zemlju, raspuknut; ukrašen je motivima malteškoga križa i tzv. jabučastoga križa s kuglastim proširenjem krakova
- stećak oblika sanduka, većih dimenzija 257 x 210 x 51 cm, smješten na JZ strani groblja; gornja mu je ploha optočena bordurom u vidu spiralice, ali je slabo vidljiva
- stećak oblika sanduka, većih dimenzija 213 x 156 x 42 cm, gornja mu je ploha optočena spiralnom bordurom
- stećak oblika sljemenjaka smješten u centralnom dijelu groblja, krovna mu je ploha obrubljena tordiranom vrpcom

Lokalitet **Crkvina (Bašine njive), Mlinarevića** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.37., kao rimsko naselje, kasnoantička bazilika s polukružnom apsidom i srednjovjekovna nekropola s oko 14 stećaka. Navodi se i pod rednim brojem 25.53. kao Doci - Drinovci (Bojanovski, Miletić, 1988: 321; Bojanovski, 1977c: 101).

Terenskim je pregledom utvrđeno da je lokalitet Mlinarevića Doci – Provalina, kako ga naziva lokalni puk, od Gruda udaljen oko 7 km zračne linije na jugozapad. Na njivi u šumi i uz vinograde raspoređeno je 12 stećaka. (tri su smještena u šumi, jedan između šume i vinograda, jedan utonuo između šume i njive, pet ih se nalazi u njivi s lijeve strane seoskoga puta, jedan s desne strane istoga puta, a par fragmentiranih na njivi) (Sl. 132). Relativno su dobre obrade i poredani u nizove.

Sl 132. Nekropola Mlinarevića Doci

Također, pokušaj identificiranja arhitektonskih ostataka koji se navode u literaturi, nije rezultirao pozitivnim ishodom. Pretpostavlja se da su na tri lokaliteta u selu Tihaljina postojale crkve. Tomu u prilog idu i toponimi Crkvina te ostatci crkve sv. Nikole u Bašnim njivama koje spominju makarski biskup don Stjepan Blašković, fra P. Bakula i Ć. Truhelka. P. Bakula piše i o crkvi sv. Ilije u Tihaljini, no ne navodi gdje se ona točno nalazi. Na temelju predaje koju je Barišić objavio 1893. godine može se zaključiti da se radi o ostacima crkve na Jakšenici. U *Šematizmu* iz 1977. godine nalaze se podatci o ostacima rimskog naselja između potoka Jakšenice i Nezdravice i ruševinama crkve sv. Ilije (Nikić, 2010: 52-53). U razgovoru s lokalnim pukom doznalo se kako je pored nekropole nekada prolazila kaldrma (put) koju su seljani nazivali „turski put“. Nažalost, oranjem njiva kaldrma je u potpunosti devastirana.

Sl. 133. Motiv konja na sljemenjaku, nekropola Mlinarevića Doci

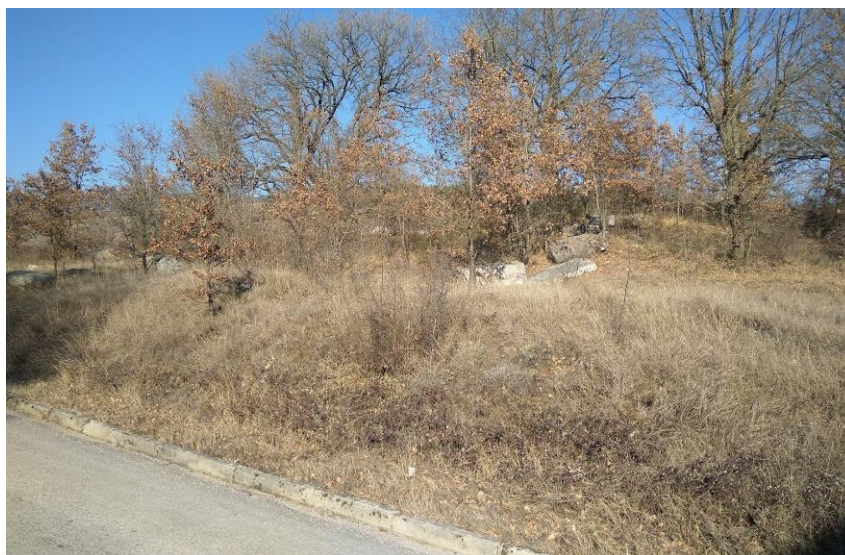
Reljefno su ukrašeni sljedeći primjerci:

- stećak utonuo u zemlju položen je s lijeve strane staze koja vodi do obradivih oranica reljefno je ukrašen motivom malteškoga križa i orijentiran po pravcu ZI.
- stećak oblika sljemenjaka, dijelom oštećen i utonuo u zemlju (krovna prijelomna linija optočena je bordurom od tordirane vrpce); bočna ploha reljefno je ukrašena motivom konja sa sedlom, a frontalna motivom mladoga mjeseca s krakovima okrenutim prema gore (Sl. 133)
- stećak oblika sanduka čija je gornja ploha reljefno ukrašena motivom dvije rozete

Idući od Jelinačkoga polja prema zaseoku Lukende, s lijeve strane puta i ispod ograde Marka Mlinarevića, nalaze se dva stećka. Stećci su smješteni u jednoj udolini, koju narodna predanja evociraju kao mjesto na kojemu se za vrijeme Turaka održavala sveta misa i s kojega se još uvijek čuje zvuk zvonca.

Lokalitet **Jelinačko groblje** u AL BiH nosi redni broj 25.170., kao nekropola s oko 80 stećaka oblika ploče, sanduka i sarkofaga, reljefno ukrašeni primjerci. Drugi puta naveden je pod rednim brojem 25.233., kao Nezdravica sa 60 stećaka (Miletić, 1988: 328, 332; Bešlagić, 1971: 304).

Revizijom terena utvrđeno je da se lokalitet, poznatiji kao Jelinačko polje, nalazi na uzvišenju s desne strane puta što vodi od Tihaljine prema Drinovcima. Broji 52 stećka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka. Stećci su dijelom oštećeni, utonuli u zemlju i obrasli raslinjem pa je pristup terenu otežan (Sl. 134).

Sl. 134. Nekropola Jelinačko groblje

Sl. 135. i 136. Motiv antropomorfna križa i prevrnuti sljemenjak na nekropoli Jelinačko polje

Nakon djelomičnoga čišćenja terena uslijedilo je evidentiranje oblika i motiva na stećcima. Izdvojeno je samo nekoliko primjeraka kojima su još uvijek prepoznatljivi oblik i reljefni motivi. Na stećku oblika sanduka, pravilno klesanih i zaglađenih ploha u niskom je reljefu izrađen motiv antropomorfna križa. Dimenzije stećka su 157 x 35 x 80 cm. Orijentiran je po pravcu ZI.

Stećak ploča ili sanduk, utonuo u zemlju, pravilno oblikovan, ukrašen motivom malteškoga križa; dimenzija 153 x 67 cm. Orijehtiran je po pravcu SI-JZ.

Iz skupine se izdvaja prevrnuti sljemenjak koji obradom krovnooga dijela asocira na stećke dalmatinskoga tipa. Prednja i zadnja uža strana ukrašene su motivom križa, dijelom oštećenog. (Sl. 136)

Stećak oblika ploče; gornja mu je ploha reljefno ukrašena motivom antropomorfnoga križa. (Sl. 135) Orijehtiran je po pravcu SZ-JI.

Stećak oblika sanduka položen je neposredno uz sam rub ceste. Pretpostavlja se da je skliznuo zbog nagiba terena i dijelom utonuo u zemlju. Gornja ploha podijeljena je na četiri polja: u dva pravokutna polja utisnuti su motivi mladoga mjeseca, a u druga dva motivi šesterolisne rozete. Ovakva podjela na četiri polja prisutna je i na stećcima u okolini Širokoga Brijega i nekropoli Greblje Krstine.

Lokalitet **Gladiške, Tihaljina – Jakšenica** u AL BiH navodi se pod rednim brojem 25.77., kao srednjovjekovna nekropola s osam stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI. Bešlagić ga navodi pod nazivom Nezdavica (Miletić, 1988: 323; Bešlagić, 1971: 304).

Sl. 137. Nekropola Barovište – Gladiške

Revizijom je utvrđeno da se lokalitet, poznatiji kao Barovište – Gladiške, nalazi jugoistočno od Jakšenice, na brežuljku u šumi, s lijeve strane puta prema Drinovcima. Nekropola broji osam oštećenih stećaka (po četiri sanduka i ploče), dijelom utonulih u zemlju (Sl. 137). Dobro je sačuvan samo jedan stećak oblika sanduka. Na stećcima nema vidljivih reljefnih motiva. Poredani su u nizove i orijentirani po pravcu ZI.

Lokaliteti **Bašine njive i Grebljic** nalaze se u zaseoku Bašine njive. Prema kazivanju lokalnog pučanstva naziv potječe od imena nekog *Turčina*. Lokalno pučanstvo lokalitet naziva i *Stećci*. U Arheološkom leksikonu zabilježen je pod rednim brojem 25.37. kao Crkvine (Bašine njive); rimsko naselje, kasnoantička bazilika i srednjovjekovna nekropola sa oko 14 stećaka. (Bojanovski, 1988:321)

Sl. 138. i 139. Stećci u sekundarnoj uporabi, lokalitet Bašine njive

Većina je spomenika na lokalitetu Bašine njive dislocirana i ugrađena u zid oranice, a jedna manja skupina smještena je na sredini susjedne oranice. (Sl. 138 i 139) Prema pričanju mještanina, spomenici su tu dovezeni da bi spriječili odron zemlje pod utjecajem vode u propuntu. Prilikom obrade tla nailazilo se na ljudski osteološki materijal, no nisu vršena arheološka istraživanja niti analize. Neki su nađeni u fragmentima, a neki cjeloviti.

Dvadesetak metara istočno nalaze se ostatci crkve sv. Nikole. Prema predaji, u šumarku pored crkve nalazi se bunar u kojega je ubačeno zvono i skriveno crkveno pokućstvo – kalež (skriveno u vrijeme navale Turaka Osmanlija). Bakula je zabilježio kako se u selu Tihaljina nalazila crkva sv. Ilije, *koje zidovi strše i sada*. (Bakula, 1970: 151)

Na uzvišenju zapadno od Bašinih njiva nalaze se i ostatci Mukošgrada. U literaturi se navodi kao prapovijesna gradina i rimska utvrda od koje su sačuvani zidovi na sjevernoj i zapadnoj strani. (Oreč, 1988: 331) Mještani spominju i legendu o tome kako je na mjestu Mukošgrada trebao biti sagrađen srednjovjekovni grad hercega Stjepana.

Lokalitet **Grebljic** nalazi se nasuprot Bašinih njiva, no teško je pristupačan. Kako se saznaje od lokalnog pučanstva, na lokalitetu se nalaze tri stećka. Nekoć se tu eksploatirao pijesak za potrebe lokalnoga puka pa je došlo do pomjeranja stećaka.

4.6.4. Ledinac

Ledinac je selo Donjih Mamića koje administrativno pripada općini Grude. Smješteno je sjeveroistočno od Gruda, u pravcu Širokoga Brijega. Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka nalaze se na četiri mjesta: Čunića dupci – Kazića lazina, Njiva Karla Čolaka, Martinovac i Ledinačko groblje ili greblje Krstine. Geodetski planovi nekropola napravljeni su za potrebe izdavanja brošure o stećcima općine Grude, čije koautorstvo potpisuje autorica ove disertacije. (Vukoja, Vučić, 2015)

U *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina* za godine 1475. – 1477., navode se i mjesta Ledinac, Veselivštak, Buhovo i Borajna, koja je Sinan-beg dao kao zimovište nevjernicima Vukići, Radosavu i Vučihni. To su bile njihove baštine prije dolaska Turaka, a vratiti su se mogli samo pod određenim uvjetima. (Aličić, 1985: 89-98) D. Mandić pretpostavio je da se u Ledincu nalazila kuća bosanskih krstjana koji su zbrinjavali pripadnike bogumilske crkve u tadašnjoj župi Imotski. (Mandić, 1979: 383-385)

Lokalitet **Martinovac** nalazi se 100 m na lijevu stranu od ceste koja vodi prema crkvi sv. Male Terezije. Sedam je stećaka dijelom utonulih u zemlju položeno na njivi, a tri uzidana u podzidu (Sl. 139).⁷⁸ Poredani su u redove i orijentirani u smjeru ZI. Prema pričanju mještana, Martinovac je bio crkvena zemlja na kojoj se nalazio veliki bunar obzidan kamenom. Dvadesetih je godina prošloga stoljeća zatrpan zemljom. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

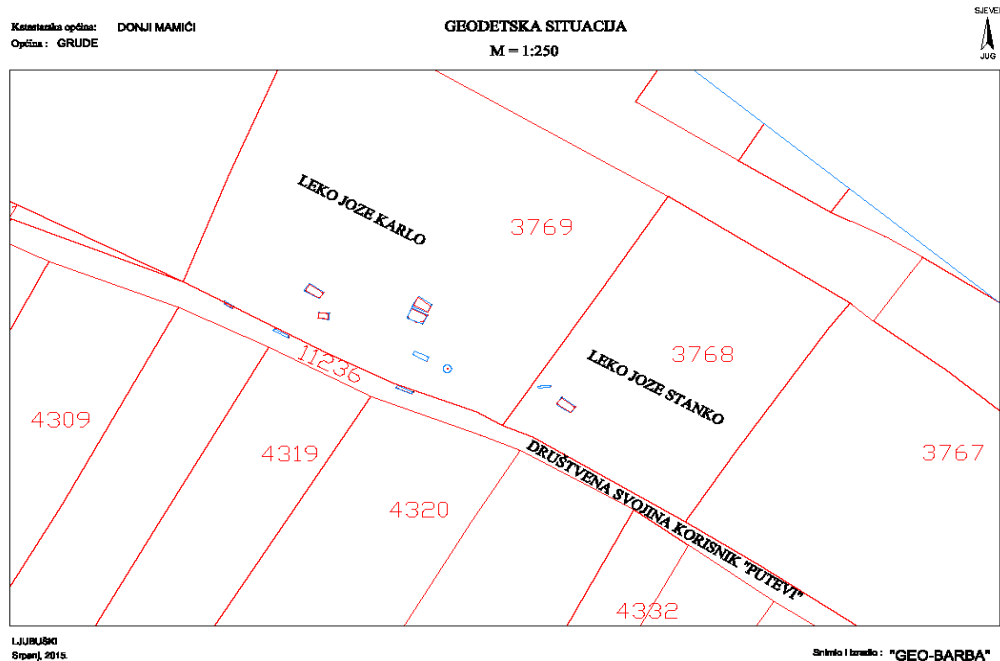

Sl. 140. Nekropola Martinovac, Ledinac

⁷⁸ Suhozid, branik odronjavanju tla

Stećak oblika sanduka, dijelom utonuo u zemlju, na zapadnoj strani gornje plohe nosi ukrase mladoga mjeseca i osmerolisne rozete, ispod kojih je urezan motiv pentagrama.

Jedan od stećaka u podzidi ukrašen je motivom križa.

Sl. 141. Geodetski plan nekropole Martinovac (autori: E. Vučić, D. Gešvind)

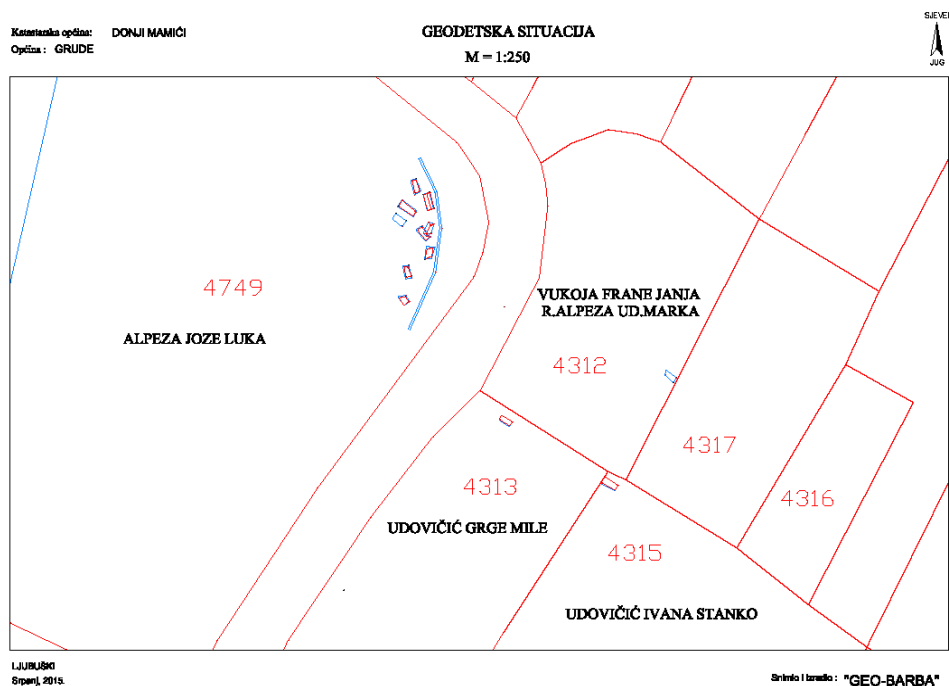
Lokalitet **Čunića dupci – Kazića lazina** nalazi se na zavoju puta pri ulasku u selo Ledinac, nekoliko stotina metara prije ledinačkoga doma (Sl. 142).

Sl. 142. Nekropola Čunića dupci

Stećci na nekropoli pomjereni su i uništeni izgradnjom ceste. Osmam je stećaka većinom amorfno oblika, dijelom oštećeno i položeno iza zida s desne strane puta. Ostali su nađeni u

fragmentima. S druge strane ceste nalazi se više fragmenata uzidanih u *prizide* te na njivi pod nazivom Kazića lazina. Stećci su lošije klesani i nemaju ukrasa. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

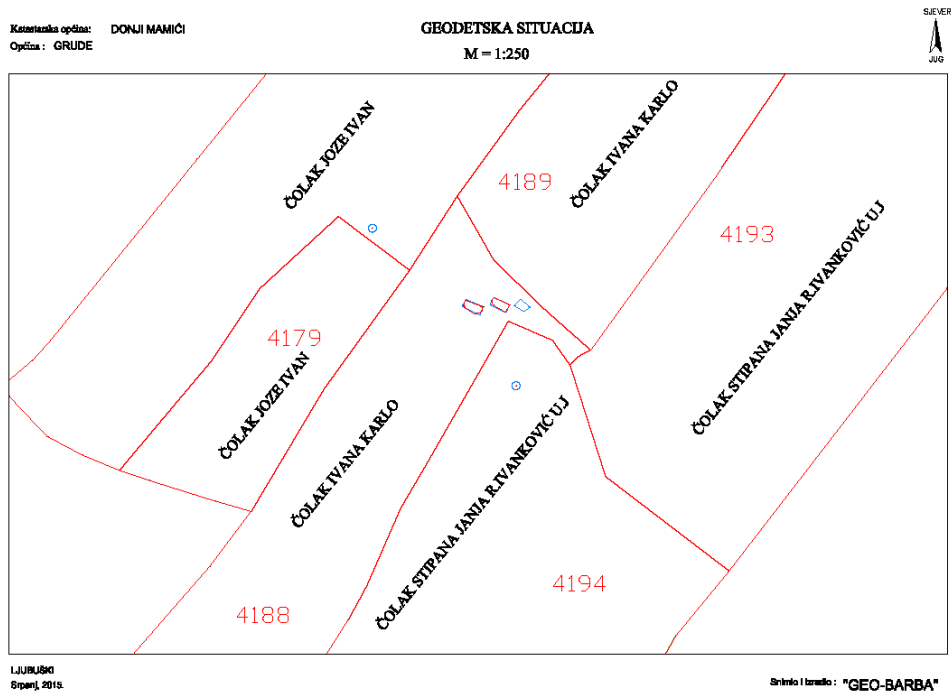

Sl. 143. Geodetski plan nekropole Čunića dupci, Ledinac (autori: E. Vučić, D. Gešvind)

Lokalitet **Njiva Karla Čolaka** nalazi se ispod Čolakovih kuća u smjeru sela Višnjica. Uz brazdu na južnom rubu obrađene površine smješten je jedan stećak, a na ledini još tri. (Sl. 144) Jedan od ovih spomenika ukrašen je motivima kruga i mladoga mjeseca. Iza visokoga suhozida s druge strane njive nalazi se dobro očuvan stećak, dijelom utonuo u zemlju. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

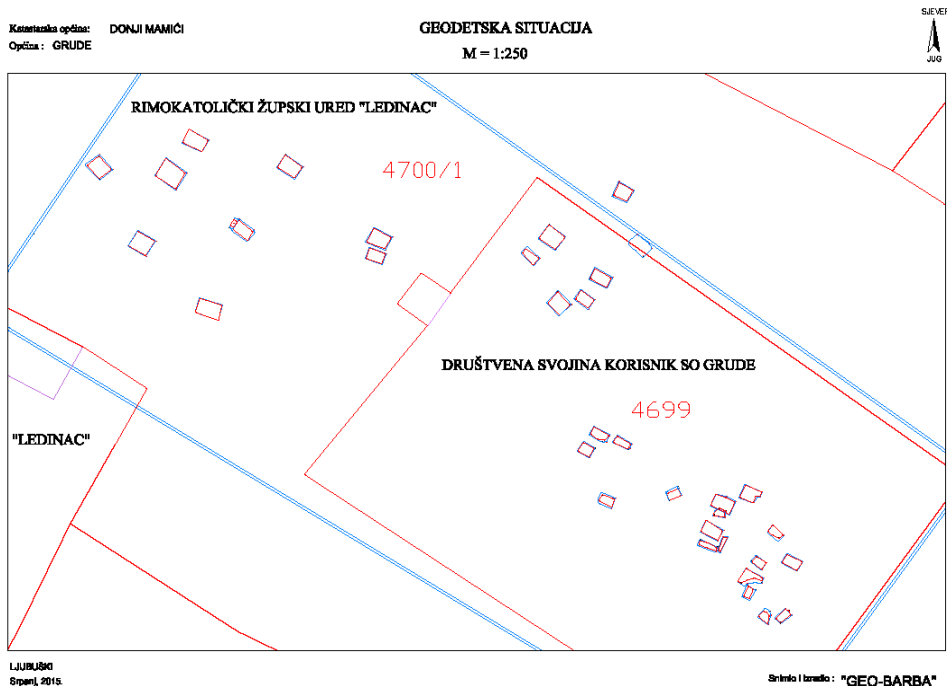
Sl. 144. Stećak na njivi Karla Čolaka

Sl. 145. Geodetski plan nekropole (autori: E. Vučić, D. Gešvind)

Lokalitet **Ledinac** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.200., kao srednjovjekovna nekropola s 30 stećaka oblika ploča, sanduka, sarkofaga i križa. Evidentirani su reljefno ukrašeni primjerci i jedan natpis (Miletić, 1988: 330; Bešliagić, 1971: 307).

Ishodom revizijskih istraživanja, Ledinačko je groblje pozicionirano s lijeve strane župne crkve sv. Male Terezije. Od davnina nosi naziv Krstine prema stećku oblika križa s pločom, smještenim na zapadnoj strani groblja. U groblju se nalaze 34 stećka od kojih je 27 ukrašeno. Orijentirani su po pravcu ZI. Na istočnoj strani groblja stećci su pomjereni ili prevrnuti, a izvjestan broj razbijen. Prema pričanju starijih seljana, tri ploče prevrnute na bok i jedna ploča postavljena vodoravno služili su kao kapela i oltar u tursko doba (Tica, 2011: 60). Uz sjeverni dio ogradnoga zida položen je stećak oblika sanduka čija je gornja ploha reljefno ukrašena motivima mladoga mjeseca, lovca na konju s kopljem u ruci i šest ženskih figura u dugim haljinama od kojih jedna u ruci drži križ. Na sjevernoj strani, izvan ograde groblja, nalazi se stećak oblika sanduka, reljefno ukrašen motivima mladoga mjeseca i rozeta. U groblju se nalaze i stari grobovi uokvireni sitnim kamenjem ili označeni zaglavnim kamenom.

Sl. 146. Geodetski plan nekropole Krstine (autori: E. Vučić, D. Gešvind)

Lokalitet je opisan u monografiji *Široki Brijeg*, kojom je Alojz Benac, pored nekropola širokobriješke općine, obuhvatio i ovu u Ledincu. Prema istom autoru, nekropola broji 30 stećaka: devet sanduka, 19 ploča, jedan sljemenjak i jedan križ, od čega je 16 ukrašenih. Benac je neke stećke, koji visinom odgovaraju sanducima, ipak svrstao u ploče (Benac, 1952: 28-34). Važno je napomenuti da se njegova klasifikacija oblika razlikuje od Bešlagićeve, koja je općeprihvaćena u znanstvenim krugovima. Na lokalitetu su utvrđeni i nasilno otvoreni grobovi ispod dva stećka. U grobu ispod stećka s natpisom Marka Petrovića i njegove žene Divne, evidentirani su osteološki ostatci dvaju individua.

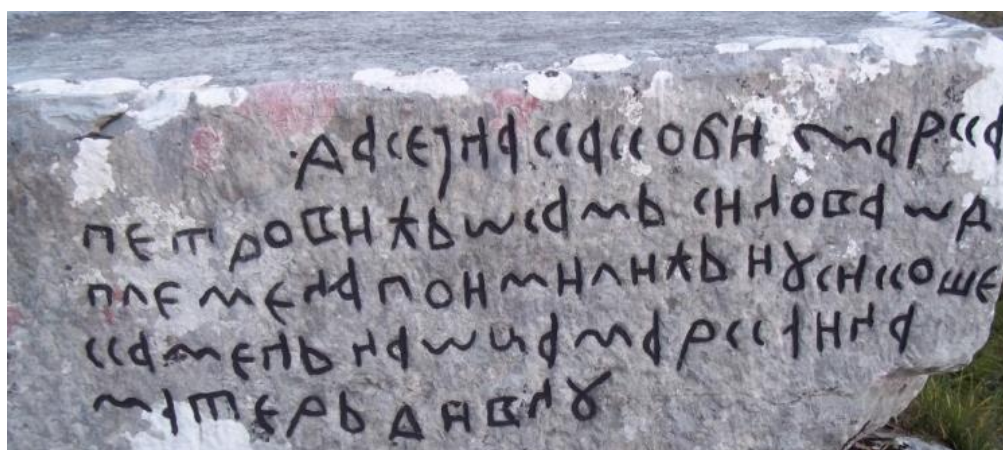
Radi se o iznimno zanimljivom lokalitetu. U prilog tomu ide i veliki postotak reljefno ukrašenih stećaka. Kada je riječ o rubnim bordurama, izvajaju se vitica s trolistom, spiralni zavoji, motiv sidra i cik-cak bordure.

Repertoar motiva ne razlikuje se od motiva na ostalim zapadnohercegovačkim nekropolama. Interpretativni je okvir i dalje varijabilan u ovisnosti od samostalnog ili cjelokupnog prikaza na stećku (mladi mjesec, rozeta, štitovi s mačem, žensko kolo, štap, lov na jelena, mač, ključevi, prikaz ženskih figura, ljudska maska, vodenica, ljljan). (Sl. 147 i 148)

Sl. 147. i 148. Detalji motiva ključeva i figuralnih predstava, Krstine

Lokalitet dobiva na dodatnoj važnosti kada se u obzir uzme i stećak oblika sanduka, smješten u zapadnom dijelu groblja. Spomenik krasi natpis u kome se spominju imena Marka Petrovića iz plemena Poimilića i njegove supruge Divne. (Sl. 149)

Sl. 149. Natpis Marka Petrovića, Krstine

Transliteracija:

*da se zna kako bi u marka
petrovićosamъ sinova od
plemena poimilićъ i usikoše
kamenъ na oca marka i na
materъ divnu*

4.6.5. Sovići

Revizijom terena područja iznad Prlića kuća u Sovićima, evidentiran je lokalitet **Mijin greb – Svetigora** koji se ne navodi u stručnoj literaturi. Lokalitet se nalazi u brdu iznad seoskih kuća, nekoliko stotina metara dalje od lovačke kuće. Po dva stećka oblika sanduka i ploča pravilne orijentacije, položeni su u nizove i dijelom utonuli u zemlju.

Lokalitet **Prlići 1** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.269., kao srednjovjekovna nekropola sa oko 30 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, reljefno ukrašeni primjerci. Bešlagić navodi 31 stećak od kojih je nekoliko primjeraka prevrnuti (Miletić, 1988: 333; Bešlagić, 1971: 302).

Lokalitet **Prlići 2** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.270., kao srednjovjekovna nekropola sa 19 stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI, reljefno ukrašeni primjerci (Miletić: 333; Bešlagić, 1971: 302).

Revizijom je utvrđeno da lokaliteti, u literaturi poznati kao Prlića 1 i Prlića 2 nose nazive Grebine i Lazina (Ivića ograde). Nalaze se u brdu oko 500 m sjeverozapadno od Prlića kuća, s lijeve strane puta koji vodi prema lovačkoj kući i lokalitetu Mijin greb.

Stećke iznad Prlića kuća opisao je i P. Oreč u svojoj zabilješki od 6. lipnja 1974. godine. Prema autorovom kazivanju, gornja nekropola Lazine broji 19 stećaka oblika ploča i sandukâ te jedan sljemenjak.

Javljuju se i reljefni ukrasi u vidu motiva djeteline i plastičnoga štita. Na donjoj nekropoli nalaze se 32 stećka, također oblika ploča, sanduka i jednoga sljemenjaka, s reljefnim prikazima mladoga mjeseca, rozete, križa, ljudske figure te neobičnoga znaka koji asocira na beskonačnost. Jedna od predaja vezanih za ovaj lokalitet, navodi i prošlost izvjesne crkvene građevine. Na obje nekropole stećci su položeni po pravcu ZI te reljefno ukrašeni motivima djeteline i plastičnoga štita. (P. Oreč, 1974., Inv. br. 245)

Sl. 150. Stećci obrasli raslinjem, nekropola Lazina

Terenskim je pregledom potvrđeno kao se lokalitet **Lazina** – Prlića 2, nalazi 50 m sjeverno od Grebina (u Ivića ogradi) i broji 11 stećaka oblika sanduka. Terenu se pristupilo nakon djelomičnog čišćenja. Spomenici su vidno oštećeni i dijelom utonuli u zemlju. (Sl. 150)

Na lokalitetu **Grebine** – Prlići 1 evidentirano je 26 stećaka, od kojih 25 leži na ostacima prapovijesne gomile smještene na zavoju, s lijeve strane novoga puta koji vodi prema lovačkoj kući (Sl. 151). Na kosini brda, zapadno od ove skupine, nalazi se jedan sanduk. Stećci su relativno dobre obrade, većinom oštećeni, utonuli u zemlju ili skliznuli iz ležišta uslijed nagiba terena.

Sl. 151. Nekropola Grebine

Reljefno su ukrašeni sljedeći primjerci:

- stećak oblika sanduka, djelomice oštećen i utonuo, orijentiran je u smjeru SZ-JI; prednja bočna strana ukrašena je motivom mladoga mjeseca i rozete s vidljivim oštećenjima
- stećak oblika sanduka, dijelom utonuo u zemlju, gornja mu je ploha ukrašena motivom „rascvjetaloga križa“(Sl. 151); orijentiran je po pravcu ZI.
- stećak oblika sanduka, dijelom oštećen, gornju plohu krase reljefni ukras s dva motiva mladoga mjeseca, orijentiran je u smjeru SZ-JI.

Sl. 152. Detalj motiva sa nekropole Grebine

Prije više od 20-ak godina uz **OŠ Grude** vršeni su građevinski radovi na sustavu kanalizacijskih odvoda. Prilikom kopanja, u zemlji je pronađen stećak oblika sljemenjaka, no isti je iznova zatrpan. Nije poznato jesu li prilikom kopanja obaviještene nadležne institucije i je li netko od organa izišao na teren. Navedeni su podatci dobiveni od lokalnog pučanstva, a lokalitet se kao takav ne navodi u stručnoj literaturi.

Na lokalitetu **Šamatorje**, mjestu danas aktivnoga rimokatoličkog groblja, nekoć se nalazila nekropola sa oko 200 primjeraka stećaka. Stećci su razbijeni i iskorišteni kao građevni materijal za novu grobljansku crkvu sv. Stjepana Prvomučenika. Lokalitet je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.94. (Čremošnik, Glavaš, 1988: 324). Fra Petar Bakula, koji je u razdoblju od 1856. do 1858. nadgledao gradnju nove grobljanske crkve, u svojem *Šematizmu* navodi da je „u starome groblju kraj crkve bilo više od 200 velikaških nadgrobnih spomenika

od kojih je veliko kamenje gotovo sve ugrađeno u zid nove crkve koja je ondje sagrađena“ (Bakula, 1970: 147).

Na srednjovjekovnoj nekropoli uz crkvu sv. Stjepana Prvomučenika pronađena su četiri fragmentarno očuvana natpisa. Natpisi su pisani jednom od inačica ćirilice, tzv. bosančicom (Hercigonja, 2006: 101-103). Pohranjeni su u *Hrvatskoj franjevačkoj arheološkoj zbirci sv. Stjepana Prvomučenika*, zajedno s latinskim natpisima.

Sl. 153. Crkva sv. Stjepana mučenika, Šamatorje

Vrijednost epigrafskih natpisa u kamenu neprocjenjiva je u odnosu na rukopise. Prvorazredna su vrela za kulturnu povijest, zrcalo javnog i društvenoga života pojedinca. Fragmenti iz Gorice dosta su oštećeni te se samo s tri mogu pročitati cjelovite riječi. Na dva primjerka zapisano je ime *Marko* (kao i na natpisu u Ledincu), a na jednomu invokacija *VA IME OCA I SINA*. Iako oštećeni i oskudni riječima i slovima, natpisi su od iznimne vrijednosti jer svjedoče o prostornom i vremenskom kontinuitetu bosančice. (Šimić, 2014: 13-23)

Lokalitet **Gomile – Bobanova Draga** se u stručnoj literaturi navodi samo kao prapovijesna gomila. (Oreč, 1988, 320) Terenskim je pregledom utvrđeno kako se na prapovijesnoj gomili, u zaseoku Bobanova Draga, nalaze tri stećka oblika sanduka i zvonik sagrađen 1935. godine. Zvonik iz 1937. godine obnovljen je 1994. i prekriven bakrom. Stećci se nalaze lijevo od zvonika (gledano iz smjera prilaznih stepenica). Prije nekoliko godina izvršena je konzervacija, uređen prilaz, gomila učvršćena potpornim zidom, napravljene stube, oltar i bista sv. Ilije, na čiji se blagdan svake godine održava sveta misa (Sl. 154).

Lijevo od zvonika položen je stećak oblika sanduka, grubo klesanih ploha i dimenzija 197 x 124 x 36 cm. Kako ne bi skliznuo s gomile, ispod stećka je naknadno položeno sitno

amorfno kamenje povezano malterom. Orijentiran je u smjeru SZ-JI i ne sadrži reljefne ukrase. Sjeverno od ovog spomenika položen je stećak sanduk, grublje obrade i dimenzija 128 x 84 cm. Primjerak je djelomično oštećen i odlomljen, tako da visinu nije moguće utvrditi.

Stećak oblika sanduka, relativno dobre obrade i dimenzija 140 x 75 x 33 cm, orijentiran po pravcu SI-JZ. Gornja ploha ukrašena je motivom križa u pravokutniku, a bočna zapadna strana motivom kola kojega tvori osam ženskih figura (Sl. 155). Na južnoj bočnoj strani nalaze se motivi dviju osmerolisnih rozeta.

Sl. 154. i 155. Lokalitet Bobanova Draga

4.6.6. Ružići

Župa Ružići se smatra najstarijom u Hercegovini. Prema predaji župnici su, osim u Ružićima, stanovali na brdu Malič, u Policama (župska kuća i franjevački samostan prema predaji) i Drinovcima (svećenička kuća i crkva sv. Luke prema predaji).⁷⁹ (Bakula, 1970: 150)

Lokalitet **Prispa – Lalovci** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.268., kao nekropola sa 18 stećaka smještenih na brežuljku, orijentiranih po pravcu ZI, s reljefno ukrašenim primjercima (Miletić, 1988: 333; Bešlagić, 1971: 304).

Revizijom je utvrđeno da se na lokalitetu nalazi 18 stećaka slabije obrade (amorfni oblici, ploče i sanduci), dijelom oštećeni i utonuli u zemlju. Četiri su stećka ukrašena motivima rađenim u tehnici niskoga reljefa, od čega tri motivom križa, a jedan vodenice (Sl. 156). Orijentirani su po pravcu ZI.

Stećak slabije obrade, dijelom utonuo u zemlju, ukrašen je motivom križa s polukuglastim zaobljenjem krakova. Identičan motiv nalazi se na nekropoli Grovište.

Stećak slabije obrade, dijelom utonuo u zemlju, ukrašen je motivom križa čija se tri kraka završavaju polukuglasto, dok četvrti krak nedostaje.

Sl. 156. Nekropola Lalovac – Prispa

Stećak oblika sanduka, slabije obrade, dijelom utonuo u zemlju, ukrašen je motivom latinskoga križa. Stećak slabije obrade, dijelom utonuo u zemlju, ukrašen je motivom vodenice.

Lokalitet **Grovište, Ružići – Prispa** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.156., kao srednjovjekovna nekropola sa šest stećaka oblika sanduka orijentiranih ZI, reljefno ukrašeni primjerci (Miletić, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 303).

Terenskim je pregledom utvrđeno da se nekropola nalazi na dominantnom uzvišenju, s lijeve strane lokalnoga puta Grude – Grude 3. Broji pet sanduka kvalitetne obrade, od kojih je jedan fragmentiran, dok su dva dijelom utonula u zemlju (Sl. 157). Šesti stećak oblika sanduka, na kojemu je isklesano korito, skliznuo je prema cesti uslijed nagiba terena. Reljefno su ukrašena dva primjerka, a motivi rađeni u tehnici niskoga reljefa.

Gornja ploha pravilno klesanoga sanduka, čija je jedna (sjeverna) strana utonula u zemlju, ukrašena je motivima malteškoga križa i križa s polukuglastim završetcima krakova. Ovakav motiv križa nalazi se i na jednom stećku na lokalitetu Opletje, Bunina – Vrgorac. Sanduk je orijentiran po pravcu ZI. S obzirom na priličnu utonulost stećka, dimenzije nije bilo moguće utvrditi.

Sl. 157. Nekropola Grovište

Stećak oblika sanduka čija je sjeverna strana ukrašena motivom dviju stojećih figura i jednoga konjanika. Zanimljivost predstavlja jedna od figura koja je prikazana u kratkoj haljini. Gornja ploha podijeljena je na četiri polja u kojima je isklesan po jedan motiv mladoga mjeseca i osmerokrake zvijezde. Cijela ova površina, skupa sa kvadratnim poljimai ornamentima, optočena je motivom spirale. Orijentiran je po pravcu SI-JZ.

Lokalitet **Bili Brig** je u AL BiH naveden pod brojem 25.10., prapovijesni tumul i stećak oblika križa, orijentiran po pravcu ZI i reljefno ukrašen (Miletić, 1988: 320; Bešlagić, 1971: 303).

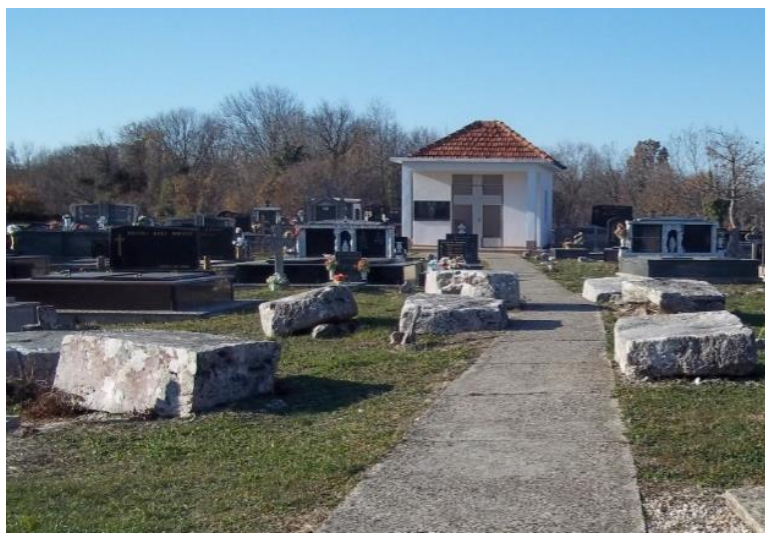

Sl. 158. Dislocirani križ s lokaliteta Bili Brig

Petar Oreč opisao je križ na Prispi 14. 10. 1983., referirajući se na predaju o pokojniku koji je ubijen iz puške s Mandile gomile (gradine). Računajući na veliku udaljenost između ta dva položaja, takav scenarij autor drži nemogućim. Prema Orečevom kazivanju, lokalitet nosi toponim Bili Križ. (Oreč, 14. 10. 1983., Inv. br, 528)

Revizijom je potvrđeno kako se na lokalitetu Bili Brig – Boboška kod Priske nalazila kamena gomila sa stećkom navedenim u literaturi. Izgradnjom obiteljske kuće Mikulića, lokalitet je devastiran, a stećak dislociran na groblje Gomilica i postavljen iznad recentnog groba (Sl. 158). Križ je reljefno ukrašen, no motiv je teško definirati zbog plitkosti reljefa.

Lokalitet **Seline 3** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.291., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola s 20 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih ZI, reljefno ukrašenih (Miletić, 1988: 334; Bešlagić, 1971: 304).

Sl. 159. Groblje i nekropola Seline

Sl. 160. Detalj motiva na sanduku

U svojim zabilješkama iz 14. 10. 1983., P. Oreč opisuje Seline u Ružićima kao najstarije groblje. Zapadno od Selina navodi veliku gomilu s četiri stećka, istočno i u blizini groblja sa stećcima dvije, te jednu pored Mikulića kuća. Nešto dalje na istoku smještena je gomila s koje se vidi Ledinac, Višnica, Dragićina i dr. Kako prenosi Oreč, u samom groblju nalazi se 11 stećaka: šest ploča, četiri sanduka i jedan sljemenjak. Izvan rimokatoličkog groblja navodi četiri skupine stećaka, od kojih je jedna na gomili, uz groblje i u zidu ograde istočno od groblja (29 stećaka). Dalje piše kako se druga skupina od pet stećaka nalazi u Lazini, dok treća broji dva, a četvrta osam stećaka. (Oreč, 14. 10. 1983, Inv. br. 528)

Terenskim je radom u sklopu rimokatoličkog groblja evidentirano 12 primjeraka stećaka (jedan sljemenjak i 11 sanduka), orijentiranih po pravcu ZI. (Sl. 159) Stećci se odlikuju relativno dobrom obradom, no u pojedinim se slučajevima javljaju i vidljiva oštećenja. Četiri sanduka optočena su bordurom u vidu paralelnih kosih crtica i spiralice.

Reljefno su ukrašeni sljedeći primjerci:

- stećak oblika sanduka, dimenzija 192 x 139 x 52 cm, orijentiran je u smjeru ZI. Gornja mu je ploha ukrašena stiliziranim životinjskim figurama, obručem i mladim mjesecom. (Sl. 160)
- stećak oblika sanduka, dimenzija 193 x 139 x 40 cm, orijentiran je u smjeru ZI; gornja mu je ploha ukrašena motivom sedmerolisne rozete
- stećak oblika sanduka, dimenzija 164 x 114 x 39 cm, orijentiran je u smjeru ZI; gornja mu je ploha ukrašena motivom rozete
- stećak oblika sanduka, dimenzija 172 x 63 cm, vjerojatno je pomjeren iz prvotnog položaja tijekom izgradnje prilaznog puta u groblju, gornja mu je ploha optočena spiralicama koje tvore pravokutnik unutar kojega je isklesan motiv mladoga mjeseca
- stećak oblika sanduka, dimenzija 235 x 169 x 36 cm, orijentiran je u smjeru ZI; gornja mu je ploha optočena rubnim spiralicama koje zatvaraju pravokutnik
- visoki sljemenjak, dislociran i položen s desne strane ulaza u groblje; uža frontalna strana sljemenjaka ukrašena je motivom peterolisne rozete i mladoga mjeseca, s krakovima okrenutim prema gore

Lokalitet **Gromila, Ružići – Seline** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.153., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola s 33 stećka oblika ploča, sanduka i sarkofaga, reljefno ukrašeni primjerci, raspoređeni u okolnom prostoru (Miletić, 1988: 327; Bešlagić, 1971: 304).

Sl. 161. Motiv ležeće figure i ptice

Revizijom je utvrđeno da se lokalitet nalazi na gomili pored kapelice i rimokatoličkoga groblja. Broji šest stećaka oblika sanduka od kojih su tri pomjerena iz svoga prvotnog položaja. Ispod preostala tri jasno se vidi naslagano kamenje.

Sl.162. Ljudska figura s podignutim rukama

Stećak oblika sanduka, čija je gornja ploha ukrašena motivima malteškoga križa i križa s okruglim završecima krakova. Bočna sjeverna strana ukrašena je motivom ležeće figure, ptice i štapa (Sl. 161), a stražnja motivom ljudske figure s rukama podignutim uvis (orant) i floralnim motivom (Sl. 162). Motiv oranta jedinstvena je pojava na nekropolama ne samo općine Grude, već i širega područja rasprostiranja.

Stećak oblika sanduka, pomjeren iz prvotnoga položaja, čija je gornja ploha ukrašena motivom nedovršenoga kruga.

Lokalitet **Lazina Ružići - Seline** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.198., kao srednjovjekovno groblje s devet stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih ZI (Miletić, 1988: 330; Bešlagić, 1971: 304).

U AL BiH navodi se i lokalitet **Seline 2**, pod rednim brojem 25.290., kao srednjovjekovna nekropola s osam stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI, reljefno ukrašenih. Ispod nekih se vidi i ozidana grobnica. Bešlagić navodi da se ovi stećci nalaze u Mikulića ogradi nedaleko od lokaliteta Tomina grobnica (Miletić, 1988: 334; Bešlagić, 1971: 305).

Pregledom terena utvrđeno je kao se nedaleko od lokaliteta Gromila i Seline, na udaljenosti od oko 100 m, nalazi 12 stećaka razbacanih u dvije skupine. Prva skupina, lokalitet Lazina, broji deset stećaka, a druga jugozapadno od nje, dva stećka. Prema kazivanju lokalnog pučanstva, ograda istočno od groblja naziva se Mikulića ograda, a ne ograda Marka Marulića kako je navedeno u literaturi.

Sl. 163. Sanduk kvalitetne klesarske obrade s lokaliteta Lazina

Stećak oblika sanduka prvi je u nizu skupine, dimenzija 197 x 131 x 77 cm, orijentiran po pravcu ZI. Gornja mu je ploha optočena bordurom od spiralice koje zatvaraju pravokutnik unutar kojega su, u tehnici niskoga reljefa, isklesani motiv mladoga mjeseca, osmerolisne rozete i malteškoga križa. Sanduk je kvalitetne klesarske obrade. Jednog od sanduka karakterizira podjela gornje plohe na četiri jednaka polja, kakva se najčešće susreće na nekropolama u okolici Širokoga Brijega. Polja su ukrašena motivima mladoga mjeseca i križa.

Sl. 164. Detalj reljefnog ukrasa, Lazina

Stećak, nedefiniranoga oblika uslijed utonulosti, ima ukras sedmerolisne rozete i mladoga mjeseca na vidljivoj gornjoj plohi.

Stećak oblika sanduka, udaljen desetak metara sjeveroistočno od prethodne skupine, dimenzija 197 x 123 x 75 cm i orijentacije ZI. Stećak je kvalitetno obrađen, ali nema vidljivih ukrasa.

Sl. 165. Skupina stećaka na nekropoli Lazina

Stećak oblika sanduka, udaljen je dvadesetak metara sjeveroistočno od prethodne skupine. Dobre je obrade, izuzetno velikih dimenzija 218 x 173 x 67 cm. Orijentiran je u smjeru ZI. Gornja mu je ploha optočena motivom sučelice klesanih sidara. (Sl. 167)

Sl. 166. i 167. Sanduci većih dimenzija, detalj bordure

Na nekropoli se nalaze tri sanduka većih dimenzija, čija visina prelazi 60 cm. Na jednom, uzdužno raspuknutom stećku, vidljivi su tragovi koji upućuju da je majstor započeo s klesanjem korita. Na dislociranom sanduku i prevrnutom sljemenjaku s postoljem naziru se tragovi rubnih bordura. Cijelo je područje ograđeno zidom od lomljenoga kamena u kojega su ugrađena tri stećka i više fragmenata. Na zemljanom humku, pedesetak metara desno od ove skupine, nalaze se dva sanduka, dijelom su utonuli u zemlju, orijentirani po pravcu ZI i bez vidljivih ukrasa.

Lokalitet **Tomina grobnica** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.320., kao nekropola s pet stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI, reljefno ukrašeni primjerci. Prema Bešlagiću nekropola se nalazi 100 m istočno od nekropole u groblju (Miletić: 336; Bešlagić, 1871: 311-312).

Sl. 168. Tomina grobnica (foto: V. Bogut)

Područje je revidirano u nekoliko navrata ali lokalitet nije pronađen. Nakon razgovora s općinskim djelatnikom V. Bogutom, isti je nastavio s terenskim pregledom i ustupio fotografije lokaliteta.

4.6.7. Opće odlike nekropola

U nedostatku stručnih radova vezanih za nekropole stećaka općine Grude, pruža se jedinstvena prilika da ponudimo prvu sintezu ikonografskog repertoara stećaka predmetnoga područja. Ovom prigodom nećemo ulaziti u interpretacijske okvire već će se zastupljenosti i analizi motiva pristupiti empirijski, s ciljem iznalaženja analogija sa susjednim područjima rasprostiranja stećaka.

Obrađujući u svojoj disertaciji više od 3000 reljefno ukrašenih stećaka, Marian Wenzel nije obuhvatila općinu Grude, već je preuzimanjem podataka iz starije literature pogrešno locirala nekolicinu nekropola. Izuzetak čini nekropola u Ledincu koja je obrađena u monografiji *Široki Brijeg*. U pogledu zastupljenosti motiva na kasnosrednjovjekovnim nekropolama stećaka navedenoga područja, najviše je motiva križa, rozete i mladoga mjeseca.

Na stećcima dominiraju malteški i jabučasti križ s polukuglastim završetkom krakova, iako se u pisanim izvorima njihova zastupljenost vezuje za nekropole istočne Hercegovine. S druge strane, motive latinskoga i antropomorfnoga križa sadrži samo par nekropola. Na lokalitetu Grebine usamljeni je primjerak rascvjetaloga križa koji, prema Wenzel, prevladava na nekropolama jugoistočne Hercegovine (Wenzel, 1965: 243).

Motiv pravokutnoga štita s mačem, osim na nekropolama Vituša – Bili greb, Krištalice i Rašeljka, javlja se i na lokalitetima Ledinac i Šprljine. Štitovi su prikazani sa ili bez zareza, dok je na jednom primjerku nekropole u Ledincu klesan s dvije poprečne paralelne pruge. Mačevi najčešće imaju diskoidnu ili elipsoidnu jabučicu, trnove kvadratnoga presjeka te, u većini slučajeva, pravokutnu nakrsnicu sa zaobljenim rubovima. Na samo jednom uzorku mača s nekropole u Ledincu nakrsnica je povijena u obliku slova S.

Motivi ljudskih figura u kolu ili sudionika scena lova utvrđeni su na osam nekropola. Kao što je uobičajeno na stećcima, figure su predstavljene shematizirano u dugim haljinama. Izuzetak čini scena na nekropoli Grovište, gdje je prikazana jedna figura u kratkoj haljini. Zoomorfne predstave javljaju se na šest nekropola, od čega naročitu pozornost privlače figure osedlanoga konja i ptice. Ptica, kao samostalan motiv, predstavlja rijetkost na nekropolama zapadne Hercegovine, koji se manifestira samo na nekropoli Zvirici, dok je na nekropoli Gromila kombinirana s motivom ležeće figure i štapom te na nekropoli Greda s motivom križa.

Gotovo identičan motiv ptice, figure i bordure pojavljuje se i kod Wenzel, no u tom je slučaju navedeno kako se radi o lokalitetu Seline kod Imotskoga (Wenzel, 1965: 267). Vjerojatno je to još jedna od nenamjernih pogreški u njezinoj disertaciji budući da je podatak preuzet od Moritza Hoernesa (*Alterthümer der Herzegowina*, I. S., 549). Isti je slučaj s motivom osedlanog konja na bočnoj strani sljemenjaka, koji je preuzimanjem od Hoernesa također označen na lokalitetu Seline. Wenzel je evidentno napravila propust u svome radu, s obzirom da su i dva dodatna motiva s nekropola Seline i Gromile identificirana kao Seline – Imotski. S druge strane, a referirajući se na podatak J. Gardnera-Wilkinsona, *Dalmatia and Montenegro*, London, 1848., Vol. II, čp. 18, fig. 6, po jedan motiv križa i ljljana pogrešno su zavedeni pod lokalitet Drinovci u Imotskom.

Na frontalnoj užoj strani prevrnutoga sljemenjaka nekropole Krstine – Ledinac uklesan je motiv tordiranoga štapa s krakovima okrenutim gore, oštih rubova poput mladoga mjeseca i osmerokrake zvijezde iznad njega. Wenzel je navela kako se radi o predstavi tau križa (Wenzel, 1965: 125). Na zadnjoj, užoj strani istoga sljemenjaka uklesan je motiv ljljana.

U konačnici se može zaključiti kako je veliki broj kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka općine Grude dijelom ili u potpunosti uništen, a krajolik znatno izmijenjen tijekom stoljeća. Posebnost općine Grude, za razliku od ostalih razmatranih područja zapadne Hercegovine, jest u tome da je veliki broj nekropola sa stećcima podignut na prapovijesnim tumulima (Blaževići, Bili greb, Grebine, Lazine, Bobanova Draga, Gromila, Miši, Rašeljka, Bartuluša, Bašine njive i dr.), u njihovoj neposrednoj blizini ili nadomak starih komunikacija (Mlinarevica Doci, Jelinačko polje, Prispa). Poveznica između gomile i stećaka nalazi se u radovima A. Škobalj. Isti autor smatra kako se stećak razvio iz grobne gomile koja se u staro rodovsko doba nasipala iznad groba, a oblik i veličina ovisili su o slavi koju je pokojnik uživao u svom rodu ili plemenu (Škobalj, 1970: 219). Škobalj također pretpostavlja da su nadgrobne gomile ilirske, ali i da ih ima slavenskih, poglavito starohrvatskih. Mišljenja je kako prostorna povezanost gradina, gomila i stećaka ima svoju osobitu važnost te da pripadaju istom narodu (Škobalj, 1970: 252-253).

Autorica ove disertacije u izlaganju je verificirala trenutno stanje na više od 40 nekropola stećaka općine Grude te detaljnom revizijom ispravila pogreške koje se javljaju u literaturi. Kataloški pregled kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka ove općine obrađen je u kontekstu kulturno-povijesne arheologije. Prezentirani podatci predstavljaju rezultat revizijskog terenskoga rada te, u kontekstu znanstvenoistraživačke budućnosti, čine neodvojivi segment u cilju definiranja konačnih interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka zapadne Hercegovine.

4.7. LJUBUŠKI

Ljubuška zemljopisna mikrocjelina obuhvaća jugozapadni dio Bosne i Hercegovine površine 292,7 km². Pripada joj 35 naselja (grad Ljubuški i 34 sela). Općina Ljubuški na jugoistoku graniči s općinom Čapljina, na istoku i sjeveroistoku s općinom Čitluk, na sjeveru s gradom Širokim Brijegom i općinom Grude. Na zapadu je od teritorija Republike Hrvatske razdvaja područje grada Vrgorca, a na jugu dio općine Pojezerje i grad Metković. (Madžar, Pavličić, 2013: 149)

Nalazi se na nadmorskoj visini od 60 do 250 m. Karakterizira je krški reljef u kojem je više plodnih polja: Ljubuško, Vitinsko, Veljačko, Beriš, Rastok, Jezerac i Studenačko. Natapa ih rijeka Trebižat koja izvire u Drinovicima i, mada se radi o jedinstvenom riječnom toku, u duljini od 51 km nosi šest imena: Tihaljina, Rika, Sit, Mlade, Prokop i Trebižat. (Pavlović 2011: 41) Od svoga se izvora do sela Klobuka zove Tihaljina, a od izvora Klokun do utoka rječice Vrioštica zovu je Mlade. Od Humca do ušća u Neretvu ime joj je Trebižat. Do regulacije njezina korita 1854. rijeka nije tekla istim tokom. Tijekom velikih vodostaja rijeka bi plavila Ljubuško, Veljačko i Vitinsko polje, a jedan dio vode odlazio je preko Sedrenika u današnje polje Rastok. Neke od rijeka ponornica plavile su polje Jezerac. U proljeće su se vode s Rastočkoga polja povlačile kroz ponore, a voda iz Ljubuškoga polja u svoje korito. (Paponja, 2007: 156)

Prirodno-geografski položaj i njegove prateće odlike usloveli su kulturnološke manifestacije čiji je tijek moguće pratiti kroz stoljetna povijesna zbivanja. Kao dokazi intenzivnog života u ovim krajevima, arheološki se spomenici javljaju kao plodni izričaji u okvirima mogućnosti zajednica koje su ih stvarale. U tom pogledu, pored vrijednih tragova stoljetne postojanosti, na prostoru Ljubuškog zabilježena su i značajna ostvarenja na polju srednjovjekovne sepulkralne umjetnosti. Ta su postignuća prepoznata i kao univerzalna svjetska pojava kojom je srednjovjekovni čovjek obilježavao grobove svojih prethodnika.

U fokusu kataloškog pregleda nalaze se srednjovjekovne nekropole sa stećcima, kojih prema usmenom saznanju ima 49. Revizija terena vršena je u različitim godišnjim razdobljima, zimskim ali i uvjetima bujne vegetacije, što je rezultiralo da osvrt na lokalitete varira u rasponu od sumarnih do opširnih podataka.

4.7.1. Tragovi prošlosti

Materijalni ostatci iz razdoblja prapovijesti, antike i srednjega vijeka svjedoče o kontinuitetu života na ovim prostorima. Pretpostavlja se da su dolinu rijeke Trebižata prvotno naseljavali Daorsi, koje su s toga područja protjerali ratoborni Ardijejci.

Povijesni izvori potvrđuju prisutnost plemena Delmata u zapadnom dijelu današnje Hercegovine. (Zaninović, 1966: 27-92) Najveća ilirska gradina nalazila se na brdu Žuželju iznad sela Miletine, dvije manje u Radišićima, a po jedna na Jurjevici, Gračini, u Proboju, Grljevićima, Lipnu, Cernu i Bijači. U zaseoku Otoka kod sela Vitina pronađena je ostava prapovijesnoga nakita, većinom izrađenoga od bronce (fibule, ogrlice, lančići...), a uz cestu Ljubuški-Vitina dva ulomka krovnog crijepa s natpisima C. Titia Hermerosi i Q. Clodi Ambrosi-ja. (Čović, 1972: 301-302; Patsch, 1896, Sv.2: 193-195)

Iz rimskoga doba poznata su dva naselja, *mansio Bigeste* - prvotno putna postaja a kasnije vojni logor, danas poznat kao Gračine, i veteransko naselje *pagus Scunasticus*.⁸⁰ Glavna vojna rimska cesta, dio komunikacije Salona – Naroni, prolazila je smjerom Klobuk – Vitina – Humac – Bijača. (Dodig, 1996: 352-353) Most na Gračinama kod Humca služio je kao veza s naseljima na desnoj obali Trebižata (Crveni Grm, Prolog, Vrgorac). Od Crvenoga Grma jedan je autohtoni put izlazio na cestu kod Bijače, gdje je, pretpostavlja se, postojalo manje naselje. (Bojanovski, 1977: 137-138) Ager rimske kolonije Narone obuhvaćao je skoro cijelu zapadnu Hercegovinu. Naroni je bila dobro povezana putovima sagrađenima uglavnom krajem Republike i u razdoblju Carstva. (Bojanovski, 1988: 116-119) Vicinalni put koji je išao preko Brotnja i povezivao Naronu s mostarskom kotlinom vodio je preko Donjih Radišića – Ljubuškog – Gornjih Studenaca (Milićevića kuća) – Daupovine – Lukoća – Bijakovića – Međugorja – Krehina Graca – Tepčića – Nimačke – Jasenice – Rodoča i Cima. (Bojanovski, 1985: 91-92)

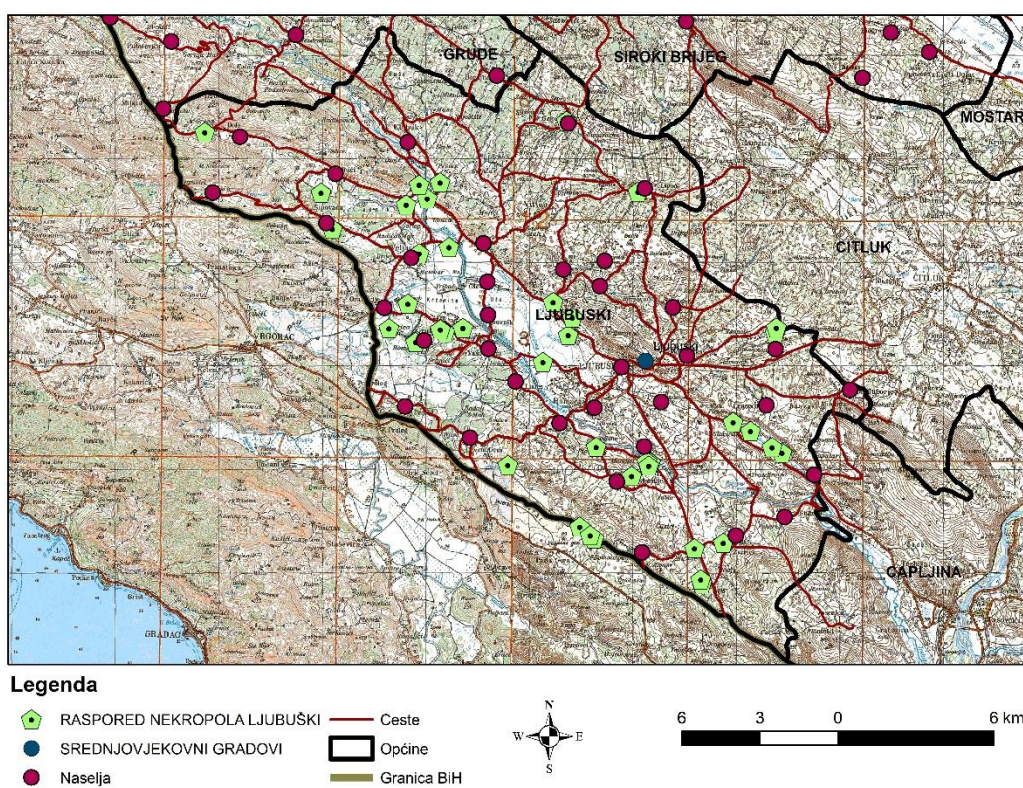
Ostatci crkvenih građevina u Docima kod Vitine, u groblju *Na Mladih*, bazilika u Klobuku, te ulomci crkvenoga namještaja pronađeni u Proboju, Crvenom Grmu i Mostarskim Vratima, svjedoče o nazočnosti kršćanstva u ljubuškom kraju. Povelja Jurja Vojsalića braći Jurjevićima, iz 1434. godine, sadrži podatke o franjevcima i svetoj Crkvi katoličkoj na području pod njihovom upravom. Spomen franjevac kao i činjenicu da je ovo područje bilo u sastavu Makarske biskupije nakon njezina obnavljanja 1324., povjesničari su uzeli kao relevantne

⁸⁰Naseobinski tragovi pronađeni su i u selima Teskeri, Hardomilju, Veljacima, Proboju, Grabu i Donjim Radišićima. (Bojanovski, 1985: 83-87) Nadgrobni spomenici legionara i auksiliarnih jedinica, kao posadnika vojnog logora Gračine, pronađeni su u Vitini, Smokovicama (Hardomilje) i Kutcu (Humac). (Patsch, 1914: 162-167)

odrednice kojima je potvrđena katolička osobitost navedenoga područja. Franjevci se spominju već 1438. godine, a u prilog tomu ide i podizanje franjevačkog samostana i crkve sv. Katarine u Ljubuškom (Mandić, 1934: 19). Oba objekta srušena su nakon turskih osvajanja 1563. godine. Franjevci su prebjegli u samostan u Zaostorogu i našli utočište kod braće Jurjevića–Vlatkovića, koji su im darovali tamošnju crkvu sv. Marije. (Korać, 2008: 51-52)⁸¹ Srednjovjekovne se crkve u povijesnim vrelima spominju dosta rijetko, a i nekoliko podataka kojima se raspolaže temeljeno je isključivo na pretpostavkama.⁸²

4.8. Topografija nekropola

Prostorni raspored nekropola u općini Ljubuški

Sl. 169. Karta prostornog rasporeda nekropola stećaka u općini Ljubuški napravljena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija

⁸¹ U Dubrovačkom arhivu postoji podatak koji navodi da su upravnici carine u Drijevim darovali 2 modija soli franjevcima u Ljubuškom. To je ujedno prvi spomen franjevacu i drugi spomen grada Ljubuškog.

⁸² Fra Petar Bakula navodi crkvu i samostan: „Pričaju da su imali crkvu sv. Ivana Krstitelja i samostan. (...) Ovdje ima više velikaških i pučkih starih grobova.“ (BAKULA, 1970: 157)

Na temelju podataka iz povijesnih vrela, Nikić navodi crkve u okolici Ljubuškoga: crkvu sv. Petra Prvomučenika kod groblja u Vitini, crkvu i samostan na Utvici, crkvu Svih svetih u Klobuku i crkvu sv. Ilije u Mladima. Poznato je da je u Vojnićima postojala franjevačka kuća. (NIKIĆ, 2000-2001: 21)

Tragove crkvenih građevina na lokalitetima Crkvina (Ljubuški) i Samograd (Grab) navodi i M. Tomasović. (TOMASOVIĆ, 2011: 184)

4.8.1. Veljaci

Selo Veljaci smješteno je SZ dijelu općine Ljubuški i imao osam zaselaka. Nekropole stećaka evidentirane su na groblju Mladima i Drinovoju Dragi.

Lokalitet **Vitina 2** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.338., kao rimsko naselje i srednjovjekovna nekropola sa 12 stećaka kod stare crkve Sv. Ilije, od kojih je većina uzidana u njezine temelje. Bešlagić je lokalitet pogrešno naveo pod selo Šipovača, sa „30 stećaka smještenih u polju pokraj rijeke Mlade i puta Vitina-Veljaci.“ (Marijan, Zelenika, 1988: 337; Bešlagić, 1971: 311; Atanacković-Salčić, 1981a: 259-260; Bojanovski, 1985: 72; Bakula, 1867: 169-171; Patsch, 1893a: 679-680)

O lokalitetu je, na temelju popisnih listova iz 1952., pisao i P. Oreč. Autor prenosi kako mu je učitelj Vasilije Baro priopćio predaju prema kojoj su Turci srušili crkvu, a zvono bacili u vodu pokraj groblja gdje se i sada nalazi. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Sl. 170. Lokalitet Mlade

Revizijom je utvrđeno kako je lokalitet, poznatiji kao Mlade, smješten uz cestu između Veljaka i Vitine, u starom groblju pod nazivom *Na Mladih* (Sl. 170). U znanosti se prepoznaje po antičkim i srednjovjekovnim nalazima. Srednjovjekovno se groblje razvilo oko kapele sv. Ilije, u koju je kao nadvratnik ugrađena rimska stela s motivom *Porta inferi* (Hadova ili vrata Podzemlja) (Sl. 171). S njezine lijeve strane vide se ostaci zidova (rimske) građevine o kojoj postoji malo podataka. Pri pokušaju obnove kapele 60-ih godina 19. st., mnogi su stećci uzidani u temelje, što je i utvrđeno sondažnim iskapanjima 1985. godine. (Dodig, 1997: 18-19)

Sl. 171. Rimska stela kao nadvratnik

Sl. 172. Ostatci zidova i fragment stećka

Od 25 nadgrobnih spomenika, koliko ih je nekoć bilo na nekropoli, ostalo je samo desetak primjeraka. Većina ih je fragmentirana i razbacana po groblju ili naslonjena na ostatke zidova građevine. Fragmenti stećaka ukrašeni su motivima povijene lozice s trolistom i štita s mačem (Sl. 171). U cjelosti je sačuvan sljemenjak ukrašen motivom križa, čiji krovni dio podsjeća na sljemenjake dalmatinskog tipa.

Terenskim je pregledom evidentiran još jedan lokalitet na području sela Veljaci. Radi se o lokalitetu **Drinova Draga** smještenom u šumici nedaleko od seoskih kuća, s lijeve strane puta koji vodi iz smjera Veljaka prema Orahovlju i Šipovači.

U dvjema je ogradama⁸³ sačuvano sedam stećaka oblika sanduka, koji su obrasli niskim raslinjem. Budući da se radi o privatnim parcelama, fragmenti od približno deset sanduka i ploča iskorišteni su kao građevni materijal za suhozid koji ih dijeli (Sl. 172, 173). Od motiva su vidljivi samo mladi mjesec i križ. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 173. i 174. Stećci na lokalitetu Drinova Draga

⁸³ Ograda je naziv za zemljišnu česticu različite gospodarske vrijednosti ili namjene gospodarskog iskorištavanja, omeđena i obzidana mocirom ili suhozidom. (CVITANOVIĆ, 2002: 347)

4.8.2. Grab

Selo **Grab** uadajeno je oko 11 km zapadno od Ljubuškog. Na lokalitetima Grebine, Guvnine, Tremine i Kostenica, Bešlagić je zabilježio 43 stećka, i to 8 ploča i 35 sanduka. (Bešlagić, 1971: 311-312) Prema bilješkama M. Vege, s obje strane ceste koja prolazi kroz selo, nalazi se nekoliko desetaka stećaka, od kojih je većina uništena izgradnjom ceste i stambenih kuća. Za lokalitet Kostenicu navodi kako se tu nalazila srednjovjekovna naseobina, a prema narodnom predanju i crkva. Vegina pretpostavka da je selo Grab bilo središte župe Veljaci tijekom srednjeg vijeka, utemeljena je na kazivanjima Konstantina Porfirogeneta prema kojemu je u 10.st., u blizini Graba postojalo naselje Rastok. (Vego, 1954: 39)

Pored navednih, P. Oreč je na lokalitetu Grab-Gorica kod Babića kuće zabilježio i dva stećka oblika sanduka, od kojih je jedan ukrašen motivom križa. (Oreč, 1952, Inv. br. 528) U Grabu danas postoji sedam lokaliteta sa stećcima. Tri se lokaliteta nalaze u blizini raskrižja seoskih putova, točnije u blizini Vujevića kuće. Ovaj dio sela Grab narod zove Gradac. Dio nadgrobnih spomenika dislociran je s desne strane puta (idući iz smjera Veljaka), izgrađenoga nakon 1934. Usljed bujne vegetacije, nije bilo moguće utvrditi točan broj preostalih nadgrobnih spomenika.

Lokalitet **Gaj – Gomile** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.75., prapovijesni tumuli i srednjovjekovna nekropola sa pet stećaka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, reljefno ukrašenih primjerci. (Zelenika, 1988: 323)

U svojim zabilješkama iz 1952. godine, P. Oreč navodi kako se na lokalitetu Grab – Lazine, u ogradi Mate Merkotića, nalaze četiri stećka oblika sanduka. Jedan je spomenik ukrašen motivima tri ženske figure u kolu, mladoga mjeseca i povijene lozice s trolistom. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Sl. 175. Stećci na lokalitetu Gaj, Gomile

Lokalitet koji lokalno stanovništvo naziva **Markotića gaj** smješten je s desne strane ceste Grab – Vrgorac, 100 m dalje od lokaliteta Vujevića gaj. Gomile s ovog lokaliteta uništene su izgradnjom seoskih kuća, a stećci vjerojatno dislocirani. Danas se na lokalitetu nalazi osam stećaka obraslih mahovinom i raslinjem, što predstavlja priličan problem pri određivanju njihovih osnovnih karakteristika. S obzirom da nije bilo moguće odrediti visinu nadgrobnih spomenika, jedino se sa sigurnošću može ustvrditi da se radi o oblicima ploča ili sanduka.

Lokalitet **Vujevića kuća**: Revizijom terena utvrđeno je kako se četiri stećka oblika sanduka nalaze u dijelu vrta iza Vujevića kuće, korištenoga za uzgoj peradi (Sl. 176).

Na račvanju seoskih puteva evidentirane su manje skupine dislociranih stećaka. Tako se u dvorištu obiteljske kuće nalaze dva stećka oblika sanduka, reljefno ukrašena motivima križa i mladoga mjeseca, a par metara dalje dislociran i oštećen stećak oblika ploče, ukrašen motivom križa.

Sl. 176. Lokalitet Vujevića kuća

Lokalitet **Guvnine** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.161., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa šest stećaka oblika ploče i sanduka, reljefno ukrašeni primjerci. (Zelenika, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 311-312; Vego, 1954: 29-32).

Revizijom terena utvrđeno je da se lokalitet nalazi u šumici (gaju) s lijeve strane puta idući iz smjera Veljaka, stotinjak metara prije križanja seoskih putova (Vujevića kuće). Lokalno stanovništvo taj dio naziva Haremine. Na kamenoj je gomili položeno devet stećaka oblika sanduka, relativno dobre obrade, koji su orijentirani po pravcu ZI.

Sl. 177. i 178. Nekropola Guvnine

Gornje plohe sanduka optočene su spiralnim i cik – cak bordurama, a jedan od njih ukrašen je i motivima mladoga mjeseca, rozete, štita i mača (Sl. 178). Stećci su dijelom oštećeni. Na lokalitetu su uočeni i grobovi u kamenoj gomili. Prema kazivanju mještana, dio stećaka je već ranije dislociran, a kosti skupljene i položene u jedan grob.

Lokalitet **Tepin greb (Grebine)** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.317., sa dva velika stećka oblika ploče, orijentirana po pravcu ZI i reljefno ukrašena. (Zelenika, 1988: 336; Bešlagić, 1971: 311-312; Vego, 1954: 29-32).

Sl. 179. Stećci na lokalitetu Tepo i Tepinica

U šumi s desne strane puta, između lokaliteta Guvnine i Vujevića gaj, nalaze se dva stećka oblika sanduka većih dimenzija i veoma dobre klesarske obrade. Gornje su im plohe optočene bordurama od koso položenih crtica, a središnji dio ukrašen motivima mladoga mjeseca u kombinaciji sa po dvije rozete sa 8 krakova. Mještani ovaj lokalitet nazivaju Tepo i Tepinica jer je prema predaji tu pokopan bračni par.

Lokalitet **Lazine** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.199., kao srednjovjekovna nekropola sa 34 stećka oblika ploče i sanduka, reljefno ukrašeni primjerci. (Zelenika, 1988: 330; Bešlagić, 1971: 311; Vego, 1954: 29-32)

Terenskim je pregledom utvrđeno kako se na lokalitetu **Jelića gaj** nalaze četiri stećka oblika sanduka, tri u jednoj skupini i izdvojeni primjerak (Sl. 180). Spomenici su orijentirani po pravcu ZI. Gornja ploha izdvojenoga stećka uokvirena je bordurom od povijene lozice, unutar koje je isklesana vodenica, dok se na dužoj bočnoj strani nalazi prikaz kola sastavljenoga od više figura. Prema kazivanju mještana, u neposrednoj se blizini nalaze još dva stećka, no podatak nije potvrđen tijekom rekognosciranja terena. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 180. Sanduci na lokalitetu Jelića gaj

Lokalitet **Bebića glavica** smješten je na području sela Grab koje lokalno stanovništvo naziva Gorica. Na uzvišenju (glavici) iznad seoskih kuća nalaze se dva stećka, od kojih je jedan sanduk ljepše obrade a drugi amorfnog oblika (Sl. 181). Gornja ploha sanduka ukrašena je motivom križa. Oba spomenika orijentirana su po pravcu ZI. Lokalitet predstavlja nepoznanicu u stručnoj literaturi.

Sl. 181. Lokalitet Bebića glavica

Terenskim je istraživanjima na lokalitetu **Mijin gaj** (šire područje Kostenica) evidentiran stećak oblika sanduka većih dimenzija i orijentacije ZI (Sl. 182). Spomenik je pukao po sredini i pod njim se jasno uočava nasilno otvorena zidana grobnica čiji su osteoloških

ostaci uništeni i razbacani. Prema kazivanjima mještana, na lokalitetu se nalaze još četiri stećka koja revizijom terena nisu pronađena. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl.182. Stećak na lokalitetu Mijin gaj

4.8.3.Vojnići

Na području sela Vojnići, udaljenog od Ljubuškog oko 15 km na sjeverozapadnu stranu, nalazi se lokalitet **Gračine** koji je u AL BiH leksikonu naveden pod rednim brojem 25.103. Nekropola u sklopu rimokatoličkog groblja Gračine broji 12 stećaka oblika ploča (11) i sanduka (1), orijentiranih po pravcu SJ, među kojima se prepoznaju i reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 325; Bešlagić, 1971: 311)

Sl. 183. Stećak u groblju Gračina

M. Vego je lokalitet Gračine zabilježio u monografiji *Ljubuški*, naglasivši kako se radi o nekropoli koja je pripadala vlasima Vojnićima. U neposrednoj blizini groblja evidentirao je kamenolom na kojemu je pronašao tri oklesana nadgrobnika. (Vego, 1954: 32)

Revizijom terena konstatirano je kako se nekropola stećaka nalazi na uzvisini i u sklopu aktivnog rimokatoličkog groblja Gračina, a ne Gračine kako se navodi u literaturi. Jedanaest spomenika oblika ploče leži unutar, a jedan masivni niski sanduk izvan ograde groblja, što sugerira šire područje ukopa tijekom srednjega vijeka. Spomenici ovako velikih dimenzija doista su rijetkost u zapadnoj Hercegovini. Pločama istovijetnih osobina odlikuju se i nekropole u okolici Širokoga Brijega, Kruševa i Gruda (Sl. 183).

Pet ploča ukrašeno je motivom pravokutnoga štita s kosom središnjom crtom i mača postavljena ispod, što je M. Vegu navelo na zaključak kako su „svi grobovi pripadali jednom staležu koji je imao pravo da nosi oružje.“ (Vego, 1954: 31) Spomenici imaju bordure u vidu cik-cak linija, s motivima sidra i vitice s trolistom. Na nekoliko spomenika naziru se i ukrasi u vidu polumjeseca i zvijezde.

4.8.4. Studenci

Selo Studenci udaljeno je oko 7 km jugoistočno od Ljubuškog. Lokalitet **Gornji Studenci** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.97., kao nekropola u sklopu rimokatoličkog groblja sa 74 primjerka stećaka oblika ploča (44), sanduka (26) i sarkofaga (4), orijentiranih po pravcu ZI, reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 324; Bešlagić, 1971: 313).

Sl. 185. Nekropola Mramorje

Nekropola Mramorje u Gornjim Studencima nacionalni je spomenik Bosne i Hercegovine. Nalazi se na južnoj strani aktivnoga Studenačkoga groblja koje leži ispod kamenih greda (Sl. 185). Revizijom terena konstatirano je kako su smještaj lokaliteta unutar aktivnoga rimokatoličkoga groblja i zanemarivanje od strane lokalnih vlasti, za posljedicu imali uništenje i zatrpavanje velikoga broja stećaka. Od 74 nadgrobna spomenika danas ih je vidljivo svega 20-ak. Neki su primjerci dislocirani i uništeni ili zatrpani zemljom i otpadom prikupljenim s recentnih grobnica. Nekropola je brojala 44 ploče, 25 sanduka, četiri sljemanjaka i jedan sljemenjak s postoljem, od kojih su 23 primjerka imala reljefne ukrase.

Sl. 184. Utonuli sanduk s motivom križa i tri horizontalne krsnice

Stećke karakteriziraju reljefno izvedeni križevi koji se ne nalaze na stećcima susjednih područja. Na nekropoli se ističe par spomenika među kojima je po svojim formalno-oblikovnim svojstvima zanimljiv sanduk sa dvije stepenice i križem sa tri horizontalne krsnice (sl. 184).

Zastupljeni su i grčki, antropomorfni, latinski i istokračni križevi. Jedan od sanduka ukrašen je antropomorfnim prikazom žene sa predimenzioniranim rukama te otvorenim šakama i prstima, spuštenima niz tijelo. Ispod ruku su isklesane okrugle vodenice, a na tijelu četvrtasta sa motivom križa. Zastupljene su bordure vitice s trolistom, štit i mač, rozete i mladi mjesec, te prikaz čije definiranje predstavlja izrazitu poteškoću, no izvjesnim elementima podsjeća na kalež. Na nekropoli Mramorje evidentiran je i motiv srcolikog štita, kao prilično rijetka pojava stećaka zapadne Hercegovine.

Lokalitet **Kajtazovina** je u AL BiH evidentiran pod rednim brojem 25.171., kao nekropola smještena na vrelu Studenac, sa četiri stećka oblika sanduka. (Atanacković-Salčić, 1988: 328)

Sl. 186. Nekropola Kajtavovina

Rezultati revizije terena lokalitet pozicioniraju u Donje Studence, na samom prilazu vrelu Studenac. Tri stećka oblika sanduka nešto većih dimenzija, skliznula su u jarak između oranice i seoskog puta (Sl. 186). Kako se doznaje od lokalnoga pučanstva, spomenici su se prvotno nalazili na njivi, ali su dislocirani prilikom oranja zemljišta. Slučaj predstavlja još jedan u nizu primjera lošeg odnosa prema kulturno-povijesnoj baštini.

Lokalitet **Rašića groblje-Gebuština** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.279., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovno groblje sa tri stećka oblika ploče. (Atanacković-Saličić, 1988: 334).

Revizijom je utvrđeno kako se lokalitet nalazi na zemljanoj humci u dvorištu obiteljske kuće smještene s desne strane seoskoga puta u Donjim Studencima (Sl. 187). Sa sigurnošću je potvrđeno da se radi o stećku oblika sanduka, relativno dobre obrade ali bez ukrasa, te dva stećka oblika ploče koji su dijelom utonuli i oštećeni. Prema riječima vlasnika posjeda, na lokalitetu je prilikom obrade zemljišta naišao na koštane ostatke, zbog čega je odavno obustavio radove na parceli u krugu od oko 20 m.

Sl. 187. Lokalitet Rašića greblje

Lokalitet Padine

Prema podacima koje mi je ustupio R. Dodig, na lokalitetu Padine nalazi se stećak sljemenjak. Stećak je relativno kvalitetno obrađen, a njegove plohe nisu ukrašene reljefnim motivima.

Sl. 188. Sljemenjak na lokalitetu Padine

4.8.5.Klobuk

Selo Klobuk udaljeno je oko 13 km sjeverozapadno od Ljubuškog. Prvi spomeni sela u turskim se defterima javljaju od 1520. do 1533., kada je ono dio Gorske župe (nekadašnji naziv

za područje Vrgorca). Drugi puta, 1585. godine, Klobuk se navodi kao timar Mustafe, sina Rizvanova, posadnika tvrđave Imotski. (Jolić, 2015: 31)

Lokalitet **Borje** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.17., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 24 stećka oblika ploče (5), sanduka (16) i sarkofaga (3), orijentiranih ZI, reljefno ukrašenih i većinom dislociranih. M. Vego je prilikom rekognosciranja terena općine Ljubuški na lokalitetu pronašao 24 stećka (5 ploča, 16 sanduka i 3 sarkofaga). Pretpostavio je da se radilo o znatno većem broju nadgrobnih spomenika. (Miletić, 1988: 320; Bešlagić, 1971: 311, Vego, 1954)

Revizijom terena utvrđeno je kako se nekropola nalazi na uzvišenju uz cestu koja vodi prema Vitini. Konfiguracija terena i izgradanja lokalne ceste u doba austrougarske uprave, uzroci su dislociranja brojnih stećaka na nekropoli. Teren je teško pristupačan jer je obrastao gustom borovom šumom. Na samom vrhu uzvišenja nalazi se prevrnuti sljemenjak. Nekoliko metara niže skliznula su dva sanduka od kojih je jedan nađen u fragmentima. Spuštajući se prema dnu brežuljka, nailazi se na još tri sanduka od kojih su dva ukrašena motivom vodenice, mača i rozete, a treći je oštećen i bez ornamenata (Sl. 189). Prema Vegi, nekropola je brojala 50 nadgrobnih spomenika, a neki od njih ugrađeni su i u obližnji suhozid. Stećak s prikazom lova, koji se nekoć nalazio na ovoj nekropoli, premješten je u dvorište Zemaljskog muzeja.

Sl. 189. Nekropola Borje

Prema podacima dobivenim od R. Dodiga, na lokalitetu **Crkvina**, nedaleko od nekropole Borje, nalazi se 15 stećaka od kojih je dio uzidan u grobljansku kapelu. Terenskim je pregledom utvrđeno kako se nekropola nalazi u sklopu najstarijeg rimokatoličkoga groblja, na uzvisini iznad polja. U groblju se nalaze kapelica i mrtvačnica. Prema pričanju mještana, na

položaju Markovište (brdo nasuprot lokaliteta) nalazila se crkva sv. Marka. Pred najezdom Turaka dva su crkvena zvana ubačena u rijeku.

Sl. 190. Stećci u sekundarnoj uporabi

Lokalitet Crkvina broji dva cjelovita nadgrobna spomenika, ploču ukrašenu urezanim motivima grčkoga križa i sanduk reljefno dekoriran motivom latinskog križa. Stećak oblika ploče dijelom je utonuo, a više fragmentiranih ploča i sanduka ugrađeno u podzidu kapele (Sl. 190). Jedan je sanduk ukrašen motivom djeteline (ploha okrenuta prema zemlji). Na uzvišenju iznad (iza) kapelice također je pronađeno više fragmenata stećaka (3) slabije obrade i evidentnih oštećenja. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi

Lokalitet **Tabakovac – Klobučke lazine** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.314, kao Tabakovac, Vitina – Utvica sa pet stećaka oblika ploče, orijentiranih ZI, SJ i ukrašenih motivima vitice, rozete i štita s mačem. Bešlagić pak prenosi kako se ploče nalaze na tumulu, velikih su dimenzija i djelom oštećene. Spomenici su orijentirani u smjeru Z-I i reljefno ukrašeni motivima povijene lozice s trolistom, rozetama, te štitovima i mačevima. Iako se vjerojatno radi o istom lokalitetu, Bešlagić je u svom *Kataloško-topografskom pregledu* naveo da se na lokalitetu Tabakovac, koji pripada Klobučkim lazinama na manjoj glavici nalazi pet stećaka oblika ploča. Drugi je put zabilježio da se na lokalitetu Lazine (Vitina) na tumulu nalazi pet stećaka oblika ploča, većih dimenzija i oštećeni. (Miletić, 1988: 335; Bešlagić, 1971: 320, Bešlagić, 1971: 311, 312; Vego, 1954: 37-38))

Prema legendi koju bilježi P. Oreč, na Utvici je u razdoblju srednjeg vijeka bila stražarnica. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Revizijom terena potvrđeno je kako se lokalitet nalazi na uzvišenju s lijeve strane seoskoga puta. Broji pet stećaka oblika sanduka od kojih su dva dijelom oštećena (Sl. 190, 191). Ispod sanduka kome nedostaje trećina izvornoga oblika, vidljivi su ostatci zidane grobnice. Stećci su većih dimenzija (dužine i širine) te relativno dobre obrade s još uvijek primjetnim ukrasnim bordurama po rubovima.

Sl. 191. i 192. Nekropola Tabakovac

4.8.6. Bijača

Selo Bijača udaljeno je oko 14 km južno od Ljubuškog. Lokalitet **Donja Bijača** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.58., kao nekropola sa 34 stećka, sanduka(19), ploča (14) i sarkofaga (1), orijentiranih po pravcu ZI, reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 322-323; Bešlagić, 1971: 313)

Revizijom je potvrđeno kako se lokalitet Dilić (Galića ograda), sa 34 nadgrobna spomenika, nalazi s desne strane regionalnog puta Zvirici–Prud (sl. 193). Nekropola je ugrožena izgradnjom ceste prije Drugoga svjetskog rata, a nekoliko stećaka uzidano u podzidu. Ovim je pravcem prolazila cesta koja je vodila iz Narone u Salonu. Prema Vegi, spomenike nekropole moguće je datirati u 14. i 15. stoljeće. Isti je autor pretpostavio da su pripadali humskim feudalcima Rupčićima koji su vladali krajevima u donjem i srednjem toku rijeke Trebižata te krajevima oko Širokoga Brijega. (Vego, 1954: 15-22)

Od 34 evidentirana nadgrobna spomenika reljefno je ukrašeno njih 17.⁸⁴ U odnosu na druge nekropole ove općine, stećci Dilića ističu se kvalitetnom obradom i bogatim ikonografskim sadržajem (vitica s trolistom, križ, štiti i mač, luk i strijela, mladi mjesec, rozeta, arkade, scene lova, kolo), što je bio jedan od ključnih elemenata koji su utjecali da se nekropola

⁸⁴ Za detaljan opis stećaka vidi u: VEGO, 1954: 15-22

nađe prvo na tentativnoj listi, a nakon nekoliko godina i na UNESCO-vom Popisu svjetske baštine.

Sl. 193. Nekropola Bijača

U sklopu projekta prekogranične suradnje *HERCUL: Valorizacija kulturne baštine srednjovjekovnih stećaka na zapadnom Balkanu*, 2013. godine izvršeno je čišćenje, restauracija i konzerviranje stećaka nekropole. Spomenicima je skinuta prirodna patina, ali su zaštićeni određenim kemijskim sredstvima što bi za ishod moglo imati ubrzanje njihovoga propadanja ukoliko nisu poduzete sve adekvatne mjere zaštite kamena. Jedan je stećak prenesen 2002. godine u Franjevački muzej na Humcu i dio je njegovoga stalnog postava. Kulturno je dobro 15. srpnja 2016., uvršteno na UNESCO-ov Popis svjetske baštine.

Lokalitet Dražnica, Gornja Bijača u *Arheološkom leksikonu* navodi se pod rednim brojem 25.62, kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 19 stećaka oblika sanduka (18) i sarkofaga (1) orijentiranih po pravcu ZI, među kojima su i reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 323; Bešlagić, 1971: 313)

Iste je podatke o nekropoli ustupio i R. Dodig. Svakako treba naglasiti kako bez pomoći lokalnoga stanovništva, vjerojatno ne bi bila moguća revizija kako ove, tako ni brojnih drugih nekropola koje se nalaze na dosta nepristupačnom terenu.

Sl. 194. Nekropola Dražnica

Sl. 195. Zidana grobnica ispod stećka obika sanduka

Revizijom terena potvrđeno je kako se lokalitet nalazi na vrhu brda Trnovac (nekada zvanom Crkvina), iznad Kozinovih kuća. (Sl. 194) Evidentirano je 15 stećaka oblika sanduka, sljemenjaka na postolju i amorfni primjeraka, raspoređeni na zaravni i u neposrednoj blizini prapovijesne gomile. Nekolicina ih je pomjerena iz prvotnog položaja, utonula ili dijelom oštećena. Ispod stećka oblika sanduka evidentirana je otvorena zidana grobnica (Sl. 195).

Lokalitet **Bijača, Plase (Rupčića štale)** se ne navodi u stručnoj literaturi. Prema podacima dobivenim od R. Dodiga, na području starih Rupčića štala nalazi se pet stećaka (potez između sela Bijača i polja Jezerac). Teren je revidiran u nekoliko navrata. Iscrpno se

radilo i na intervjuiranju lokalnoga stanovništva koje je potvrdilo da se na navednom području nalazila nekropola stećaka. S obzirom da je područje odavno napušteno, a teren obrastao niskim raslinjem i makijom, ubikacija stećaka nije bila uspješna. Za potrebe budućih istraživanja ostavljaju se okvirne koordinate područja na kojemu se nalazi nekropola. (N 43° 8' 28' E 17 31' 39)

Lokalitet **Tomića ograda** se nalazi u podnožju brda Trnovac, uz put koji vodi prema lokalitetu Plase. Nekropola broji tri stećka oblika sanduka relativno dobre obrade. Gornja ploha dvaju spomenika reljefno je ukrašena motivima ljudske figure koja u ruci drži mač preko kojega je položen štit s motivom mladog mjeseca (sl. 195). Sličan prikaz nalazi se na sanduku nekropole Grovište-Uzarići.

Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 196. i 197. Nekropola Tomića ograda

4.8.7.Cerno

Selo Cerno nalazi se na udaljenosti od oko 8 km istočno od Ljubuškog. Lokalitet **Polje** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.25., srednjovjekovno groblje sa 9 stećaka oblika sanduka od kojih su neki fragmentirani. Spomenici su orijentirani po pravcu ZI, te ukrašeni motivima vitice s trolistom i mladog mjeseca. (Miletić, 1988: 321; Bešlagić, 1971: 312)

Sl. 198. i 199. Nekropola Polje

Revizijom terena konstatirano je kako se na lokalitetu Polje-Vlahina ograda, s desne strane ceste koja prolazi poljem, nalazi pet nadgrobnih spomenika od kojih su četiri niski sanduci a jedan oblika ploče (Sl. 198 i 199). Na jednom od sanduka vidljiv je motiv mladoga mjeseca. Stećci su većim dijelom utonuli u zemlju.

Lokalitet **Tulekovina** je u AL BiH naveden pod rednim brojem 25.325., kao prapovijesni tumul i nekropola sa 22 stećka oblika sanduka i sarkofaga od kojih je jedan primjerak ukrašen. Stećci su sačuvani u tri manje skupine. Bešlagić je na nekropoli zabilježio 20 stećaka orijentiranih po pravcu SI-JZ. (Miletić, 1988: 336; Bešlagić, 1971: 312.)

Sl. 200. i 201. Nekropola Tulekovina

Pri revidiranju terena utvrđeno je kako se lokalitet nalazi u polju s lijeve strane ceste, nekoliko stotina metara od prethodnog. Nadgrobnji su spomenici kvalitetno obrađeni, s oštrim rubovima i zaglađenim plohamama. Raspoređeni su u tri skupine. (Sl. 200, 201). Od ukupnoga broja sačuvanih primjeraka, 14 ih je oblika sanduka (od toga jedan s postoljem), 1 niski

sljemenjak i dvije ploče. Primjetno je kako dimenzije sanduka premašuju uobičajene mjere, no obraslost vegetacijom onemogućava točne procjene. Na jednome od tri sanduka smještenih u centralnom dijelu nekropole prepoznaje se reljefni motiv križa sa zaobljenim krakovima. Stećci su u izvjesnim slučajevima fragmentirani ili znatno oštećeni, ali i pomjerani iz prvotnoga položaja.

4.8.8.Dole

Selo Dole udaljeno je oko 19 km sjeverozapadno od Ljubuškog. Lokalitet **Torina** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.321., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 19 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih po pravcu ZI, od kojih je veliki broj dislociran i uništen. Bešlagić je evidentirao 14 sanduka i 5 sljemenjaka koji su u znatnoj mjeri uništeni, dislocirani ili ugrađeni u ograde. (Miletić, 1988: 336; Bešlagić, 1971: 311)

Sl. 202. Lokalitet Torina, stećci u podzidi

Lokalitet se nalazi u zaseoku kojega lokalno pučanstvo naziva Greda, Donje Dole. Terenskim pregledom nekropole utvrđen je veliki broj fragmentiranih nadgrobnih spomenika (Sl. 202). Stećci su razbijeni i ugrađeni u podzidu oranice. Uzidani fragment jednoga sljemenjaka sa tri je strane plastično ukrašen motivima križeva (Sl. 203). Oko 20 m sjeverno od oranice, evidentirana su dva sanduka i prevrnuti sljemenjak. Sa sigurnošću se može reći kako je lokalitet u potpunosti devastiran, a jedini spomenici sačuvani *in situ* vjerojatno su dva sanduka pronađeni sjeverno od uništenih stećaka.

Sl. 203. Fragmentirani sljemenjak sa tri strane ukrašen plastičnim križevima

4.8.9. Vitaljina

U svojim zabilješkama o novootkrivenim nekropolama, P. Oreč navodi i lokalitet Hrašljani-Vitaljina-Polja na kojemu je smješten usamljeni primjerak stećka. Autor prenosi paušalne informacije, izostavljajući detaljan opis karakteristika spomenika.

Selo Vitaljina udaljeno je oko 5km jugoistočno od Ljubuškog. Smješteno je na lijevoj obali rijeke Trebižat. Lokalitet **Grebine 1** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.146., kao srednjovjekovno groblje sa 10 stećaka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI. Na istom je mjestu pronađena rimska nadgrobna ploča veterana VII legije, datirana u I. st., upotrijebljena kao postolje stećka. Bešlagić navodi kako se na lokalitetu ispod Luburića kuća nalazi sedam stećaka (5 sanduka i dvije ploče). (Atanacković-Salčić, 1988: 327; Bešlagić, 1971: 312)

Sl. 204. i 205. Nekropola Grebine 1

Revizija terena izvršena je zahvaljujući susretljivosti vlasnika obiteljske kuće i parcele na kojoj se nalazi nekropola. U polju, oko 100 metara ispod seoskih kuća, evidentirana su dva stećka oblika sanduka, bez vidljivih reljefnih ukrasa te fragment razbijenoga sanduka na kojemu se, očituje prikaz ljudske glave i dijela trupa. Scena je uokvirena trakom ispunjenom cik-cak bordurom (Sl. 204, 205).

Lokalitet **Grebine 2** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.147., kao nekropola sa šest stećaka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, među kojima su i reljefno ukrašeni primjerci. Bešlagić navodi kako se lokalitet nalazi 100 m zapadno od prethodnoga i broji 20 stećaka oblika sanduka slabije obrade. (Atanacković-Salčić, 1988: 327; Bešlagić, 1971: 312)

Rekognosciranjem terena, u šumici jugozapadno od prethodnog lokaliteta, konstatiran je lokalitet Grebine 2. Prikupljeni podatci ukazuju kako je područje na kome se nalaze stećci, usljed izlivanja rijeke Trebižat, plavno tijekom zimskog perioda. Nadgrobni su spomenici obrasli gustim raslinjem i utonuli u zemlju tako da je uskraćena mogućnost određivanja njihove tipologije i orijentacije.

4.8.10. Grljevići

U staru kuću obitelji Kraljević, zaseok Grljevići, uzidana su dva fragmenta stećka na kojima su vidljivi motivi povijene lozice s trolistom i rozete. (Sl. 205, 206) Nije poznato s kojega lokaliteta potječu dijelovi nekada cjelovitog spomenika. U stručnoj literaturi nema podataka o stećcima.

Sl. 206. i 207. Lokalitet Kraljevića kuća

4.8.11. Hardomilje

Revizijom terena utvrđeno je kako se lokalitet **Pisci** nalazi u neposrednoj blizini Jelinića i Kozinovih kuća, uz put koji vodi prema brdu Kosor (dio staroga Hardomilja).

Sl. 208. i 209. Nekropola Pisci

Zahvaljujući anagažiranju lokalnog pučanstva, lokalitet je očišćen od niskog raslinja i redovito se radi na njegovom uklanjanju. Na zemljanom je tumulu evidentirano pet stećaka relativno dobre obrade, četiri oblika sanduka i jedan križ, od kojih su dva reljefno ukrašena motivima rozete i mladoga mjeseca (Sl. 208, 209). Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Lokalitet **Pivnice, Hardomilje**

Selo Hardomilje nalazi se oko 7 km južno od Ljubuškog. Lokalitet se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.253., kao rimski pojedinačni nalaz i nekropola sa 29 stećaka oblika sanduka, među kojima su i reljefno ukrašeni primjerci.

Sl. 210. i 211. Nekropola Pivnice

Patsch i Bojanovski zabilježili su kako se na potezu lokalitetâ Smokovice – Pivnice nalazilo groblje rimskog vojnog logora. U prilog ovakvim zaključcima idu i pronalasci mnoštva stela rimskih veterana i aktivnih vojnika. Nekropolu je djelomično istražila V. Atanacković-Salčić (osam grobova), utvrdivši 29 pojedinačnih primjeraka stećaka. Znatan broj ovih spomenika bio je ugrađen u seoske ograde s obje strane pojila za stoku, a prostor na kojemu su se nalazili niveliran. (Atanacković-Salčić, 1988: 333; V. Atanacković-Salčić, 1981 a: br. 30) Lokalitet je evidentiran s lijeve strane ceste Ljubuški – Hardomilje – Bijača, uz desnu obalu rijeke Trebižata. Kako se doznaje, stećci su dislocirani uslijed velikih vodostaja rijeke Trebižat. Danas se na lokalitetu nalaze fragmentirani ostatci stećaka ukrašeni motivima antropomorfna, grčkog i latinskog križa (Sl. 210, 211).

Zbog ugroženosti grobova sa kojih su podignuti stećci, Služba zaštite spomenika kulture inicirala je njihovo istraživanje 1971. godine. Ispitivanja su sprovedena u nadležnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, uz potporu Franjevačkog muzeja i Skupštine opštine Ljubuški. Dobiveni arheološki podatci pružaju uvid u osam istraženih grobnih cjelina od kojih pet sadrži naknadne ukope. Posebnu zanimljivost predstavlja nalaz aplike (grob br. 5) od tankog srebrnoga lima na kojoj je, u tehnici iskucavanja, izrađen ornament u vidu rozete ili sedmerolisnog cvijeta sa točkicama na obodu i između krakova. Datirana je u 14. st.

Grobovi su bili orijentirani po pravcu ZI i poredani u redove. Klasificirani su kao ravni grobovi sa vertikalno postavljenim kamenim pločama koje zatvara više preklapnica nepravilnih oblika i različitih dimenzija. Na temelju tragova na terenu i stećaka pronađenih u ogradama, Atanacković-Salčić je pretpostavila kako se na južnom dijelu lokaliteta nalazi još desetak grobova. Uslijed izlivanja vode oštećena je grobna arhitektura, tako da su grobne ploče virile iz zemlje ili su polomljene, a pokrovnice raznešene. U grobovima su pronađeni osteološki ostaci devet muških i četiri ženske individue, te jednoga djeteta. (Atanacković-Salčić, 1981: 169-183)

Lokalitet **Hardomilje 2** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.164., kao nekropola sa 13 stećaka oblika sanduka, orijentiranih po pravcu ZI. Bešlagić navodi kako su neki primjerci dislocirani ili uzidani u ogradu. Jedan je spomenik ukrašen motivom križa u kružnom vijencu. (Miletić, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 313). Terenskim pregledom lokalitet nije ubiciran.

Lokalitet **Jelavuša – Pojilo** je smješten uz rijeku Trebižat, s lijeve strane puta koji od Hardomilja vodi prema Bijači. U ogradnom zidu i na Pojilu evidentirano je više ulomaka stećaka (Sl. 212, 213).

Sl. 212. i 213. Lokalitet Pojilo; stećci u sekundarnoj uporabi

Atanacković-Salčić navodi kako se Pojilo nalazi na Žabaru, te da se doista radi o drugom lokalitetu na kojemu su stećci također ugroženi. Nekropola broji 13 stećaka oblika sanduka koji su većinom ugrađeni u seosku ogradu.

Bojanovski je zabilježio kako se srednjovjekovna nekropola nalazi pored rimskoga puta (Sekulan) koji je od Bigeste (Donji Radišići) vodio u Naronu. (Bojanovski, 1985: 65-93)

Uzimajući u obzir informacije dobivene od lokalnoga puka, može se naslutiti kako je lokalitet Pojilo u Arheološkom leksikonu vjerovatno zabilježen kao Hardomilje 2. Također, revizijom terena koja je sprovedena u nekoliko navrata, na području Hardomilja nisu pronađene druge nekropole stećaka.

4.8.12. Humac

Lokalitet **Križine, Humac-Kutac** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.183., kao srednjovjekovna nekropola sa 11 stećaka oblika sanduka (10) i križa (1), orijentiranih po pravcu ZI, od kojih su neki i reljefno ukrašeni. (Miletić, 1988: 329; Bešlagić, 1971: 312) Crkvu sv. Ružice navodi i P. Oreč u svojim zabilješkama iz 1952. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Revizijom terena utvrđeno je kako se lokalitet nalazi u šumi, 50-tak metara od seoskih kuća. Evidentirano je šest sanduka na gomili, jedan sanduk u kombinaciji s križem i fragmenti stećaka, koji su raspoređeni na udaljenosti od nekoliko metara. Reljefni motiv arkade na križu identičan je motivima na nekropoli Šarampovo, Uzarići (Sl. 214, 215). Neki su stećci pomjerani iz prvotnog položaja, a neki ugrađeni u ogradu. Na lokalitetu nisu uočeni ostaci crkve koju navodi Vego.

Sl. 214. i 215. Nekropola Humac – Kutac

U svojim zabilješkama iz 1952. godine, P. Oreč navodi jedan stećak u zidu ograde na lokalitetu Humac-Baščina.“

4.8.13. Lipno

Lokalitet **Glavica** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.79., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa šest stećaka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI. (Zelenika, 1988: 324) Revizijom terena lokalitet nije pronađen.

Lokalitet **Lipno** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 25.201., kao nekropola u sklopu rimokatoličkoga groblja sa 11 sačuvanih stećaka oblika ploča i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, te reljefno ukrašenim primjercima. (Zelenika, 1988: 330)

Revizijom terena potvrđeno je kako se na lokalitetu Greblje, smještenom unutar seoskoga rimokatoličkoga groblja, nalazi nekropola sa sedam stećaka (Sl. 216, 217). Spomenici su ukrašeni motivima rozete i mladog mjeseca. Tri fragmentirana stećka vjerovatno su uništena izgradnjom suvremenog groblja.

Sl. 216. i 217. Nekropola Greblje

Lokalitet **Šuplja gomila** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.310. Zabilježen je srednjovjekovni nadgrobni spomenik oblika ploče i kamenolom. (Zelenika, 1988: 335) P. Oreč navodi kako se u ogradi nalazi usamljeni stećak. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Revizijom terena lokalitet nije pronađen.

Njive Ivana Galića

Lokalitet **Lipno, njive Ivana Galića** sa sedam stećaka (4 sanduka i 3 ploče) navodi P. Oreč u svojim zabilješkama iz 1952. (Oreč, 1952, Inv. br. 528) Lokalitet nije pronađen.

4.8.14. Ljubuški

Lokalitet **Crkvice–Mostarska vrata** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.28. Navodi se kako je ispod tvrđave Ljubuški sačuvano 11 stećaka oblika ploče dok su ostali uništeni. Na istom su mjestu pronađeni zvono, prsten i fragment srednjovjekovnog koplja. (Atanacković-Salčić, 1988, 321)

U neposrednoj blizini, na lokalitetu Crkvina (AL BiH, redni broj 25.32), navedeni su ostaci srednjovjekovne crkve i grob. (Atanacković-Salčić, 1988: 321) Istraživanja, kojima je 1981. rukovodila V. Atanacković-Salčić, otkrila su ostatke građevine čiji je zid sačuvan u dužini od 12 m. U neposrednoj blizini evidentirana je zidana grobnica. Postoji mogućnost da se radi o tragovima srednjovjekovne crkve čiji se ktitor spominje 1444. godine. (Bakula, 1970: 160)

Bojanovski je pretpostavio kako se na lokalitetu Crkvina nalazilo srednjovjekovno naselje koje je ležalo na trasi rimske ceste koja je vodila u Brotnjo. (Bojanovski, 1985, 90)

Sl. 218. i 219. Lokalitet Crkvice

Revizijskim je istraživanjima evidentirano nekoliko stećaka u sekundarnoj uporabi. Naime, utvrđeno je kako se na prostoru ispod srednjovjekovnoga grada nalazi recentno naselje pa se pretpostavlja kako je nekropola uništena prilikom izgradnje obiteljskih kuća.

4.8.15. Miletina

Selo Miletina udaljeno je oko 9 km istočno od Ljubuškoga. Lokalitet **Lučine** se u Arheološkom leksikonu navodi pod rednim brojem 25.208., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 27 stećaka oblika ploča i sanduka od kojih su neki i reljefno ukrašeni.

Spomenici su orijentirani po pravcu ZI i raspoređeni u tri skupine. Bešlagić navodi kako se u šumici pokraj ceste i dijelom na tumulu nalaze 32 stećka od koji su neki amorfnii ili slabije obrade, a pojedini utonuli. Ukrasi u vidu bordure, križa, mladoga mjeseca i rozete javljaju se na četiri primjerka. U *Historiji Brotnja*, opis nekropole dao je i M. Vego. (Atanacković-Salčić, 1988: 330; Bešlagić, 1971: 312; Vego, 1981: 153.)

Lokalitet Lučine nalazi se s lijeve strane regionalne ceste Međugorje – Zvirovići. (Sl. 220) Iako se u literaturi navodi 27 stećaka raspoređenih na više obiteljskih parcela (Ilić, Dugandžić, Dragičević), dio stećaka je krajem 19. st. iskorišten kao građevni materijal za staru župnu crkvu sv. Jakova u Međugorju.

Sl. 220. Skupina stećaka na lokalitetu Lučine

Sl. 221. i 222. Stećci ukrašeni motivom križa i bordurom

Revizijom je konstatirano kako se u šumici pokraj ceste nalazi osam stećaka koji su dijelom utonuli u zemlju i obrasli raslinjem. Gornja ploha jednoga spomenika ukrašena je motivom mladoga mjeseca i rozete. Oko 50 metara jugoistočno, uz rub oranice iza obiteljske kuće, nalaze se tri stećka oblika ploče kvalitetne obrade, od kojih su dva ukrašena motivima križa i rubnih bordura. (Sl. 221, 222).

4.8.16. Radišići

Selo Radišići smješteno je oko 7 km sjeverozapadno od Ljubuškog. Lokalitet **Česmine** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.44.; sa 26 stećaka oblika sanduka (24) i sarkofaga (2), orijentiranih ZI, reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 322; Bešlagić, 1971: 312)

Sl. 223. i 224. Nekropola Česmine

Revizijom terena potvrđeno je kako se lokalitet nalazi u vrtu obiteljske kuće u Donjim Radišićima. Evidentirano je 19 stećaka oblika sanduka i jedan sljemenjak, relativno slabe obrade, od kojih je par primjeraka dislocirano (Sl. 223, 224). Na dva primjerka isklesani su motivi vodenice i kruga.

Lokalitet **Kravnice** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.188., kao prapovijesni tumuli i srednjovjekovna nekropola sa tri stećka oblika sanduka koji se nalaze na jednome od tumula. Reljefno je ukrašen jedan primjerak (motiv vitice). (Oreč, Miletić, 1988: 329) Stećke na gomili navodi i P. Oreč u svojim zabilješkama iz 1952. (Oreč, 1952, Inv. br. 528)

Revizijom terena potvrđeno je kako se na gomili, smještenoj zapadno od rimokatoličkoga groblja Kravnice, nalaze dve stećka oblika sanduka i jedan položeni visoki sljemenjak (Sl. 225). Gornja ploha oštećenoga sanduka optočena je spiralnom bordurom.

Sl. 225. Stećci na gomili, lokalitet Krvnice

Lokalitet **Ustrana – Donji Radišići**

Na brdu kod starih Bašića kuća pronađen je usamljeni primjerak stećka oblika ploče. Spomenik je nešto slabije obrade i bez vidljivih reljefnih ukrasa. (Sl. 226) Kako se doznaje od lokalnoga stanovništva, 200 m zračne linije dalje na istok, na lokalitetu zvanom Šarčevina, nalazi se još jedan stećak. (Sl. 227)

Sl. 226. Stećak na lokalitetu Ustrana

Sl. 227. Stećak na lokalitetu Šarčevina

4.8.17. Šipovača

Selo Šipovača smješteno je oko 15 km sjeverozapadno od Ljubuškog. Lokalitet **Latice (Jelengroblje)** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.197., kao srednjovjekovna nekropola sa 17 stećaka oblika ploče (6) i sanduka (11), orijentiranih ZI, od kojih je 12 reljefno ukrašeno. (Miletić, 1988: 330; Bešlagić, 1971: 311)

Sl. 228. i 229. Nekropola Jelen groblje

Revizijom je potvrđeno kako se lokalitet nalazi u šumici iza obiteljske kuće (s lijeve strane ceste idući iz smjera Veljaka) u selu Šipovača. Stećci na ovoj nekropoli obrasli su niskim raslinjem pa nije bilo moguće ustvrditi njihov točan broj. Ispod stećka oblika sanduka koji je raspuknuo po sredini i nasilno pomjeren iz prvotnog položaja, vidljiva je zidana ožbukana grobnica. Gornja ploha stećka ukrašena je predstavom srne koju goni neka životinja (Sl. 228,

229). Prema pričanju mještana postoji legenda o svatovima koji su izginuli na tom istom mjestu. Mladenka se zvala Jelena pa je groblje dobilo naziv Jelen groblje.

4.8.18. Vitina

Selo Vitina smješteno je oko 7 km sjeverozapadno od Ljubuškog. Lokalitet **Lastva, Vitina–Utvisa** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.196., kao srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka oblika sanduka i križa, reljefno ukrašeni primjerci. (Miletić, 1988: 329; Bešlagić, 1971: 312)

Lokalitet Lastva – Grabovo vrilo nalazi se na brdu oko 140 m nadmorske visine, s desne strane puta koji vodi prema Grudama. Može mu se prići i sa suprotne strane iz smjera seoskih kuća. revizijskim istraživanjima utvrđeno je kako lokalitet broji sedam cjelovitih stećaka, dok ih je nekoliko sačuvano u fragmentima. Stećci su skliznuli zbog konfiguracije terena (Sl. 230, 231).

Sl. 230. i 231. Nekropola Lastva – Utvisa

4.8.19. Zvirici

Selo Zvirici smješteno je oko 15 km jugoistočno od Ljubuškog. Lokalitet **Zvirici** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.358., kao srednjovjekovna nekropola sa 24 stećka u obliku ploča (10), sanduka (3) i sarkofaga (1), orijentiranih JZ-SI, od kojih je reljefno ukrašenih 8. (Miletić, 1988: 338; Bešlagić, 1971: 313; Vego, 1954: 25-28)

Sl. 232. Nekropola Grabovine – Zvirici

Lokalitet Zvirici–Grabovine cestovno je udaljen oko 10 km jugoistočno od Ljubuškog. Nalazi se uz sam rub prometnice Zvirici-Vid, točno na granici sela Bijača i Zvirici. Na lokalitetu se nalaze 24 stećka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka, od kojih je osam ukrašenih: motiv ptice, konja, ljudske figure, vodenice. Orijentirani su u smjeru SZ-JI. Integritet lokaliteta narušen je izgradnjom lokalne ceste i pomjeranjem nekoliko stećaka, a pretpostavlja se i da su neki uništeni prilikom gradnje ceste (sl. 232).

Lokalitet **Crkvina – Poratak** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.35., kao nekropola na kojoj su sačuvana tri stećka oblika sanduka. Bešlagić navodi kako se uz stećke nalaze ostaci stare rimokatoličke crkve. (Marijan, 1988: 321; Bešlagić, 1971: 313)

Sl. 233. i 234. Nekropola Crkvina

Terenskim je pregledom utvrđeno da se lokalitet nalazi u brdu SI od sela i lokaliteta Kosa. Evidentirani su fragmenti stećaka ali ne i ostatci arhitekture.

Lokalitet **Bunar** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 25.22., kao srednjovjekovno groblje sa sedam stećaka oblika sanduka, djelomično dislociranih, od kojih je jedan primjerak ukrašen motivom osam figura u kolu. (Miletić, 1988: 321; Bešlagić, 1971: 314)

Sl. 235. Nekropola Bunar

Revizijom terena potvrđeno je kao se lokalitet nalazi u blizini bunara, u polju SI od seoskih kuća. Broji deset primjeraka stećaka oblika sanduka od kojih je jedan ukrašen motivom tordiranog užeta (Sl. 235). Sećci su pomjereni iz prvotnog položaja.

Lokalitet **Kosa** je u AL BiH zbilježen pod rednim brojem 25.177., kao srednjovjekovna nekropola sa tri stećka oblika sanduka dobre obrade i orijentacije ZI. Ostali su spomenici uništeni. (Miletić, 1988: 328; Bešlagić, 1971: 314).

Sl. 236. i 237. Nekropola Kosa

Revizijom je utvrđeno kako se na lokalitetu, udaljenom 1300 m SI od sela, nalaze tri stećka i nekoliko fragmenata (Sl. 236, 237). Uočeni su i grobovi oivičeni sitnim kamenom i označeni učelcima. Na stećcima lokalni puk pali svijeće i donosi cvijeće, a podignut je i drveni križ. Svake godine, prve subote u kolovozu tu se održava Sveta misa.

Lokalitet Poprikuša

Bešlagić navodi kako se u polju 500 m istočno od sela, na lokalitetu Paprikuša, nalaze dva stećka oblika sanduka. (Bešlagić, 1971: 314)

Sl. 238. i 239. Lokalitet Poprikuša

Terenskim pregledom područja utvrđeno je kako su stećci na njivi Poprikuša dislocirani i ugrađeni u među između dvaju oranica (Sl. 238, 239).

Lokalitet **Pržine** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 25.272 te u Kataloško-topografskom pregledu također pod Pržine, Donja Bijača, iako se nalazi na području sela

Zvirici. Evidentirana su četiri stećka u obliku ploče (1) i sanduka (3). (Miletić, 1988: 333; Bešlagić, 1971: 313; Vego, 1954: 23-24).

Sl. 240. Lokalitet Pržine – dislocirani stećci

Revizijom je utvrđeno kako se tri sanduka i reljefno ukrašena ploča nalaze nedaleko od Zadrurnog doma. Stećci su dislocirani i pomjereni iz prvotnog položaja.

4.8.20. Crveni Grm

Selo Crveni Grm smješteno je 8 km jugozapadno od Ljubuškog. Lokalitet **Greda** zabilježen je u AL BiH pod rednim brojem 25.149., kao nekropola sa 34 stećka oblika ploče i sanduka, orijentiranih po pravcu ZI, među kojima su i reljefno ukrašeni primjerci. Bešlagić je lokalitet nazvao Soboč i zabilježio 15 stećaka oblika ploče (7) i sanduka (8), od koji su tri reljefno ukrašena motivima križa, ptice i muške figure. (Dodig, 1988: 327; Bešlagić, 1971: 313; Dodig, 1985: 73-80).

Revizijom je potvrđeno kako se lokalitet Greda nalazi JI od naselja Crveni Grm. Selo se prvi puta spominje kao Crljeni Grm. (Zlatović, 1889: 96)⁸⁵ Smješten je u šumici Ođenica, iznad polja zvanog Jezerac koje tako nazvano jer je nekoć bilo pod vodom. Polje je poplavljeno u zimskom razdoblju kada nadiru podzemne vode iz Rastočkoga polja i izvorišta Klokun. Područje je brdovito, obraslo makijom i većinom grabovom šumom. S južne strane nekropole, uz sam rub polja i danas vodi cesta prema Bijači za koju je Dodig pretpostavio da predstavlja dio trase puta Bijača-Crveni Grm-Prolog-Vrgorac-Runović (Novae). (Dodig, 1985: 75)

⁸⁵ ZLATOVIĆ, STIPAN, Kronika o. Pavla Šilobradovića o četovanju u primorju (1662-86), u: *Starine*, JAZU, knj.21, 1889., 96.

Više podataka o lokalitetu bilježi R. Dodig, koji je nekropolu obradio 80-tih godina prošlog stoljeća. Autor navodi kako se na lokalitetu nalaze 34 nadgrobna spomenika oblika sanduka (10) i ploče (24), od kojih je pet reljefno ukrašeno. Predstavlja jednu od rijetkih nekropola sačuvanih *in situ*, no čini se da su neki stećci utonuli u zemlju usljed nagiba terena. Duž puta koji vodi prema nekropoli pruža se nekoliko prapovijesnih gomila.

Nadgrobni su spomenici klesani od kamena vapnenca, a najboljom očuvanošću odlikuju se primjerci u obliku sanduka (Sl. 241, 242). Broj stećaka na nekropoli (23) ne podudara se u cjelosti s navodima iz literature. Evidentirani su amorfnu oblici, niski sanduci, ploče i ploče s učelcima, odnosno usađene kamene ploče koje se najčešće pojavljuju u paru, na maloj udaljenosti i postavljene po pravcu ZI. Dodig navodi i pet ukrašenih spomenika, no podatak je upotpunjen s još jednim primjerkom koji nosi motiv križa i udubljenja. U pogledu kvalitete stećaka može se govoriti o solidnoj izradi, po čemu se pravilno obrađeni sanduci ne razlikuju mnogo od spomenika područnih nekropola u Zvirićima, Bijači i Humcu 2. Neki su primjerci zaglađeni, a kod izvjesnih su donje plohe neobrađene.

Sl. 241. i 242. Nekropola Soboč – Greda

4.8.21. Opće odlike nekropola

Terenskim pregledom područja općine Ljubuški utvrđeno je nekoliko u potpunosti uništenih lokaliteta, među kojima i više dislociranih ili utonulih spomenika. Sagledavajući situaciju u kojoj se danas nalaze ove nekropole, korigirane su pogreške u korištenim popisima i literaturi, ali i ukazano na različite destruktivne faktore koji za posljedicu imaju dosta izmjenjenu sliku od one kojoj su nazočili raniji istraživači.

Najveći broj spomenika u ovoj općini ukrašen je motivima koji su registrirani na širem području rasprostiranja stećaka: križ, mladi mjesec, tordirani vijenac, rozeta, štit i mač, te figuralni prikazi. Motivi latinskoga, grčkoga i antropomorfna križa javljaju se na velikom

broju nadgrobnih spomenika, kakve su zabilježene na nekropolama Mramorje – Gornji Studenci, Pivnice, Grab, Zvirici, Bijača – Dilić i dr., te na lokalitetima u okolici Širokoga Brijega. Novija istraživanja pokazuju da ljubuški jednakokračni križevi pripadaju istom likovnom krugu sa stećcima na Baćini, Staševici, Eracima i Čeveljuši (Ploče). (Tomasović, 2008: 177)

Tordirana vrpca motiv je za kojega postoje analogije i na nekropolama Pržine – Zvirici, Prijepolje – Kočerin, Sajmište – Kočerin, Grovište – Uzarići, Mekote – Bijača, Mramorje – Gornji Studenci i dr.

Motiv ptica susreće se na širem području Hercegovine, najčešće u okolici Ljubinja, Hutova, Bileće, Stoca, Imotskoga, Kupresa, Brotnjica i dr. Ptice su obično klesane s desne i lijeve strane gornjega kraka križa, rijetko obje s desne strane kao što je slučaj na sanduku nekropole Greda. Četiri ptice u kombinaciji konjanika i ženske figure reljefni su motiv sanduka na nekropoli Zvirici.

Prema broju motiva oblika štita svakako se izdvaja nekropola Gračine-Vojnići. Zanimljivo je Vegino povezivanje motiva ove nekropole sa spomenicima Radimlje (Stolac) i Širokog Brijega, kao i zaključak da je u pitanju djelatnost iste klesarske škole. U njegovim se radovima ne navode analogije s reljefnim motivima na spomenicima makarsko-neretvanskoga, pločanskoga i imotskoga područja. S obzirom da djelovanje klesarskih radionica nije znanstveno obrađeno, takve i slične zaključke treba uzeti s rezervom. Susljedno tomu, nije mjerodavan ni Vegin zaključak da je „prirodnije držati kako je dolina rijeke Trebižata koja je bila gušće naseljena, imala veću kulturnu tradiciju nego stočarski kraj oko Širokog Brijega.“(Vego, 1954: 31) Naime, plodno područje Širokoga Brijega, koje čine polja Mokarsko, Trnsko, Kočerinško i Ružovo, te Mostarsko blato, s rijekom Lišticom i njezinim pritokama, također je bilo gusto naseljeno tijekom srednjega vijeka. Tvrdnju potkrjepljuju povijesna vrela, srednjovjekovni grad Kruševac, kao jedan od rezidencijalnih gradova Jurjevića–Vlatkovića, te velika koncentracija nekropola sa stećcima. (Benac, 1952; Glavaš, 2006; Anđelić, 2003: 46-59)

Prikazi ljudskih figura s podignutom rukom i mačem o pojasu zabilježeni su na lokalitetima Greda, Zvirici, Bijača, Borje (Klobuk), Kutac (Humac 2), Grovište (Uzarići), Cista (Imotski), Barevište (Široki Brijeg) (Wenzel, 1965: 325, 335, 337, 339, 343), ali i sa širem područja Hercegovine i donjeg toka rijeke Neretve.

O kvaliteti obrade motiva nekompetentno je donositi bilo kakve zaključke, jer zatečeno stanje na nekropolama sugerira znatan utjecaj zuba vremena. Tematika zahtijeva

multidisciplinarni pristup i preispitivanje izvora koji svjedoče o djelatnosti klesarskih radionica u Hercegovini.

Rezultat revizije terena predstavljaju nekropole ljubuškog kraja na kojima, za razliku od Širokog Brijega i ostatka Hercegovine, nisu pronađeni natpisi na stećcima. Ovakva okolnost, uz nedostatak arheoloških istraživanja, oteževa točnije određivanje vremena nastanka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Povijesna literatura smješta ih u razdoblje 14. i 15. st. (Benac, Bešlagić, Anđelić), no takvi se podatci uzimaju kao relevantni sve do trenutka kada sustavna arheološka istraživanja grobova pod stećcima ne potvrde drukčije.

Znanstveni radovi publicirani u posljednjih deset godina (Tomasović, Šunjić, Alduk) ukazuju na sličnosti u izradi motiva spomenikâ ljubuškoga i susjednih područja Ploča, Makarske, Vrgorca i Imotskoga. Kada je riječ o tipologiji nadgrobnih spomenika, na nekropolama općine Ljubuški rijetko se nalaze oblici visokih sanduka, sljemenjaka i križeva. Na lokalitetu Greda evidentirano je deset spomenika oblika sanduka, dok 13 preostalih čine ploče i amorfne ploče, od kojih neke sadrže i zaglavnice. (Tomasović, 2008: 124-129) Obilježavanja grobova kamenim učelcima zabilježeno na nekropolama česta su pojava i na grobljima pločanskoga područja.⁸⁶

Osobitosti lokalitetâ nužno je naknadno sagledavati u okvirima topografskog stanja šireg područja, povijesnih datosti i rezultata arheoloških istraživanja koja, kada je riječ o stećcima, bilježe nisku stopu implementacije.

4.9. POSUŠJE

Posuška kotlina proteže se od Vranića do Zavelima, i od Tribistova do brda iznad Batina i Osoja. Razvoj naselja, površine 461 km², intenzivirao se posljednjih desetljeća 20. stoljeća. Najraniji dokazi života na prostoru posuške općine vezani su za period prapovijesti. Preko tragova starijih neolitskih naselja u Vukovim njivama (Gradac), Ilčinovoj lazini (Batin), Pratarušama, te Žukovačkoj pećini u posuškom Zagorju, do brojnih brončanodobnih gradina i gomila (tumuli). U znanosti je osobito poznato gradinsko naselje na Nečajnu (Osoje), ali i tri gradine u Batinu: Izvanjska, Velika i Prataruše. U razdoblju ranog i srednjeg brončanog doba evidentirana je tzv. Posuška kultura i njezine faze Nečajno, Sovići i Gagrice-Hatelji. (Čović, 1989: 61-127)

⁸⁶ Vidi: BILIĆ, M. – IVIŠIĆ, A. – VULIĆ, Š.: „Arheološka istraživanja u Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka“, u: Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Gradski muzej Makarska, Makarska 2011., 264.

Naseobinski tragovi iz rimskoga perioda evidentirani su na nekoliko lokaliteta u Vinjanima, te Dočićima i Orlovom kuku u Čitluku, a rimske utvrde u Tribistovu (Gradina i Oluja), Rastovači (Vučja gradina) i Batinu (Velika gradina). Izdvaja se i rimski grad u susjednome Gracu sa bogatim i vrijednim ostatcima, kao i kasnoantička bazilika u gradačkome groblju.

Dinamičan srednjovjekovni život najbolje ilustriraju nekropole sa stećcima. U razdoblju srednjeg vijeka sav promet odvijao se starim rimskim komunikacijama.⁸⁷ Predrimske su komunikacije većinom pratile prirodne usjeko i prilagođavale se konfiguraciji terena, i uz njih se najčešće susreću gomile i gradine.⁸⁸ Bojanovski je imotsko-bekijsko i posuško područje podijelio na četiri trase komunikacija. Prvu čini pravac Studenci – Postranje – Proložac – Imotski – Gorica – Drinovci, drugu Vinica – Vir – Vinjani – Posušje – Posuški Gradac – Kočerin – Čerin, treću Duvanjsko polje – Rakitno – Polog – Žovnica i četvrtu Roško polje – predjeli Rame i Drežnice. Ove su ceste presjecale poprečne komunikacije, dok je preko svih vodila prometnica usporedna s glavnim putnim pravcem Salona – Naron. Visoravan Rakitno bila je sjecište putnih pravaca koji su vodili iz Imotskog, Duvanjskog i Ljubuškog polja.⁸⁹ (Bojanovski, 1977, 1973: 132-136)

Prvi spomen Posušja u povijesnim vrelima nalazi se u opisu sabora kojega je sazvala Margareta, udovica plemića Nelipića iz Sinja, datiran u 1378. godinu.⁹⁰ Drugi se puta navodi u jednom od dubrovačkih dokumenta iz 1403. godine gdje je zabilježen dolazak kralja Ostoje u Posušje s izlikom primanja poslanstva iz Dubrovnika. Posušje je župa već 1408., sudeći po darovnici kralja Ostoje braći Jurju i Vučiću Radivojeviću koji su pod svoju upravu dobili grad Imotu i župe Posušje, Rakitno, Planinu i Polja. Rakitno se kao naselje spominje 1326. u pismu trogirskoga vijeća bosanskom banu Stjepanu povodom pljačkaškog pohoda kojega je izvršio Stjepko iz Rakitna. Tijekom radoblja srednjeg vijeka Rakitno je bilo zasebna župa, da bi nakon dolaska Turaka pripalo Župi Duvno. (Ljetopis posuški, 1998: 9-10)

⁸⁷ Rimljani su za gradnju cesta koristili prirodne usjeko, nagibe, pravce, rubove plodnih polja, tako da je smjer cesta uglavnom bio pravocrtan i sa svrhom spajanja dva naselja. Dosta često, u neposrednoj blizini nalazili su se opidumi (gradinske utvrde).

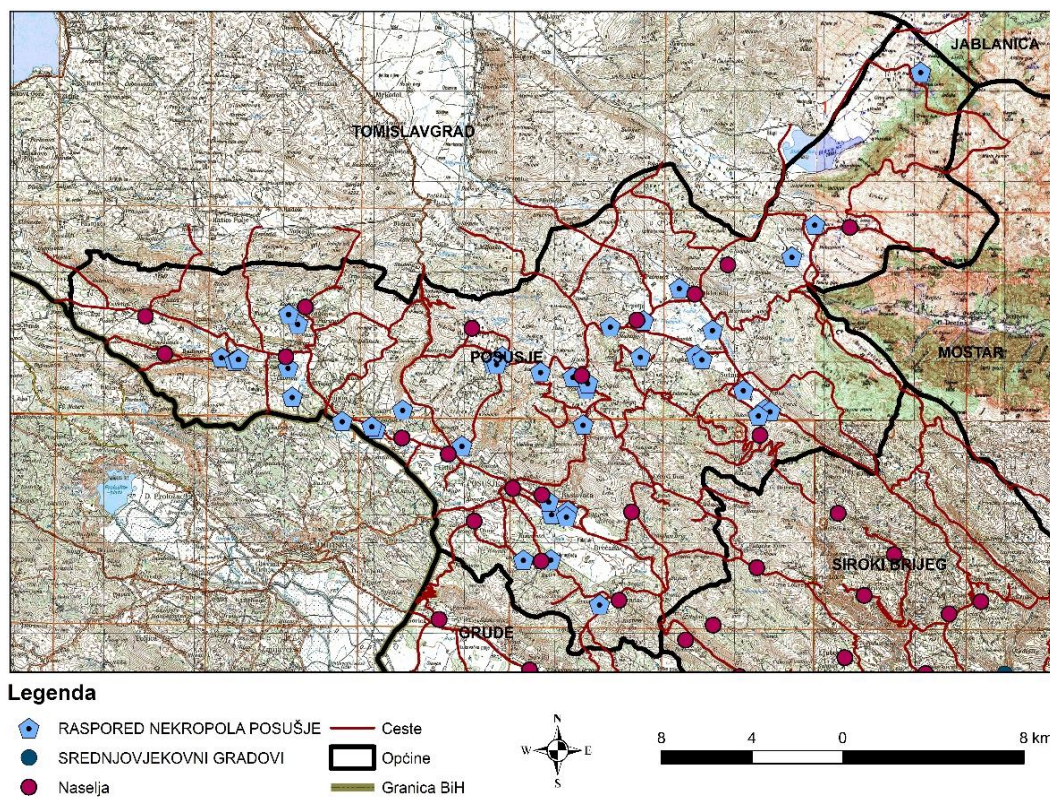
⁸⁸ Petar Oreč navodi kako je istočno od Vučije gradine, podignute na oštroj kosi u blizini ceste Posušje – Tribistovo – Rakitno – Polja, prolazio stari kolski put Naron – Klobuk – Grude – Gradac – Rastovača – Iovik – Tribistovo – Jaram – Svinjača. Zaključak je izveden na temelju kolotečina na Bini kod Rastovače, Tribistovu, Debeloj Ljuti i Drinovoju. (OREČ, 1984: 97-129)

⁸⁹ Bojanovski navodi cestu koja ide sa zapada prema istoku iz smjera Trilja prema Kamenskom – Buškom blatu – Duvanjskom polju; Lovreč – Studenci – Buško blato – Duvanjsko polje; Imotski – Proložac – Vinjani – Zagorje – Duvanjsko polje; Klobuk – Drinovci – Ružići – Posuški Gradac – Rakitno.

⁹⁰ U ispravi se navode krajevi mjesta te krajevi iz kojih su ljudi stigli na zbor. Navodi se i „*item de Posuge*“. Prema S. Gunjači, na zbor su došli žitelji Posušja. Izvješće sa zbora čuva se u splitskoj biskupiji. (OREČ, P., Posušje u pisanim izvorima, Inv. br. 527)

4.10. Topografija nekropola

Prostorni raspored nekropola u općini Posušje

SL. 243. Karta prostornoga rasporeda nekropola stećaka u općini Posušje napravljena u programu ArcGIS 10.0 trial verzija

4.10.1. Batin

Selo Batin udaljeno je oko 5 km JJ od Posušja. F. Fiala sproveo je probna arheološka istraživanja na prapovijesnoj utvrdi Batingrad koja je, prema njegovoj pretpostavci, u rimsko doba služila kao stražarnica. U iskopanom kulturnom sloju pronađeni su fragmenti glasinake keramike, životinjske kosti i komadići uglja. (Fiala, 1894: 325-326)

Lokalitet **Meljavuše-Veliki vrta** evidentiran je u šumici na padini brda, ispod seoskih kuća u Batinu, s desne strane staze koja vodi prema glavnoj prometnici. Broji četiri stećka, od čega dva sanduka i dvije ploče nešto užih dimenzija. Stećci nemaju ukrasa. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 244. i 245. Lokalitet Meljavuše

Na lokalitetu **Veliki vrta**, sjeveroistočno od seoskih kuća, Bešlagić je zabilježio nekropolu sa osam stećaka oblika sanduka, od kojih i jedan ukrašeni primjerak. Prema njegovim zabilješkama lokalitet je udaljen 1 km na sjeveroistočnu stranu od seoskih kuća. U AL BiH je zabilježen pod nazivom Veliki rat, Batin – Penave, redni broj 23.354. (Bešlagić, 1971: 302; Miletić, 1988: 278) Isti je lokalitet Vego naveo pod imenom Kupušnjaci, evidentiravši pet stećaka oblika sanduka i pet ploča, od kojih je po jedan primjerak ukrašen motivom križa. U rimokatoličkom groblju utvrđene su tri gomile i ovalno ograđeni grobovi. (Vego, 1964: 159)

Sl. 246. Nekropola Veliki vrta

Lokalitet Veliki vrta, u narodu poznat i kao Kupušnjaci, smješten je s desne strane prometnice Posušje – Grude (prije Rojsove kuće) (Sl. 246). Stećci se nalaze na blagoj uzvisini koja podjeća na zemljani tumul manjega promjera. Prilikom revizije terena u potpunosti je bio prekriven vegetacijom. Evidentirano je osam stećaka, ali je zbog konfiguracije terena i utonulosti spomenika teško ustvrditi njihove formalno-tipološke odlike. Na gornjoj plohi jednoga spomenika konstatirana je antropomorfna predstava križa jedinstvena u ikonografskom repertoaru zapadne Hercegovine (Sl. 247).

Sl. 247. Antropomorfna predstava

Lokalitet **Senjaci** je u AL BiH zabilježen pod nazivom Glavica, Batin–Senjak i rednim brojem 23.68. Broji 15 stećaka oblika sanduka, bez ukrasa. Bešlagić je zabilježio isti broj stećaka slabije obrade i bez ukrasa. (Miletić, 1988: 263; Bešlagić, 1971: 302)

Sl. 248. i 249. Nekropola Senjaci, Glavica

Revizijom terena utvrđeno je kako se na lokalitetu Senjaci – Glavica, smještenom u istoimenom zaseoku, nalazi veći broj stećaka nego ih je evidentirano u literaturi. Spomenici su raspoređeni u dvije skupine: unutar ograde obiteljskoga imanja i na livadi izvan nje (Sl. 248, 249). Prva skupina broji 15 a druga pet stećaka, od kojih se sedam ubraja u red sanduka. Orijentirani su po pravcu SJ, s blagim otklonom kod nekoliko primjeraka. Uglavnom su slabije obrade, dijelom oštećeni i utonuli u zemlju, a u par slučajeva i fragmentirani.

Lokalitet **Gnjilave Krčevine** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.75., s dvije veće gomile i stećkom na jednoj od njih. (Oreč, 1988: 263; Oreč, 1978: 244) Tijekom terenskog pregleda intervjuirano je i lokalno stanovništvo ali lokalitet nije ubiciran.

4.10.2. Blidinje

Lokalitet Masna luka (ispred crkve sv. Ilije)

Terenskim pregledom područja Blidinja utvrđeno je kako se ispred crkve sv. Ilije (Masna Luka) nalazi niski sljemenjak ukrašen motivima mladoga mjeseca, rozete i križa (Sl. 251). Krovni dio spomenika optočen je tordiranom vrpcom. Plohe su oštećene djelovanjem atmosferilija što otežava raspoznavanje reljefnih motiva.

Sl. 250. i 251. Stećak sljemenjak u dvorištu crkve Sv. Ilije – Masna Luka

Lokalitet Masna luka-Badnji

U zabilježkama, datiranim 12. kolovoza 1982., P. Oreč navodi sljedeće: „*U kapelicu je ugrađen stećak sljemenjak s uvojnica ispod vrha i okolo vrha usukano uže, a na krov položen. Dužina stećka iznosi 1,22m, visina 1,05 m, debljina 0,70 m. Na ILIN DAN govori se*

tu misa, a ranije je držana di su imali pratri kapelu i svoje ograde u Masnoj Luki. “ (Oreč, 2.8. 1982. – 3.1. 1983.)

Sl. 252. Prevrnuti i oštećeni stećak, ukrašen motivom rozete/rascvjetaloga križa

Terenskim je pregledom na starom groblju u Badnjima (Masna Luka) evidentiran oštećeni primjerak stećka, ukrašen motivom koji asocira na rozetu većih dimenzija/rascvjetali križ (Sl. 252). Iako je spomenik oštećen i prevrnut, dalo bi se zaključiti kako se radi o visokom sanduku. Ovaj tip nadgrobnoga spomenika kod kojega je čeona strana ukrašena navedenim motivom, karakterističan je za područje Blidinja i Stoca. U literaturi nema podataka o lokalitetu.

4.10.3. Čitluk

Lokalitet **Vučipolje** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.41., kao srednjovjekovna nekropola sa 56 stećaka oblika sanduka od kojih je pet reljefno ukrašenih. Nekropola je smještena u blizini Gradine i Vrela. Bešlagić je zabilježio da su stećci ukrašeni motivima mladog mjeseca, križa, kamenice i neobičnim motivom koji podsjeća na stubove. (Miletić, 1988: 262; Bešlagić, 1971: 302) Terenskim radom i intervjuiranjem lokalnoga stanovništva, konstatirano je kako se potez ispod Orlovog kuka na kojemu je evidentirano nekoliko nekropola stećaka, naziva Vučipolje.

4.10.4. Bare

Stočarsko naselje Donje Bare smješteno je na jugozapadnim padinama Velike Čvrstice, ispod vrha Jelinak, sjeveroistočno od Posušja. Lokalitet **Donje Bare** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.49, kao srednjovjekovna nekropola sa 26 stećaka oblika ploče (13), sanduka

(5), sarkofaga (4), 3 fragmenta i križa, među kojima je 11 primjeraka ukrašenih motivima štita s mačem, ljiljana, simboličkim znacima i figuralnim scenama.

Sl. 253. Scena konfrontiranih vitezova na bočnoj strani utonuloga sljemenjaka

Stećci su klesani od vapnenca i orijentirani u smjeru SZ-JI. Š. Bešlagić i M. Vego zabilježili su istovijetan broj stećaka, dobre obrade ali slabe očuvanosti. Od brojnih reljefnih motiva, Bešlagić izdvaja primjere stiliziranih ljiljana. Na prostoru nekropole zabilježena su dva zemljana tumula, a na jednome od njih i šest stećaka. (Miletić, 1988: 262; Bešlagić, 1959: 41-47; Bešlagić, 1971: 299)

Srednjovjekovna nekropola u Donjim Barama predstavlja Nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Stećci su raspoređeni na omanjem platou i zemljanom humku pored njega. Revidiranjem satanja na terenu utvrđeno je kako su stećci dijelomično utonuli i oštećeni, ali imponantnost sljemenjaka i njihovih reljefnih motiva u ambijentu u kojemu se nekropola nalazi, ostavlja bez daha.

Među najljepše ukrašene spomenike ubraja se sljemenjak prikazan na Sl. 254. Dno krovne plohe optočeno je tordiranom vrpcom, a frontalna i stražnja strana motivima mladoga mjeseca i stiliziranih ljiljana za koje Bešlagić kaže kako podsjećaju na čovjeka ili na križ. (Bešlagić, 1959: 47) Na bočnim su stranama isklesane scena konfrontiranih vitezova i kola od pet ženskih figura. Jedan vitez u rukama drži mač i štit, a drugi koplje i štit, dok im je iznad glava povijeno tordirano užu u obliku arkada. Između figura je prikazan ženski lik sa raširenim rukama, i kao da je njezina uloga dati znak vitezovima za početak borbe. Slično je ukrašen i prevrnuti sljemenjak prikazan na Sl. 253. Scene poput ove tumače se u kontekstu srednjovjekovne dvorske kulture, uz pretpostavku da se radi o figuraciji života pokojnika.

Sl. 254. Nekropola Donje Bare (foto: Edin Bujak)

Umjetnička izvedba reljefnih motiva i estetska tendencija došla je do izražaja upravo na nadgrobnim spomenicima nekropole Donje Bare, što ih svrstava u red vrhunskih djela srednjovjekovne umjetnosti. U prilog tomu ide i njezina ambijentalna vrijednost. Rezimirajući ornamentalni sustav na nekropolama Blidinja, Bešlagić je zaključio kako se u izradi i ukrašavanju stećaka uočavaju utjecaji s područja Kupresa, Duvna, Livna, Imotske krajine, Čerina i Ljubuškoga. (Bešlagić, 1959: 62)

4.10.5. Poklečani

Selo Poklečani nalazi se u Rakitskom polju, oko 17 km sjeveroistočno od Posušja. Lokalitet **Gornji Poklečani** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.90., kao nekropola sa 42 stećka oblika ploče i sanduka koja su smještena na prapovijesnom tumulu. Bešlagić je zabilježio identičan broj primjeraka, od čega 25 ploča i 17 sanduka slabije obrade i očuvanosti, ubiciranih 500 m zapadno od suvremenoga rimokatoličkoga groblja. (Miletić, 1988: 264; Bešlagić, 1971: 299)

Navedeni lokalitet nije pronađen iako je teren revidiran u nekoliko navrata pri čemu je korištena metoda intervjua lokalnog stanovništva.

Lokalitet **Grudine, Donji Poklečani** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.140., kao srednjovjekovna nekropola sa 62 stećka oblika ploče i sanduka. Bešlagić je precizirao da se radi o 41 ploči i 21 sanduku, ali i da ima amorfni oblika i dijelom utonulih primjeraka. (Miletić, 1988: 267; Bešlagić, 1971: 299).

Sl. 255. i 256. Lokalitet Markote-Mihalji

Revizijom terena utvrđeno je kako se radi o lokalitetu poznatom i kao Mihalji-Markote, smještenom u polju ispod seoskih kuća. Otkriveno je više od 30 stećaka relativno dobre obrade, od kojih su neki utonuli u zemlju, obrasli niskim raslinjem ili su na njih nabacivana kamenja s okolnih njiva (Sl. 255). Stoga je teško odrediti jesu li to ploče ili sanduci. Orijentirani su po pravcu SZ-JI, a nekoliko ih je ukrašeno motivima mladoga mjeseca, rozete, vodenice i križa. (Sl. 256)

Lokalitet **Podi** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.263., kao srednjovjekovna nekropola s oko 200 stećaka oblika ploče, sanduka i sarkofaga. Prema Bešlagiću (100 ploča, 50 sanduka, 50 sljemenjaka) stećci su slabije obrade, a dosta je primjeraka oštećeno i utonulo u zemlju. Šest je spomenika ukrašeno motivima križa, vodenice, mladog mjeseca, svastike, rozete i arkada s ljiljanima. (Miletić, 1988: 273; Bešlagić, 1971: 299)

Sl. 257. Nekropola Podi (pogled s JI strane)

Zelenika u svojim zabilješkama navodi kako se na lokalitetu Podi-Kadijevača, kojega smješta u Rakitno, nalazi velika nekropola stećaka slabije obrade. (Zelenika, 18.6.1976.)

Revizijom terena utvrđeno je kako se stećci nalaze nedaleko od betonare Stipe Lucića, oko 100 m na južnu i jugoistočnu stranu. (Sl. 257 i 258) Spomenici su raspoređeni na glavici i u manjoj uvali, te orijentirani po pravcu ZI i SZ-JI. Usljed konfiguracije terena pojedini su primjerci skliznuli i djelomično utonuli pa njihovu orijetaciju treba uzeti s rezervom.

Sl. 258. Stećci na nekropoli Podi (pogled sa SZ strane)

Oblikom se ističu dva viša sanduka od kojih je jedan na postolju, kao i niski sljemenjaci koji se sužavaju prema bazi. Visine stećaka nije moguće odrediti s obzirom da su im donji dijelovi utonuli u zemlju. Loši vremenski uvjeti prouzročili su pucanja i oštećenja nadgrobnih spomenika, pa im se i motivi teško raspoznaju. Izuzetak čini nekoliko primjeraka ukrašenih motivima križa i svastike. Nekropole Podi u općini Posušje i Varda na području grada Širokoga Brijega najbrojnije su u zapadnoj Hercegovini.

Lokalitet **Paljenik (Poljanik)** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.251., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovno groblje. Na tumulu se nalaze tri stećka oblika sanduka (2) i sarkofaga (1). Prema Bešlagiću, nekropola je smještena u polju između Potklečana i Dupovaca. (Miletić, 1988: 273; Bešlagić, 1971: 299)

Prema kazivanjima lokalnoga stanovništva, područje kojega nazivaju Poljanik nalazi se južno od crkve, u polju između Poklečana i Dupovaca. Prigodom revizije terena, koja je vršena u zimskim uvjetima, konstatirano je kako se lokalitet nalazi pod vodom i teško je pristupačan.

Lokalitet **Poklečani** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.274., kao srednjovjekovna nekropola u sklopu rimokatoličkoga groblja, sa dva očuvana stećka oblika ploče i sarkofaga. Osam je stećaka dislocirano i pronađeno u sekundarnoj uporabi. (Miletić, 1988: 274) Vego navodi kako je šest stećaka uzidano u grobljansku kapelicu, na samom su ulazu u groblje su dva sanduka, a u groblju ploča i sljemenjak. (Vego, 1964: 164)

Sl. 259. Stećci na ulazu u groblje

Sl. 260. Sljemenjak u groblju

Sl. 261. Utonuli stećci sa zapadne strane groblja

Revizijom terena konstatirano je kako se radi o Ivankovića groblju. Na ulazu u groblje nalaze se dva sanduka, iskorištena kao spolije prilikom izgradnje grobljanskoga zida (Sl. 259). Nažalost, ovo nisu jedini primjerci jer se u zidu jasno uočavaju fragmenti stećaka koji su, kako se može pretpostaviti, namjerno uništeni i iskorišteni kao građevni materijal. U centralnom je dijelu sačuvan niski tip sljemenjaka koji je na zapadnoj čeonj strani ukrašen nedefiniranim zoomorfnim prikazom (Sl. 260).

Zapadno od groblja evidentiran je znatan broj utonulih stećaka. Kako se doznaje od lokalnoga pučanstva, veliki je broj stećaka utonuo ili je namjerno zavaljen (Sl. 261).

4.10.6. Posušje

Lokalitet **Gomile** je u AL BiH zabilježen je pod rednim brojem 23.81. U jednom od deset tumula koji su se nalazili uz cestu koja vodi u pravcu Širokog Brijega, pronađeno je pet kasnosrednjovjekovnih grobova. (Čović, 1988: 263; Bojanovski, 1967b: 195)

Revizijom terena utvrđeno je kako su tumuli devastirani izgradnjom naselja/kuća u predjelu Broćanca.

Lokalitet sa stećcima ispred crkve Blažene Djevice Marije u Posušju

Zahvaljujući zabilješkama A. Zelenike, kopiju kojih je za potrebe izrade disertacije ustupio Fra Milan Lončar, ravnatelj muzeja *U kući oca mojega*, saznaje se otkuda su prenešeni stećci koji se danas nalaze u Fratarskoj ogradi, pored crkve u Posušju.

Sl. 262. i 263. Dislocirani stećci u dvorištu crkve Blažene Djevice Marije

Na zahtjev ministra prosvjete, znanosti, kulture i športa ŽZH, Vjekoslava Čambersa, u srpnju 2008. godine upućen je zahtjev ravnatelju franjevačkoga muzeja u Posušju za izmještanjem stećaka sa lokalitetâ *Ukras kamen* i *Procip*. Anđelko Zelenika u svome rukopisu opisuje stećke dislocirane kod crkve u Posušju. Od ukupno sedam stećaka, tri su oblika sljemenjaka (Sl. 262, 263). Sljemenjak na postolju i veći sanduk s postoljem prenešeni su iz sela Tribistovo – lokalitet Piškovića strane. Iz sela Zagorje – lokalitet Slavić preneseni su sljemenjak na postolju i viša ploča s motivom plastičnoga križa, te visoki sljemenjak na postolju iz istog sela, ali sa lokaliteta Ćikanovića strane. Stećci iz Tribistova ukrašeni su motivima štapa, rozete, antropomorfna ljljana, ruke s mačem, ljudskih figura i jelena. Stećci iz Zagorja ukrašeni su motivima križa, polukružnih arkada, tordiranih vrpce, konjanika s kopljem u lovu na životinju, te ljudske figure sa strijelom. Prema Zeleniki, prijenos stećaka izvršen je 24.7.1976.

Na slikama 262. i 263. vidljivo je da sljemenjaci s navedenih lokaliteta spadaju u red tzv. dalmatinskih sljemenjaka kod koji krovni dio prelazi vertikalne rubove. Odlikuje ih kvalitetna klesarska obrada i bogat ornamentalni opus. Anlaogije oblika i reljefnih motiva moguće je naći na nekropolama Imotske i Cetinske krajine, Kupresa i Blidnja.

Lokalitet **Ričina, Čitluk** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola sa deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. Između stećaka su utvrđeni dijelovi zidova koji vjerojatno predstavljaju tragove crkve, a u profilu puta ostaci grobova ograđenih pločama te ljudski osteološki ostatci. Vego

pretpostavlja kako se zapravo radi o crkvi sv. Marije. (Miletić, 1988: 275; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964: 164)

Sl. 264. Nekropola Ričina

Lokalitet Ričina (kraj crkve) danas broji pet monumentalnih sljemenjaka od kojih su četiri na postolju te dva sanduka od kojih je jedan sačuvan u fragmentima (Sl. 264). Klesani su od miljevine, vrste kamena koja se nalazi u posuškom kraju.⁹¹ Stećci su ukrašeni motivima mladoga mjeseca i rozete, te orijentirani po pravcu SJ. Na blagom uzvišenju par metara istočno od ove skupine evidentiran je dislocirani fragment stećka oblika sanduka i dva stećka dijelom utonula u zemlju. U neposrednoj blizini nalazi se kamenolom.

U travnju 2018. godine započela je prva faza projekta zaštitinih istraživanja, konzervacije i restauracije nekropole Ričina.

Lokalitet Ričina (staro i novo groblje)

U rimokatoličkom groblju i oko njega, Bešlagić je zabilježio 31 stećak (29 sanduka i 2 sarkofaga) relativno dobre obrade, ali znatne oštećenosti i utonulosti. (Bešlagić, 1971: 300)

U svome rukopisu, koji datira 18. lipnja 1976., Zelenika opisuje nekoliko ploča kod groblja u Ričini. Prema riječima ovoga autora, u blizini groblja nalazi se 6-7 ploča slabije obrade, klesanih od miljevine, od kojih su neke utonule u zemlju ili oštećene. Nekoliko je stećaka oštećeno izgradnjom grobnica. Uzimajući u obzir zatečeno stanje na lokalitetu, Zelenika u svojim bilješkama opravdava prijenos 4-5 ploča na lokaciju Procip.

⁹¹ Miljevina je vrsta kamena koja ima lošija fizikalno-mehanička svojstva od drugih vrsta na ovim prostorima. Zbog male je čvrstoće pogodna za umjetničko oblikovanje. Područje bogato miljevinom počinje na istoku od brane Rastovača i pruža se na zapad u dužini od 10 km do sela Vinjani. (OREČ, ŠARAVANJA, GRBEŠA. 2013: 119-121)

U bilješkama od 4. kolovoza 1982., P. Oreč navodi kako je u razgovoru s Mićom Zlopašom, sinom lokalnoga gostioničara, doznao kako su stećci uz groblje prilikom pravljenja ceste gurnuti u potok Ričinu. Tijekom izgradnje puta nitko nije bio zainteresiran za spašavanje stećaka. Ovaj je mještatin izrazio želju za prijenosom spomenika ispred gostionice, no nije naišao na odobrenje oca i majke. Zlopaša je također priopćio kako je kod Galića kuća, niže Ričine, iskopao grobove manjih dimenzija koji su bili ograđeni kamenjem i pokriveni s više poklopnica. Oreč je pretpostavio da se radi o prapovijesnim ili dječijim grobovima. (Oreč, 2.8. 1982. – 3.1. 1983., Inv. br. 220)

U idućim zapisima, datiranim 24. studenoga 1989., Oreč je opisao stari put koji je išao od potoka Ričina (u starim kartama Šumelj) do Zavoznika kroz Dubravu pa do Privalja, gdje se kod Kočerina spajao s putem koji je išao u smjeru Lištice (Široki Brijeg). Autor je pretpostavio da je put išao dalje na istok prema Knešpolju i nastavljao u pravcu Žovnice. (Oreč, 1989., Inv. br. 266)

Revizijom terena utvrđeno je kako se u rimokatoličkom groblju, oko 100 m istočno od nekropole Ričine, nalazi 12 nadgrobnih spomenika. Dva su stećka uzidana u ogradni zid groblja, a tri smještene izvan njega.

Sl. 265. i 266. Nekropola u groblju Ričine

U groblju su smještene dva sljemenjaka od kojih jedan s postoljem, te dva znatno oštećena spomenika nedefiniranih oblika (Sl. 265, 266). Pronađeno je i više fragmenata. Primjećuje se kako sljemenjaci na ovoj nekropoli imaju karakterističan krovni dio koji podsjeća na kuću. Ovakvi su primjerci evidentirani na nekropolama Ričine i Donje Bare, a istih su oblikovnih svojstava i sljemenjaci koji se nalaze ispred crkve u Posušju.

Lokalitet Dupovci je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.317, kao srednjovjekovna nekropola sa 70 stećaka oblika ploče. (Miletić, 1988: 276) Nalazi se u selu Dupovci smještenom u Rakitskom polju, sjeveroistočno od Posušja.

Sl. 267. Nekropola Dupovci (pogled sa JI)

Terenskim je pregledom utvrđeno kako je izgradnjom seoskoga puta koji vodi iz smjera Vrpolja prema Sutini, nekropola podijeljena na dva dijela (Sl. 267) Konstatirano je da su nadgrobni spomenici većim dijelom utonuli tako da nije moguće ustvrditi točan broj (više od 30). Ukoliko se sagleda stanje na većini posuških nekropola primjećuje se kako su zbog kamena slabije čvrstoće i djelovanja atmosferilija, reljefni motivi na stećcima teško razaznatljivi. Jedini prepoznatljivi simbol koji dominira na stećcima zapadne Hercegovine jest križ, isklesan na gornjim plohama dvaju stećaka.

Lokalitet Dupovci – rimokatoličko groblje

Bešlagić je zabilježio kako se u rimokatoličkom groblju nalazi pet stećaka za koje je dvojio radi li se o pločama ili amorfnim oblicima. Stećci su bez ukrasa, te orijentirani u smjeru ZI. (Bešlagić, 1971: 299)

Revizijom terena utvrđeno je kako se unutar ograde rimokatoličkoga groblja nalazi osam stećaka, od kojih pet na istočnoj a tri na zapadnoj strani groblja, sa nešto manjim dimenzijama nego je to uobičajeno (Sl. 268). Orijentirani su po pravcu ZI. Teško je reći jesu li to amorfni oblici ili su stećci oštećeni pod utjecajem loših vremenskih uvjeta koji ubrzavaju pucanje i propadanje kamena.

Sl. 268. Stećci u groblju Dupovci

Lokalitet **Jelovača–Pavkovići** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.149., kao srednjovjekovna nekropola sa 11 stećaka oblika ploče i sanduka. Bešlagić bilježi kako se lokalitet nalazi 10 km zračne linije sjeveroistočno od Posušja. (Miletić, 1988: 268; Bešlagić, 1971: 300)

Revizijom terena lokalitet nije pronađen. U razgovoru s lokalnim stanovništvom doznalo se kako područje zvano Podi nosi i naziv Jelovača. Stoga postoji vjerojatnost da su tijekom popisa iz prošloga stoljeća evidentirani stećci koji pripadaju nekropoli Podi koja zauzima dosta veliku površinu. Naknadnom revizijom terena doznalo se kako je lokalitet devastiran ali smo upoznati s područjem na kojemu se nalazio.

N43° 31' 919" E17° 24' 978"

Lokalitet **Mukinje 2–Vrpolje** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.227., kao srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka oblika sanduka. Bešlagić je zabilježio kako se selo Mukinje nalazi 10 km zračne linije SI od Posušja, te da se radi o stećcima slabije obrade i očuvanosti. (Miletić, 1988: 271; Bešlagić, 1971: 300)

Sl. 269. Nekropola Mukinje (pogled sa zapada)

Pregledom terena utvrđeno je kako se lokalitet nalazi na zaravni s lijeve strane puta, na ulazu u Rakitno, zaseok Mukinje (idući iz smjera Posušja) (sl. 269). Nekropola broji 14 stećaka slabije obrade. Spomenici su orijentirani po pravcu ZI te su dobrim dijelom utonuli u zemlju i oštećeni.

4.10.7. Posuški Gradac

Lokalitet **Greblje-Brižak** je u AL BiH zaveden pod nazivom Brižak i rednim brojem 23.20.: ostaci rimskog hrama, ranokršćanska crkva, srednjovjekovni nadgrobnji spomenici odnosno ploče s glagoljskim i ćirilskim natpisima, te grobovi. U Gracu je pronađen ulomak spomenika Marka Emilija Lepida i kutni dio ploče cara Klaudija.

Lokalitet je zaveden i kao Gradac pod rednim brojem 23.97.: nekropola sa 35 stećaka oblika sanduka, većinom uzidanih u ogradu. Bešlagić je 200 m istočno zabilježio spomenik oblika križa. Prema Vegi, u zidove groblja uzidana je 21 ploča, dok ih se u groblju nalazi pet. Ploča s ukrasom rozete i polumjeseca ugrađena je u zid kapelice. (Oreč, Miletić, 1988: 261, 264; Bešlagić, 1971: 302; P. Oreč, 1975: 474-489; P. Oreč 1982: 55-82; Vego, 1964: 164; Patsch, 1914: 157, 184)

Revizijom je utvrđeno kako se lokalitet Greblje nalazi u sklopu aktivnoga rimokatoličkoga groblja (Sl. 270). Stećci su znatno oštećeni i utonuli u zemlju. Iz zemlje se nazire tek njih desetak. Lokalitet je u literaturi poznat po dvojnoj bazilici koju je istraživao P. Oreč.

Sl. 270. Nekropola Greblje, Brižak

4.10.8. Rastovača

Lokalitet **Bešlića groblje – staro greblje** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.9. U katoličkom groblju, u narodu poznatijem kao *staro greblje*, sačuvano je osam stećaka oblika ploče, orijentiranih ZI, od čega su dva u sekundarnoj uporabi. Zabilježen je i pojedinačni nalaz iz rimskoga doba, a radi se fragmentu arhitektonskog ukrasa s motivom akantusa uzidanog u zid kapelice. (Miletić, 1988: 260; Bešlagić, 1971: 301)

Sl. 271. Bešlića groblje

Vego piše kako se u Bešlića groblju nalazi sedam grobnih ploča koje nisu iz razdoblja srednjeg vijeka. Također navodi da se, prema predaji, u groblju nalazila crkva sv. Antonija opata. (Vego, 1964: 164)

Prema kazivanju lokalnoga stanovništva, naziv *staro greblje* dobilo je zbog toga što predstavlja najstarije ukopno mjesto u selu Rastovača. Nalazi se na brežuljku u samom središtu sela (Sl. 271). Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici evidentirani su u sekundarnoj uporabi.

Lokalitet **Brigovi** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.17. Zabilježen je prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa 17 stećaka oblika sanduka i sarkofaga, orijentiranih u smjeru ZI. Bešlagić je na lokalitetu evidentirao 18 stećaka, od čega 17 sanduka i prevaljeni sljemenjak. (Miletić, 1988: 260; Bešlagić, 1971: 301) Vego navodi kako se na lokalitetu Brigovi, smještenom ispod sela, nalazi 16 stećaka bez ukrasa. U neposrednoj blizini konstatirana je gomila na kojoj je smješteno pet stećaka oblika sanduka i sljemenjaka. (Vego, 1964: 164)

Sl. 272. Nekropola Brigovi

Revizijom terena utvrđeno je kako se na omanjoj glavici, smještenoj s lijeve strane puta koji vodi iz sela Rastovača u smjeru gavne prometnice, nalazi skupina od 18 stećaka kvalitetne klesarske obrade (sanduci, ploče i sljemenjaci). Središnji dio nekropole zauzimaju dva sljemenjaka pomjerena iz svoga prvotnog položaja, odnosno prevrnuti, te jedan visoki sanduk na postolju koji se sužava prema dnu (Sl. 272). Na spomenicima nisu evidentirani reljefni ukrasi. Nekoliko je primjeraka utonulo pa se ne može ustvrditi o kojim se točno oblicima radi.

Lokalitet **Rastovača** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.289., kao srednjovjekovno groblje sa tri stećka oblika ploče i jednim sandukom. (Miletić, 1988: 274;

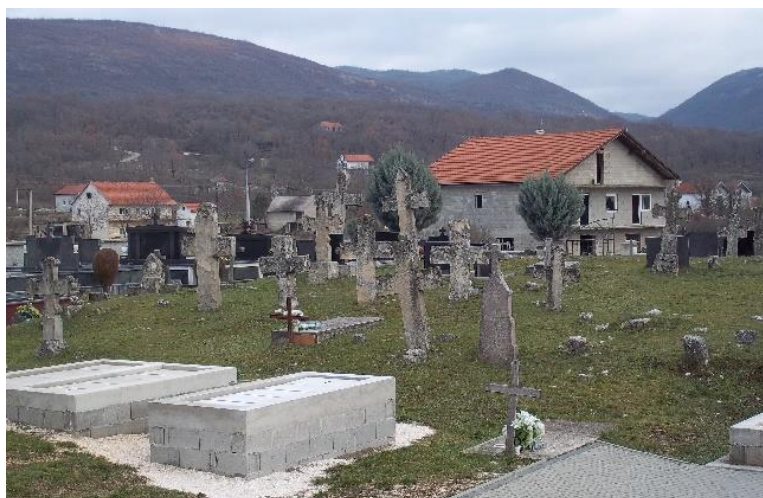
Bešlagić, 1971: 301) Prema Vegi, krećući se 200 m u smjeru regionalne ceste, nalazi se nekropola sa jednim sljemenjakom i sandukom. (Vego, 1964: 164)

Sl. 273. Nekropola Rastovača

Idući u pravcu glavne ceste, oko 200 m niže lokaliteta Brigovi, s lijeve strane lokalnog puta nalaze se četiri stećka, i to sanduk na postolju kvalitetne obrade i zaglađenih površina te tri dijelomično utonule ploče. Spomenici su orijentirani po pravcu ZI.

Lokalitet **Ilino brdo** se nalazi na uzvišenju unutar katoličkog groblja, smještenog s lijeve strane ceste Posušje – Široki Brijeg. U AL BiH navodi se pod rednim brojem 23.145.: rimski epigrafski spomenik i srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka, od kojih je nekoliko u sekundarnoj uporabi. Bešlagić je u zidu kapelice evidentirao četiri primjerka. Vego navodi 10 stećaka oblika ploče i jedan sljemenjak. Jedna je ploča ukrašena motivom križa. (Oreč, Miletić, 1988: 267; Bešlagić, 1971: 301-302; Vego, 1964: 164)

Sl. 274. Nekropola i groblje Ilino brdo

Revizijom lokaliteta evidentirano je devet nadgrobnih spomenika od čega šest ploča i tri oštećena sanduka. Nekropola je, kako je to evidentno i u ostalim primjerima gdje postoji kontinuitet ukapanja, ugrožena izgradnjom recentnih grobova. Orijentacija stećaka je jako upitna jer se ne zna jesu li pomjerani iz svog prvotnog položaja ili se nalaze *in situ*. Jedan je sanduk ukrašen motivom križa.

Lokalitet **Suvi bunari** je u AL BiH zaveden pod brojem 23.327., kao prapovijesni tumuli i srednjovjekovna nekropola sa četiri ukrašena stećka oblika sanduka. Bešagić je zabilježio motive mladog mjeseca, rozete u vijencu, figuralne i životinjske motive i tordirane vrpce. (Oreč, Miletić, 1988: 276; Bešlagić, 1971: 302)

Lokalitet je, u svojim zabilješkama od 7. kolovoza 1969., naveo i P. Oreč. Opisana su 4 stećka sa tačnim dimenzijama i reljefnim motivima kola, konjanika, križa, mladoga mjeseca, rozete i antropomorfni predstava. (Oreč, 6. 8. – 1. 11. 1969.)

Sl. 275. Nekropola Suvi bunari

Revizijom terena utvrđeno je kako se lokalitet Suvi bunari nalazi u zaseoku Sobač, koji katastarski pripada području sela Rastovača. U neposrednoj blizini nalaze se ostatci gradine Ivovik koju lokalno stanovništvo naziva Iovik.

Broji četiri stećka od kojih su tri oblika sanduka a jedan oštećena ploča. Sanduci su ukrašeni motivima kola, stiliziranoga ljiljana, predstavom životinje, kruga, lovca, te podjelom

gornje plohe na četiri polja koja su ispunjena motivima rozete i mladoga mjeseca. (Sl. 276, 277) Ploča je ukrašena motivom tordiranog obruča. Orijentirani su u smjeru SZ-JI. U neposrednoj se blizini nalaze i tri gomile.

Sl. 276. Motiv kola na sanduku

Sl. 277. Četverodijelna podjela gornje plohe

4.10.9. Rakitno

Selo se nalazi 12 km sjeverno do Posušja. Radimsky spominje visoravan Rakitno, preko koje je išao važan trgovački put koji je dolazio iz dva pravca: doline rijeka Neretve i Trebižat, da bi se preko brda Jarma na sjeverozapad nastavljao na Duvansko polje i u Bosnu. (Radimsky, 1891: 413-424)

Terenskim pregledom područja sela Rakitno evidentiran je lokalitet **Glavica, Topići**. Nalazi se na blagom uzvišenju u polju, nasuprot zaseoka Topići, s desne strane seoskog puta idući iz smjera Posušja.

Sl. 278. i 279. Nekropola Glavica – Topići

Broji oko 20-tak stećaka od kojih se ističu prevrnuti i oštećeni sljemenjak, te dijelom utonuli primjerci ploča i sanduka. Dva su stećka reljefno ukrašena motivima križa, a treći mladoga mjeseca.

Vego lokalitet navodi pod nazivom Brusulje, i smiješta ga s desne rijeke Ugrovače nasuprot zaseoka Topići. Navodi kako nekropola broji 30 stećaka oblika ploče od kojih je jedna ukrašena motivom križa (Sl. 279). (Vego, 1964:160)

Daljnim pregledom terena evidentiran je i lokalitet pod nazivom **Perci – Krugljaš** koji broji 20-tak stećaka. Nalazi se na uzvišenju iznad Rakitskoga polja, s lijeve strane seoskoga puta. Na samom podnožju uzvišenja locirana su dva fragmenta nadgrobnih spomenika, od kojih je jedan ukrašen motivima štita i mača. Preostali stećci, od kojih valja istaknuti utonule sanduke, ploče i jedan sljemenjak, smješteni su na zaravni uzvišenja (Sl. 280, 281). Iako su reljefni ukrasi oštećeni pod utjecajem atmosferilija, raspoznaju se motivi mladoga mjeseca, križa i rozete. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 280. i 281. Nekropola Perci

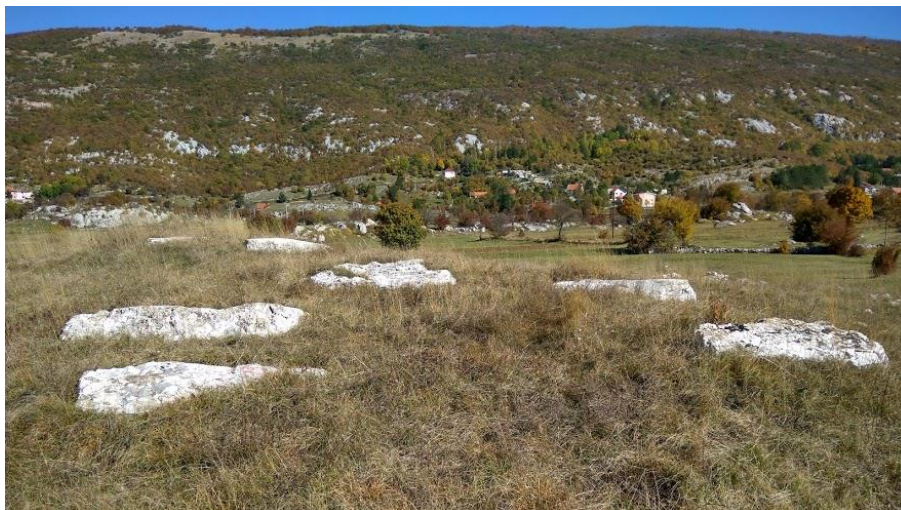
Krećući se od lokaliteta Krugljaš u smjeru JI, dolazi se do lokaliteta **Perci 2**, smještenoga na uzvišenju s desne strane puta u dvorištu obiteljske kuće.

Sl. 282. Lokalitet Perci 2

Na lokalitetu je evidentiran slabo očuvani sljemenjak koji položen na stećak oblika sanduka (Sl. 282). Kako se doznaje od lokalnog stanovništva, sljemenjak je ranije bio uklonjen sa stećka, ali je naknadno vraćen. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Lokalitet Rastoke nalazi se na blagom uzvišenju u polju, s desne strane puta idući iz smjera Posušja. Broji 24 stećka koji su dijelom utonuli u zemlju i oštećeni. Prema oblicima i tipologiji raspoznaju se amorfne ploče, sanduci i ploče. Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 283. Nekropola Rastoke

Lokalitet **Petrovići 2, Vrpolje–Petrovići** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.256. U rimokatoličkom groblju sačuvano je oko 100 stećaka od kojih i nekoliko dislociranih i evidentiranih u sekundarnoj uporabi. Bešlagić je zabilježio 30 ploča i 70 sanduka slabije obrade od kojih samo dva imaju ukrase. Vego navodi kako se u rimokatoličkom groblju i

zidovima nalazi oko 50 stećaka. Jedan od stećaka u zidu grobne kapelice ukrašen je motivima trolista i konjanika s kopljem u pratnji psa. (Miletić, 1988: 273; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964:163)

Sl. 284. Stećci u zidu kapelice – lokalitet Petrovići

Radimsky prenosi kako se u zaseoku Petrovići, na uzvišenju zvanom Gradina, nalazio rimski grad a 6 km jugoistočno kod sela Zagradina i drugo rimsko utvrđenje. Zapadno i sjeverozapadno od gradine pronađeni su zidovi koji su autora naveli na zaključak kako je na istom mjestu bila podignuta veća rimska naseobina. Na oba je lokaliteta pronađen pokretni arheološki materijal: crijepovi, ulomci keramike, geme, željezni nož, novci i dr. (Radimsky, 1891: 413-424)

Zelenika je zabilježio kako su se stećci nekoć nalazili sjeverno i južno od groblja, ali ih je 64 ugrađeno u grobljanski zid, dok se dva nalaze pored groblja. Navodi kako se na lokalitetu Crkvina nalaze ostatci stare crkve, a prema pričanju mještana i grobnica na svod. Iznad Crkvine nalazi se ilirska gradina. (Zelenika, 18.6. 1976.)

Revizijom terena utvrđeno je kako lokalitet Petrovići, Rakitno danas broji znatno manje stećaka nego je zabilježeno u literaturi. Osim toga, sačuvani su spomenici pronađeni u sekundarnoj uporabi. Znatno broj stećaka dislociran je, uništen ili uzidan u temelje grobljanske kapelice (Sl. 284).

Sl. 285. Lokalitet Petrovići – Vrpolje, stećci u sekundarnoj uporabi

Na udaljenosti od oko 20-tak metara od groblja, na prilazu seoskoj farmi, nalazi se nekoliko stećaka i fragmenata uzidanih u pozidu. Desno od ulaza, na račvanju seoskih putova, smješten je spomenik braniteljima i križ napravljen od stećaka koji su se nekada nalazili u groblju (Sl. 285). Desno od križa je fragment sanduka s motivom križa. Jedan od sanduka koji čine dužu hastu križa, reljefno je ukrašen motivom kola. Prema kazivanju mještana, na ovom su mjestu nakoć pokapana još nekrštena djeca.

4.10.10. Tribistovo

A. Zelenika bilježi kako se na lokalitetu Mobina, udaljenom 80 m od puta i 200 m od Ivanicina kuća, na djelomično uništenoj gomili nalazi nekropola stećaka. Autor daje sažeti opis stećaka oblika sljemenjaka s postoljem, visokoga sanduka s postoljem, ploče slabije obrade, ploče utonule u humak, malog sljemenjaka, te sljemenjaka s postoljem koji je ukrašen scenama lova i ruke s mačem.

Kod temelja za novu crkvu, oko 15 m od puta, Zelenika je evidentirao dvije ploče od kojih je jedna reljefno ukrašena motivima mladoga mjeseca i tri zvijezde. Ploče su bile ugrožene gradnjom crkve. (Zelenika, 18.6.1976.) Također je opisano 40 stećaka slabije obrade koji su smješteni u polju, na padini gomile, oko 500 m u pravcu Rakitna. Stećci su dijelom utonuli i samo je na jednome vidljiv reljefni motiv križa. Prijenos stećaka, kako se navodi, ne dolazi u obzir budući da se radi o jednoj cjelini. (Zelenika, 18.6. 1976

Lokalitet **Tribistovo 1** je u AL BiH zaveden pod brojem 23.338., kao srednjovjekovno groblje s pet stećaka oblika sanduka. (Miletić, 1988: 277; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964, 166)

Sl. 286. Nekropola Tribistovo 1

Revizijom terena utvrđeno je kako se na uzvišenju s lijeve strane puta, na ulazu u selo, oko 700 m prije crkve, nalazi skupina od pet stećaka oblika sanduka (Sl. 286). S obzirom na nepoznavanje mikrotoponima, nekropola je nazvana Tribistovo 1. Položeni su u dva reda i orijentirani u smjeru SZ-JI. Pretpostavlja se da su bili reljefno ukrašeni, ali zub vremena i lošija kvaliteta kamena učinili su motive neprepoznatljivim.

Lokalitet **Tribistovo 2** je u AL BiH zaveden pod brojem 23.337.: uz rimokatoličko groblje sačuvana su tri stećka oblika sanduka. Vego navodi kako je kod mosta sačuvano sedam stećaka ukrašenih motivima turnira i scene lova, figuralnim prikazima i stiliziranim oblicima križa i ljiljana. Motivi su to na stećcima koji se danas nalaze uz crkvu u Posušju. (Miletić, 1988: 277; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964: 166)

Terenskim je pregledom utvrđeno kako se s desne strane ceste koja vodi prema selu, oko 200 m dalje od nekropole Tribistovo 1, nalazi se nekropola Tribistovo 2 (Sl. 287). Pretpostavlja se kako su stećci uništeni i pomjereni izgradnjom puta. Pregled terena otežava vegetacija, tako da su na lokalitetu zabilježeni jedan sanduk te dva fragmenta obrasla raslinjem i dijelomično utonula u zemlju.

Sl. 287. Sačuvani sanduk na nekropoli Tribistovo 2

Lokalitet **Tribistovo 3** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.339., kao srednjovjekovna nekropola sa 60 stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka. Bešlagić je zabilježio da se na lokalitetu nalazi 17 ploča, 40 sanduka i tri sljemenjaka slabije obrade. Vego navodi kako se zapadno od škole nalazi skupina od 72 stećka, uz groblje tri a uz školu osam nadgrobnih ploča. (Miletić, 1988: 277; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964: 163)

Terenskim pregledom evidentirani su stećci u neposrednoj blizini rimokatoličke crkve i stare osnovne škole, te u polju ispod navedenih objekata. Na padinama uz crkvu nalaze se tri sanduka, od kojih su dva reljefno ukrašena motivima mladoga mjeseca i rozete. Stećci su raspoređeni u manjim skupinama u krugu od oko 100 m. Većina ih je djelomično ili u potpunosti utonula u zemlju, što otežava određivanje njihovog točnog broja (Sl. 288, 289).

U svojim bilješkama od 11. kolovoza 1976. P. Oreč opisuje nekropolu stećaka u Piškovića strani, smještenu uz cestu Posušje – Rakitno. Više primjeraka sa ove nekropole dislocirano je u Procip (Posušje). Oreč opisuje žalosnu sliku i raskopane grobove, te nekolicinu ploča slabije obrade koje su ostale na lokalitetu. Prema riječima autora, do skrnavljenja grobova došlo je prilikom nestručnog procesa disclociranja i aktivnosti strojeva koji su pomjerali stećke. Pored grobova pronašao je ulomke keramike crvenkaste i sivocrne boje, istrunule drvene sanduke i komad željeza kod stećka na kojemu se nalazio grb Hrvoja Vukčića Hrvatinića (ruka s mačem). Općina je zadatak povjerila prof. A. Zeleniki i arheologinji V. Atanacković-Salčić, djelatnicima Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Mostara. Za njih se navodi kako su se „ponili ki pravi vandali“.

Sl. 288. i 289. Nekropola Tribistovo 3

Narod se pobunio zbog dislociranja stećaka jer nitko nije tražio mišljenje mjesne zajednice, već je odluka donesena na višem nivou vlasti. Isti je problem nastao prilikom dislociranja stećaka u Zagorju. Kada su grobovi na lokalitetu u Tribistovu dijelom uništeni tako da je voda raznosila kosti, mještani su bili u strahu pa su kazivali sljedeće: „*more alametina i grad na nas da padne.*“ (Oreč, 6.8. 1976. – 31.8. 1976., Inv. br. 241)

Lokalitet **Staro polje** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.314., kao prapovijesno naselje vangradinskog tipa i srednjovjekovno groblje, odnosno skupina stećaka. (Oreč, 1988: 276; Oreč, 1978: 196)

Revizijom terena lokalitet nije pronađen.

Lokalitet Tribistovo – jezero

Terenskim pregledom područja u neposrednoj blizini jezera Tribistovo evidentirana je nekropola u neposrednoj blizini Bakulinih kuća. Kako se saznaje stećci su dislocirani prilikom izgradnje akumulacijskoga jezera Tribistovo 80tih godina 20. st. i smješteni na platou brda između kuća i jezera (Sl. 290).

Sl. 290. Dislocirani stećci u blizini Bakulinih kuća

Lokalitet broji 66 stećaka (sanduci i ploče) relativno dobre obrade, ali dijelom oštećeni. Na gonjim plohama u reljefu su klesani motivi mladoga mjeseca, rozete i križa.

4.10.11. Vir

Lokalitet **Maslića brig–Glavica** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.207., kao srednjovjekovna nekropola sa 40 stećaka oblika ploče i sanduka. (Miletić, 1988: 271)

Revizijom terena utvrđeno je kako se lokalitet, u narodu poznat kao Maslića greblje, nalazi na uzvišenju iznad sela Maslići i predstavlja dosta nepristupačno područje. Obrastao je šumom i niskim raslinjem tako da je većina stećaka dijelom uništena i teško razaznatljiva (Sl. 291, 292). Od lokalnog puka saznaje se kako je, prilikom gradnje prilaza šumi i uklanjanja vegetacije i raslinja, nekoliko nadgrobnih spomenika dislocirano, a grobovi devastirani. Na lokalitetu je zamjetan određeni broj učelaka i križ manjih dimenzija (vjerojatno kasnijega datuma). Na jednom od sanduka nalazi se stilizirani križ u obliku ženskog lika u dugoj haljini, koji u obje ruke drži po jedan križ.

Sl. 291. i 292. Nekropola Maslića brig – Glavica

Lokalitet **Stećak** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 23.316., kao prapovijesni tumul i srednjovjekovna nekropola sa devet sanduka. (Čović, Miletić, 1988, 276; Bešlagić, 1971, 300, Radimsky, 1894e, 302) Lokalitet nije ubiciran tijekom terenskih istraživanja.

Lokalitet **Maslića klanac–Vučipolje** je u AL BiH zaveden kao Maslića klanac, Vučipolje pod rednim brojem 23.208; u blizini Gradine sačuvano je oko 60 stećaka oblika ploče (Miletić, 1988: 271)

Sl. 293. Stećci na glavici, Muslića klanac

Terenskim pregledom područja ispod Orlovog kuka i polja evidentirane su tri skupine stećaka. Prva je skupina smještena na omanjoj glavici SZ od Orlovog kuka. Broji 30 stećaka koji su većim dijelom utonuli u zemlju. (Sl. 293) Orijetirani su po pravcu ZI i nemaju vidljivih ukrasa. Iako se u literaturi lokalitet navodi kao Maslića klanac, njegov točan naziv je Muslića klanac.

Druga skupina stećaka (sanduk i ploča) evidentirana je u polju sjeverno od Orlovog kuka, nedaleko od prethodne skupine (Sl. 294).

Sl. 294. i 295. Druga i treća skupina stećaka

Treća skupina od 20 stećaka evidentirana je u polju, oko 500 m SI od prethodne dvije skupine. Stećci su oštećeni i utonuli u zemlju (Sl. 295).

Lokalitet Kadim – Vir je u AL BiH zabilježen pod rednim brojevima 23.152. i 23.182. kao Kuk, Vir-Kadin: prapovijesno naselje, tumul i srednjovjekovno groblje. Stećci su smješteni na gomili, a prapovijesno naselje sjeveroistočno od nje. (Oreč, Miletić, 1988: 268, 269; Bešlagić, 1971: 302; P. Oreč, 1978: 195) Zelenika u svojim zabilješkama navodi kako se u zaseoku Kadim, na visokoj ilirskoj gradini, nalaze tri stećka, reljefno ukrašeni sljemenjak na postolju i dvije ploče slabije obrade. (Zelenika, 24.6.1976.)

Revizijom terena utvrđeno je kako se na uništenoj prapovijesnoj gomili nalaze tri stećka, sljemenjak na postolju i dvije ploče. Bočne plohe sljemenjaka ukrašene su scenama lova na jelena i šitom s motivom rozete i mladog mjeseca, ispod kojega je položen mač. Gornja ploha, odnosno sljeme, ukrašeno je spiralnom bordurom (Sl. 296, 297).

Sl. 296. i 297. Visoki sljemenjak na postolju, lokalitet Kadim-aVir

Lokalitet Pleće – Brižine se nalazi na brdu, nedaleko od lokaliteta Maslića greblje. Vegetacija je, iako u zimskim uvjetima, otežavala pregled terena tako da su i fotografije nešto slabije kvalitete.

Nekropola broji dva stećka oblika ploča velikih dimenzija, od kojih je jedna ukrašena neobičnim motivom za koji se ne mogu naći analogije (Sl. 298, 299). Lokalitet se ne navodi u stručnoj literaturi.

Sl. 298. i 299. Lokalitet Pleće – Brižine

Lokalitet **Vir** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.358., gdje je navedeno kako su u rimokatoličkom groblju sačuvana tri stećka oblika sanduka. Prema Vegi, u groblju se nalaze tri ploče. (Miletić, 1988: 278; Bešlagić, 1971: 300; Vego, 1964: 166)

Sl. 300. i 301. Nekropola u sklopu rimokatoličkoga groblja Vir

Sl. 302. Stećci u polju

Revizijom terena potvrđeno je kako se u rimokatoličkom groblju, točnije na blagom uzvišenju u središtu groblja, nalaze tri stećka oblika sanduka na koje su položeni križevi novijeg datuma (Sl. 300, 301).

U polju jugoistočno od rimokatoličkoga groblja, na udaljenosti od oko 400 m, evidentirano je stećaka oblika sanduka i dva fragmenta. Postoji sumnja da su stećci dislocirani sa susjednog lokaliteta (Sl. 302).

4.10.12. Vinjani

Selo Vinjani smješteno je zapadno od Posušja. Lokalitet **Vinjani** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.357., gdje se navodi kako su u rimokatoličkom groblju sačuvana dva stećka oblika ploče i križa. Bešlagić je zabilježio kako su stećci dobre obrade ali oštećeni. (Miletić, 1988: 278; Bešlagić, 1971: 300)

Revizijom terena utvrđeno je kako se u rimokatoličkom groblju Rakića groblje nalazi stećak oblika ploče, u sekundarnoj uporabi. Prema kazivanju osobe zaduženje za održavanje groblja, stećak je dotjeran s Blidinja, no ne zna se točno s kojega lokaliteta.

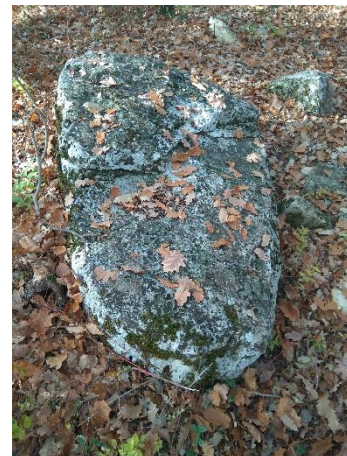
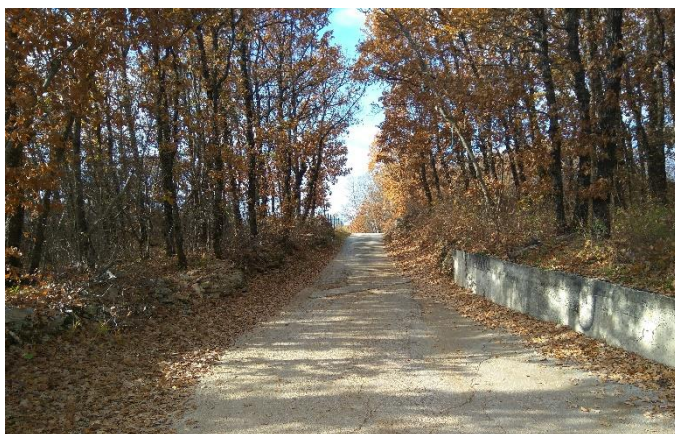
Lokalitet Matkovine

U rimokatoličkom groblju **Matkovine** nalazi se stećak u sekundarnoj uporabi (od njih je sazidana grobnica). Lokalitet je poznat po ostacima iz brončanog doba. U AL BiH lokalitet se navodi pod rednim brojem 23.217., kao prapovijesni tumul sa stećkom. (Oreč, 1988: 271; P. Oreč, 1978: 244)

Sl. 303. Stećak u sekundarnoj uporabi, groblje Matkovine

Lokalitet **Crkvice** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.31., kao srednjovjekovno groblje i crkva. Na temelju ostataka poda s krečnim malterom, Vego je pretpostavio da se radi o tragovima crkve sv. Blaža. U neposrednoj su blizini zabilježeni srednjovjekovni grobovi i stećci na dvije lokacije. (Miletić, 1988: 261; M. Vego, 1964: 166)

Sl. 304. i 305. Lokalitet Crkvice

Revizijom terena potvrđeno je kako se na lokalitetu Crkvice u Vinjanima nalaze tri stećka u šumici koju djeli seoski put (Sl. 304, 305). Oko 20-tak m dalje pronađen je stećak ugrađen u podzidu. Prema kazivanju mještana, na lokalitetu više nema stećaka. Ostaci crkve nisu pronađeni.

Lokalitet **Grebine** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.131.: rimsko naselje, kasnoantička bazilika s grobljem i srednjovjekovna nekropola. Na mjestu bazilike formirano je srednjovjekovno groblje. Bešlagić navodi kako je od P. Oreča dobio podatak kako se na lokalitetu Mlaka ili Greblje nalaze dva stećka oblika ploče. Vego navodi kako se u starom

groblju Grebine nalaze ostatci poda koji su, prema predaji, dio arhitekture crkve sv. Blaža. (Basler, 1988: 267; Patsch, 1902;a, 3; Zelenika, 1959: 251-252; Anđelić, 1977a: 87; Bešlagić, 1971: 302; Vego, 1964: 166)

Sl. 306. Stećak an lokalitetu Grebine

Revizijom terena utvrđeno je kako se na lokalitetu, u neposrednoj blizini granice s Republikom Hrvatskom, nalazi usamljeni primjerak stećka bez ukrasa i grobovi označeni običnim kamenjem (Sl. 306). Prema kazivanjima mještana, u blizini se nalazila i crkva sv. Katarine. Lokalitet zovu i *turski greb* te navode kako su prilikom obrade zemlje nailazili na ljudske kosti. Ne može se sa sigurnošću reći da li je Crkvina isti lokalitet ili se on nalazi u neposrednoj blizini.

4.10.13. Sutina

Lokalitet **Bilice** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.11.: u katoličkom groblju nalazi se 10 stećaka oblika ploče. Vego navodi kako se u katoličkom groblju nalazi pet ploča, dok je ostatak uzidan u grobljansku ogradu. (Miletić, 1988: 260; Vego, 1964: 165).

Prema kazivanju mještana, lokalitet Bilice zapravo je rimokatoličko groblje koje je ranije navedeno kao Dupovci, a koje se nalazi na razmeđu zaseokâ Dupovci i Sutina.

4.10.14. Zagorje

Lokalitet **Debeli dub** se u AL BiH navodi pod rednim brojem 23.44., kao nekropola sa 12 stećaka oblika sanduka i križa, orijentiranih po pravcu ZI. Bešlagić je zabilježio 11 stećaka oblika sanduka i fragmentiranu krstaču, slabije obrade i bez ukrasa. (Miletić, 1988: 262; Bešlagić, 1971: 299) Revizijom terena lokalitet nije pronađen (Sl. 307).

Sl. 307. Pretpostavljeni položaj

Lokalitet **Pogledavac** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.273., kao srednjovjekovno groblje sa šest stećaka oblika sanduka, orijentiranih ZI. Bešlagić je naveo kako se lokalitet nalazi u blizini ceste i rimokatoličke kapelice. Stećci su slabije obrade i očuvanosti, a dva su dislocirana. (Miletić, 1988: 274; Bešlagić, 1971: 299)

Terenskim pregledom područja u blizini kapelice stećci nisu pronađeni.

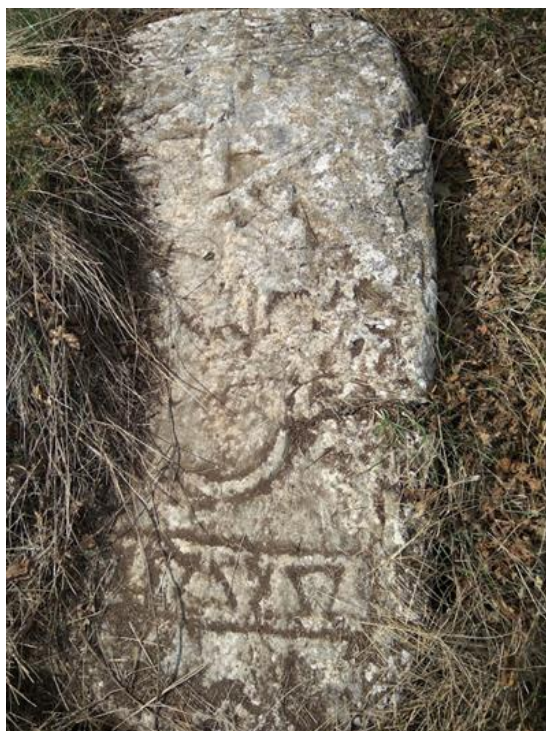

Sl. 308. Lokalitet Pogledavac

Lokalitet **Slavić** je u AL BiH zabilježen pod rednim brojem 23.305., kao srednjovjekovna nekropola s 12 stećaka oblika sanduka i sarkofaga raspoređenih u dvije skupine, od kojih su ukrašena četiri. (Miletić, 1988: 275; Bešlagić, 1971: 299)

Zelenika u svojim zabilješkama navodi kako se na lokalitetu Slavić nalaze dvije manje nekropole, jedna pored druge. Nekropola na uzvišenju broji 4 stećka oblika ploče, orijentiranih u smjeru ZI, te ukrašenih motivom mladog mjeseca, rozete, križa i antropomorfne figure sa štitom i mačem. Na drugoj nekropoli, udaljenoj 80 m zapadno od prve, nalazi se šest stećaka orijentacije ZI: viši sanduk s postoljem, tri ploče i dva prevrnuti sljemenjaka, djelomično utonula u zemlju. Jedna je ploča reljefno ukrašena motivima ljudske figure i mladoga mjeseca. Naknadno pronađeni mali sljemenjak sa ove nekropole dislociran je i danas se nalazi ispred crkve u Posušju. (Zelenika, 24.6.1976.)

Zabilježeno je i kako se na lokalitetu Ćikanovića strane, kod Pezića kuće, nalaze tri stećka vrlo kvalitetne obrade: sanduk ukrašen motivima križa, zvijezde i mladoga mjeseca, slabije obrađena ploča, te visoki sljemenjak na postolju ukrašen motivima lova (sljemenjak i ploča obrubljeni). Stećci su prema Zelenici bili ugroženi jer su prevrnuti i zbog nagiba terena klize prema cesti, te zbog toga postoji opravdanost za njihovo dislociranje. Sljemenjak na postolju danas se nalazi ispred crkve u Posušju. (Zelenika 24.6.1976.)

Sl. 309. Detalj reljefnoga ukrasa na lokalitetu Slavić 1

Sl. 310. Lokalitet Slavić 2

Revizijom terena utvrđeno je kako se lokalitet nalazi na blagom uzvišenju s lijeve strane seoske ceste. Stećci su raspoređeni u dvije skupine na udaljenosti od 50-tak metara. Prva skupina broji šest stećaka, tri ploče, dva sljemenjaka i sanduk s postoljem. Stećci su pravilne orijentacije ZI, ali su sljemenjaci i ploče dijelom oštećeni i utonuli u zemlju. Jedna je ploča reljefno ukrašena motivima bordure, križa, mladoga mjeseca i ljudske figure manjih dimenzija (Sl. 309). Druga skupina stećaka, točnije dvije ploče nalaze se sjeverozapadno od prethodne skupine (Sl. 310). Od lokalnog puka saznaje se kako je nekoliko stećaka odvezeno u Posušje, Ričinu i Ukras Kamen.

Lokalitet **Zagorje 2** je u AL BiH zaveden pod rednim brojem 23.377. U rimokatoličkom groblju sačuvano je 6 stećaka oblika sanduka. Bešlagić bilježi kako su tri stećka ugrađena u kapelicu. (Miletić, 1988: 279; Bešlagić, 1971: 299)

Nekropola sa tri stećka smještena je u centralnom dijelu rimokatoličkog groblja Jabuke (Sl. 311, 312). Izgradnjom grobnica stećci su dijelom uništeni, a pojedini primjerci utonuli. Ne zna se da li su dislocirani prilikom izgradnje recentnih grobnica. Spomenici su orijentirani po pravcu ZI.

Sl. 311. i 312. Nekropola u groblju Jabuke; sanduk s motivom rozete

Lokalitet **Sobače, kod Tomišine kuće**

Zelenika je zapisao kako je lokalitet Sobače udaljen oko 10 km od Posušja, idući u smjeru Rakitna. Na humci, udaljenoj 15-tak metara s lijeve strane puta, nalazi se pet ploča utonulih u zemlju od kojih jedna nosi plastično urezani križ. Oko 500 m dalje, u pravcu Rakitna, također se navodi manja skupina od 4-5 stećaka koji su smješteni na teško pristupačnom terenu. (Zelenika, kopija rukopisa iz 1976.)

Sl. 313. Lokalitet Sobače

Revizijom terena utvrđeno je kako se opisana nekropola nalazi na lokalitetu Sobač, smještenom s lijeve strane puta Posušje – Rakitno. Pozicionirana je 20-tak m zapadno od kuće Ivana Čuljka Tomišića (Tomišinoga sina), i broji jedan stećak oblika sanduka i orijentacije ZI (Sl. 313).

4. 11. Opće odlike nekropola

Terenski pregled područja općine Posušje predstavljao je veliki izazov s obzirom na slabo poznavanje terena, ali i tešku dostupnost određenoga broja nekropola. Teren je revidiran gotovo u cjelosti zahvaljujući susretljivosti općinskih organa i Gorske službe spašavanja.

Revizijom terena konstatirano je zabrinjavajuće stanje u kojemu se nalaze nekropole stećaka. Evidentirano ih je 43 sa oko 650 nadgrobnih spomenika. Veliki je broj stećaka utonuo u zemlju tako da nije bilo moguće utvrditi oblikovna i umjetnička svojstva. Drugi problem je djelovanje atmosferilija i hladni zimski uvjeti koji su prouzročili pucanje i oštećenja na stećcima. Za klesanje je korišten kamen krečnjak svijetlosivkaste boje, ali različitog stupnja kvalitete. (Bešlagić, 1959: 61) Međutim, na nestanak velikog broja stećaka djelovao je i ljudski faktor. U rimokatoličkim grobljima koja su nastala na nekropolama stećaka, evidentirane su devastacije ili spolizacija nadgrobnih spomenika (Petrovići, Poklečani, Dupovci, Gradac, Ilino brdo...).

U pogledu kvalitete obrade ističu se sanduci i sljemenjaci na području Blidinja i Tribistova (danas ispred crkve Blažene Djevice Marije u Posušju), bogato ukrašeni plastično izvedenim motivima lova, konfrontiranih vitezova, antropomorfnog ljljana, kola, rozete i sl. Krovne plohe sljemenjaka gotovo u pravilu prelaze vertikalne rubove nadgrobnih spomenika. S obzirom na kvalitetu obrade i umjetnička svojstva, stećci općine Posušje, posebno područja oko Blidinja, gravitiraju stećcima Imotske krajine i Kupresa. U odnosu na razmatrano područje zapadne Hercegovine, nekropole općine Posušje razlikuju se po tomu što nisu smještene na tumulima već u blizini komunikacija, plodnih polja i antičkih lokaliteta.

5. STEĆAK, METAFORIČKA REPREZENTACIJA SVIJETA ŽIVIH I SVIJETA MRTVIH

5.1. Analiza epigrafske građe

Pismenost u srednjovjekovnoj Bosni datira još u vrijeme misije Ćirila i Metoda – druga polovina 9. st. Najstariji ćirilski spomenik pronađen na prostoru zapadne Hercegovine je Humačka ploča. Natpis na Humačkoj ploči svjedoči o crkvi sv. Mihovila koju su podignuli župan Krsmir i njegova supruga Pavica. Ktitorski natpis u 12 redaka ima 78 slova, od kojih je 5 pisano glagoljicom, dok su ostala slova zaobljena zbog utjecaja oble ćirilice. Ostatci navedene crkve nisu pronađeni, no smatra se da je ploča dio njezine oltarne menze. Njezino datiranje u razdoblje od 11. do 14. st. još uvijek je diskutabilno. (Nosić, 2011: 43-48) Ploča je dio muzejske zbirke Franjevačkoga samostana na Humcu.

Vrijedni dokumenti⁹² iz razdoblja srednjeg vijeka sačuvani do danas, pisani su na latinici ili ćirilici, kasnije nazvanom bosanica. Glagoljski misali svjedoče i o uporabi glagoljice na ovim prostorima. Veliki je fundus diplomatskih kodeksa i iluminiranih rukopisa sačuvan u Dubrovačkom arhivu.

Pored arhivske građe koju baštinimo, veoma značajna svjedočanstva o ljudima toga vremena jesu natpisi na stećcima. Klesanje natpisa iznad groba pokojnika datira iz vremena prvih civilizacija i pojave pisma. Neovisno o vremenu i okolnostima nastanka, svi su imali za cilj da očuvaju sjećanje na pokojne članove zajednice, a prolaznicima pošalju poruke različitih sadržaja. Na stećcima su pronađeni natpisi vjerskog sadržaja, zatim natpisi koji podsjećaju na prolaznost života, na pokojnika i njegovu biografiju ili junačku smrt i sl.

Prva istraživanja stećaka odnose se na proučavanje epitafa pisanih narodnim jezikom i ćirilničnim pismom. Smatra se kako je njihova umjetnička vrijednost uvjetovana pogodnošću kamena za obradu te vještinom klesara i vrstom alata koje su koristili. Izuzetan primjer za to su ujednačene veličine slova te usklađenost i prostorna planiranost natpisa u odnosu na reljefni ukras.

Prvi pokušaji čitanja natpisa nalaze se u radovima Ć. Truhelke. Truhelka je dao veliki doprinos skicirajući natpise, praveći odljeve i vrijednu foto dokumentaciju. Najveći broj radova objavio je u Glasnicima Zemaljskog muzeja (1889.-1896.)⁹³ No međutim, još je cijeli niz znanstvenih

⁹² Pisarske službe ili kancelarije vladara i velikaša bile su aktivne tijekom 14. i 15. st. U njima su nastajali pravni i poslovni spisi te državni akti od kojih je sačuvanih oko 400. Pisani su na koži, pergamentu i hartiji, a za pisanje se koristilo ptičje pero ili trska te razne vrste mastila. (FILIPOVIĆ, 2017: 627)

⁹³ Jedan od njegovih najpoznatijih radova iz 1895. nosi naslov Starobosanski natpisi. (TRUHELKA, 1895: 259-284)

radnika koji su u razdoblju do II. Svjetskoga rata dali svoj doprinos izučavanju natpisa.⁹⁴ (Bešlagić, 1982: 420)

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata značajno je po organiziranom znanstvenom proučavanju natpisne građe na stećcima. Na inicijativu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1957. uspostavljen je stručni tim na čelu s M. Vegom, koji je obišao lokalitete u svrhu prikupljanja i reinterpetiranja natpisne građe. Većinu su fotografirali, a nerijetko načinili gipsane odljeve zbog oštećenosti samoga natpisa. Rezultat njihova rada jest zbornik od četiri sveska, kojim je obuhvaćeno 325 natpisa stećaka i ostatak epigrafskih natpisa. Akcijom Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine pronađeni su i natpisi u susjednim državama, te se dobio broj od njih 384, ali se pretpostavlja da ima onih koji nisu evidentirani. Osim Vege, za evidentiranje natpisa zasluzni su i Š. Bešlagić, A. Benac, Đ. Mazalić, D. Vidović, Z. Kajmaković, P. Anđelić i dr. Posthumno je tiskano djelo Š. Bešlagića, *Ćirilski epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. (Vego, I-IV, 1962.-70.; Bešlagić, 1982: 421-422; Bešlagić, 2015.)

Natpisi na nadgrobnim spomenicima kratki su, lapidarni i pisani narodnim jezikom, uz uporabu ikavice i arhaičnih izraza. Pismo kojim su pisali dijaci bila je *lapidarna ćirilica*, korištena kako u društvenim, državnim, tako i u crkvenim krugovima. (Mulić, 2004: 188) Međutim, za razliku od kodeksa i ostalih pisanih tekstova, oskudni su riječima i slovima, pisani bez interpunkcije, riječi odvojene jednom ili dvjema točkama, a za prijelaz u drugi red nisu korišteni nikakvi znakovi.

Nisu korištene brojke da bi se uklesala godina smrti i datum izrade, ali pronađeno je 11 primjeraka na kojima je godina uklesana slovima, što je bio običaj na prostorima sa slavenskom ćirilicom i glagoljskim pismom. (Bešlagić, 2004: 150) Bešlagić je naziva *šifrovana godina*, u kojoj slova imaju matematičke vrijednosti jedinica, desetica i stotica. Datum se čitao tako da se saberu brojčane vrijednosti slova te oduzme vrijeme od biblijskoga stvaranja svijeta i Kristova rođenja. Takvi primjeri u Hercegovini jesu natpisi na nadgrobnim spomenicima u Policama kod Trebinja, te Vidoštaku i Ošanićima kod Stoca. Najveća je koncentracija natpisa upravo na području Hercegovine, gdje prednjači općina Stolac. (Bešlagić, 1971: 57)

Podjela natpisa izvršena je prema njihovom sadržaju: natpisi s vjerskim formulama, autobiografski natpisi koji sadrže podatke o junačkoj smrti, obitelji pokojnika i vjerskoj pripadnosti, natpise na kojima je osim imena pokojnika zabilježeno i ime dijaka, isklesan znak

⁹⁴ Luko Zore, Kosta Hörman, Petar Kaer, Matija Bijelić, Vatroslav Jagić, Vladimir Ćorović, Vladislav Skarić, Đoko Mazalić, Vejsil Ćurčić, Đorđe Stratimirović, i dr.

križa i simbolička invocacija Svetoga Trojstva i dr. Epitafi na stećcima najmoćnije su sredstvo iniciranja posmrtno memorije i straha od prolaznosti života kod živih (paganska komponenta) te impliciranja na vjerske dogme srednjega vijeka. Privlačili su pozornost prolaznika od kojih se zahtijevalo da upute molitvu za dušu preminuloga. Na nekima su zabilježeni podatci o naručitelju, majstoru, povijesnim događajima i društvenim odnosima. Natpisi poput Vignjevog iz Kočerina ukazuju na viteštvo pokojnika, informiraju o njegovoj plemenitoj baštini te imenima bosanskih vladara (od Stjepana II. Kotromanića do kralja Ostoje). Primjerci na kojima je uklesan znak križa podsjećaju na ovozemaljsku prolaznost i brigu za vječni mir, te su upozorenje na slijed događaja ukoliko dođe do oskrvnuća groba. (Lovrenović, 2008: 204)

Bešlagić pretpostavlja da su stećci s natpisima na kojima se spominje krstjane, krstjanice i goste, tj. velikodostojnike Crkve bosanske, pripadali upravo njezinim sljedbenicima. (Bešlagić, 1982: 510) Jagić je dao izniman opis epitafa na stećcima u kojemu kaže da *u njima vlada skrozimice jedan lijep narodan jezik s mjestnijem bojama*, te ih smatra cjelinom u kojoj su *svi sastavljeni, kao da se jedan ugledao na drugoga*. (Jagić, 1890: 1-9)

Epitafi na stećcima već daju odgovore na neka povijesna pitanja, rasvjetljuju genealogije pojedinih obitelji i približno određuju datiranje stećaka, djelomično nudeći uvid u običaje i vjerovanja srednjovjekovnih populacija. Tako na stećcima zapadne Hercegovine nalazimo prezimena obitelji Petrović, Poimilić, Radivojević i Milošević.⁹⁵ U daljnjem izlaganju navedeni su primjeri natpisa sa nekropolâ Barevište, Ledinac, Odžak i Lipovci.

a) Natpis iz Mokroga

Transkripcija natpisa:

A SE LEŽI VITK
O NA SVOMB PLE
MENITOMB⁹⁶

Vitkov natpis uklesan je na sljemenjaku s postoljem nekropole Barevište, koji je 1963. godine dislociran u dvorište Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Natpis je jasan i kratak. Autor je htio naglasiti da pokojnik leži na svojoj baštini čime se dodatno naglašava kako je uživao određeni status i bio imućniji u odnosu na ostale članove zajednice. Iako u povijesnim vrelima nema podataka o tomu tko je bio Vitko, Bešlagić pretpostavlja da se radilo o vlastelinu koji je pokopan na svojoj baštini. (Bešlagić, 2004: 153)

⁹⁵ Natpisi su pronađeni u selima Mokro, Kočerin, Knešpolje i Ledinac.

⁹⁶ VEGO, 1962., Knj. I.: 17

Sl. 314. Sljemenjak in situ – nekropola Barevište (Izvor: fra Bruno Adamčik, 1940.)

Točno su ga pročitali Vuletić-Vukasović, Stojanović i Benac koji ga je datirao u 15. st. Dio natpisa *na svom plemenitom*, način je pisanja kojega nalazimo u bosansko-humskim poveljama. (Benac, 1952: 8 i 56; Vego, 1961: 261-262)

b) Natpis iz Kočerina

Transkripcija natpisa:

† VA IME OCA I
 SINA I SVET(A)GO
 D(U)HA AMINŦ SE
 LEŽI VIGANŦ
 MILOŠEVIĆŦ
 SLUŽI BANU S
 TIPANU I KRALU TV
 (RŦ)KU I KRALU DABI
 ŠI I KRALICI GRUBI
 I KRALA OSTOJU I U T
 O VRIME DOIDE I
 SVADI SE OSTOÊ
 KRALŦ S HERCEGOMŦ
 I Z BOSN(O)MŦ I NA UGRE
 POE OSTOÊ TO V
 RIME MENE VIGNA

DOIDE KONŦČINA
I LEGONŦ NA SVO
MŦ PLEMENITOMŦ
PODŦ KOČERINOMŦ
I MOLU VASŦ NE NAST
UPAITE NA ME Ê S(A)MŦ
BILŦ KAKO VI ESTE
VI ĆETE BITI KAKO
ESAMŦ Ê.⁹⁷

Sl. 315. Replika natpisne ploče Vignja Miloševića, nekropola Lipovci

Epitaf je uklesan na ploči pronađenoj na nekropoli Lipovci u Kočerinskom polju. Ploča je kasnije uzidana u zgradu župnoga dvora na Kočerinu. Natpis biografskog karaktera, vremenski je determiniran imenima vladara kojima je Viganj za života služio. Truhelka ga s preciznošću datira u 1411. godinu. (Truhelka, 1891: 86) Čitanje natpisa revidirao je M. Vego, kako bi odredio točnu dataciju klesanja. (Vego, 1961: 261)

⁹⁷ VEGO, 1962., Knj. I.: 13; BEŠLAGIĆ, 2015.: 135

Epitaf sadrži podatke o bosanskim vladarima počevši od bana Stjepana II., potom kraljeva Tvrtka I. i Dabiše, kraljice Jelene Grube do kralja Ostoje čime dobiva na povijesnoj vrijednosti. Tekst pripovijeda o Vignjevoj vjernoj službi nizu navedenih vladara na osnovi čega Bešlagić zaključuje da je Viganj živio dugo, služio kao vojnik i bio poštivan od vladara. Također tumači i sukob kralja Ostoje s hercegom Hrvojem, kao i sukob s bosanskom vlastelom koja ga je zbacila s prijestolja 1404. godine. (Bešlagić, 2004: 133) I ovaj natpis, kao i Vitkov, sadrži sintagmu *i legoh na svom plemenitom*, koja je česta na natpisima, u darovnicama, ugovorima i sl.

M. Vego je na osnovu dijela u komu se navode Mađari zaključio da se radi o vojnom pohodu kojega je Ostoja započeo 1410. do 1411. godine. Stoga bi to mogla biti godina kad je Viganj preminuo. Suprotnost tomu je činjenica da se na natpisu ne navodi ime kralja Tvrtka II., koji je vladao u tomu periodu, pa bi točnije bilo tvrditi da natpis potječe iz 1404. ili 1405. godine.

Ančić je upozorio kako se tekst natpisa može interpretirati na više načina s obzirom na to da se ne navodi činjenica kako je u razdoblju od 1357. – 1387., Tvrtko I. prepustio ovo područje hrvatsko-ugarskom kralju Ludoviku. Mišljenja je kako autor idealizira svoju vjernu službu isključivo bosanskim vladarima i natpis prilagođava osobnoj biografskoj slici. Ljudi i događaji iz ovoga narativa tumačeni su isključivo iz perspektive i interesa pripovjedača. (Ančić, 2008: 83-102) Nekropola Lipovci uređena je prije nekoliko godina kad je postavljena i replika ploče s natpisom, a spomenička cjelina narušena postavljanjem križa.

c) Natpis iz Knešpolja

Transkripcija natpisa:

A PIŠE RADONA
MARKOVIČ KNEZA
MIRA RADIČ NA SVOE-
I ČR̂TO
ČR̂TO⁹⁸

⁹⁸ VEGO, 1962., Knj. I.: 17

Sl. 316. Stećak s natpisom Mirka Radivojevića, nekropola Odžaci

Istražujući područje Mostarskoga blata i sela Knešpolje M. Vego je pronašao ovaj natpis na stećku u rimokatoličkom groblju Odžak 1957. godine. Na istoj se nekropoli, koja je i danas u uporabi za pokop lokalnoga puka, nalazilo još pet spomenika oblika ploče. Blato se kao župa u kojoj je u srednjem vijeku sagrađen grad Kruševac prvi put spominje 1408. godine u povelji kralja Ostoje. Vego je taj grad smjestio na lokalitet Gradina u Biogracima. (Vego, 1958: 169)

Ploča s natpisom obrubljena je cik-cak linijom, a na središnjem dijelu isklesan je mač s dvije ruke te svastikom na gornjoj strani. Tijekom kampanje istražen je i grob koji se nalazio na dubini od 110 cm ispod ploče. Ustanovilo se da je kostur bio položen na zemlju, osim glave koja je bila položena na ploču.⁹⁹ Osteološki je materijal slabo očuvan, vjerojatno uslijed prodiranja vode. U grobu nije bilo priloga.

Vego pretpostavlja da je Mirko bio brat kneza Jurja, Dabišina zeta, i da je poginuo u borbi kralja Ostoje oko prijestolja u razdoblju između 1398. i 1408. (Vego, 1958: 170-172)

d) Natpis iz Ledinca

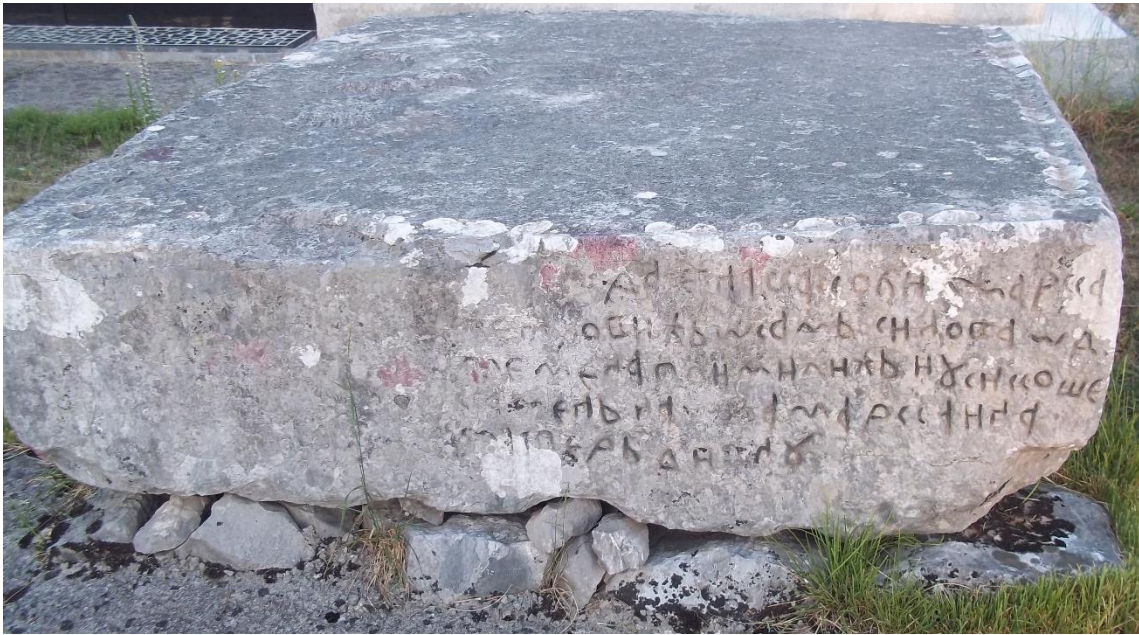
Transkripcija natpisa:

DA SE ZNA KAKO BI U MARKA
PETROVIĆB OSAMB SINOVA OD

⁹⁹ U Europi 10./11. do 13. st. postojao je običaj postavljanja kamenja oko glave pokojnika i takvi su grobovi nazvani „pillow-graves.“ Vjerovalo se kako je to jedna vrsta kazne jer bi glavi bilo neugodno i hladno prilikom uskrsnuća, ali se vjerovalo i da je to prestiž. (DANIELL, 1997: 158-159)

PLEMENA POIMILOVIĆ I USIKOŠE
KAMENŦ NA OCA MARKA I NA
MATERŦ DIVNU¹⁰⁰

Natpis su pročitali A. Benac i M. Vego, ali ga je naknadno revidirao Vego. Prema njegovom je uvjerenju pleme Poimilića imalo svoju plemenitu baštinu, podijeljenu između više kuća, od kojih je jedna bila Petrovića. (Vego, 1961: 259-260)

Sl. 317. Sanduk s natpisom plemena Poimilića

Natpis u Ledincu izdvaja se i po tome jer je isklesano ime žene, što je doista rijetkost. Većina natpisa počinje znakom križa i rečenicom: † a se leži...; † va ime oca i sl., no u ovom se primjeru odstupa od uobičajenih formulacija. Datiranje natpisa na temelju oblika slova također nije moguće pouzdano odrediti, jer se neki oblici koriste dugo vremena, dok se pojedini pojavljuju samo u određenom razdoblju.¹⁰¹

¹⁰⁰ VEGO, 1962., Knj. I.: 15

¹⁰¹ Klesar je obično klesao slova po već gotovom predlošku. Kvaliteta natpisa ovisila je, osim o vještini majstora, i o vrsti i tvrdoći kamena te dlijeta kojim se koristio. Prije izrade teksta klesari su morali obraditi natpisno polje, tj. podijeliti ga na redove, a katkad bi označavali i visinu slova. Za razliku od rukopisa, odnosno knjiga, u epigrafskome pismu, isti oblici slova žive prilično dugo, tj. sporo se mijenjaju.

5.2. Izučavanje ikonografije stećaka

Izučavanje ikonografije stećaka problem je s kojim se znanost suočava pri pokušaju pronalaska adekvatnog odgovora na pitanje po kojemu su obrascu, ukoliko je uopće postojao, spomenici ukrašavani određenim reljefnim motivima, te u kojoj je mjeri ta umjetnost uvjetovana socijalnim statusom, religijskom ili društvenom pripadnošću pokojnika. Reljefnim ukrasom, ali i oblikom i kontekstom u kojemu se nalazi, nadgrobni spomenik predstavlja svojevrsan medij komuniciranja koji nije namijenjen pasivnom promatranju.

Rezimirajući ikonografske analize nastale posljednjih desetljeća, uvidjelo se kako u znanosti egzistiraju pokušaji inkorporiranja suvremenih tradicija te društvenih i nacionalnih konstrukata u povijesnu prošlost. Vizualizacija reljefnih motiva u dosadašnjim radovima većinom se temeljila na statičnim značenjima motiva ili scena koji su pri tome svrstani u određene kategorije/rječnike.

Podsjetimo se kako je još od vremena pionirskih izučavanja stećaka najviše pozornosti posvećeno religijskom kontekstu, što je, čini se, slučaj i suvremenoga diskursa. Dvojilo se jesu li simboli na stećcima teološke naravi Crkve bosanske, rimokatoličkoga Zapada ili pravoslavnog Istoka, ili je njihovo klesanje na ploham nadgrobnih spomenika nadahnuto utjecajem heretičkih učenja srednjega vijeka (bugarskih bogumila¹⁰², maniheja, južnofrancuskih katara, armenskih pavličana, patarena i sl). Interpretacije nastale u okvirima religijskih paradigmi utemeljene su na činjenicama kako je srednjovjekovlje svojom ideologijom nastojalo učvrstiti uvjerenja o vječnosti, a čovjeku toga doba natovariti breme krivnje zbog grijeha. Čovjek je živio u svijetu simbola, sveprisutnosti Boga i prolaznosti života.¹⁰³ Iako sepulkralna kultura srednjovjekovne Bosne jasno upućuje na religijsku kompleksnost i kulturološku raznolikost, razvoj epistemološke misli nalaže da se promatra u širim okvirima koji nadilaze religijske doktrine. Ona istovremeno može biti i ishod socijalnih kategorija (status, rod, spol, materijalno stanje, politička uvjerenja ili ideologije).

Društveno-politički procesi i razvoj trgovine tijekom razvijenog i kasnoga srednjeg vijeka, uvjetovali su ekonomski razvoj srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Promjene u ekonomskom sustavu utjecale su na društveno raslojavanje i izrabljivanje unutar takvog društvenoga poretka. Klasno razumijevanje stećaka izraženo je kroz zaključke da je plemstvo

¹⁰² Bogumilsku tezu o stećcima plasirali su vladin činovnik s početka austrougarske uprave J. Von Asboth i arheolog A. Evans. (ASBOTH, 1890; EVANS, I-IV, 1877.) Tezu su kasnije zastupali Ć. Truhelka, V. Čurčić, pjesnik M. Krleža (LOVRENOVIĆ, 2009, 22).

¹⁰³ Naglašavala se prisutnost Crkve kao gospodarice duhovnog i materijalnoga života srednjovjekovne populacije, te u slikarstvu freski i ikona, nalazile su se analogije s reljefnim motivima ljudske figure podignutih ruku, s bordurama, arkadama i rascvjetalim križevima. (KAJMAKOVIĆ, 1973: 297-305)

(iskorištavajući svoj društveni položaj) kroz oblike i reljefne ukrase na spomenicima naglašavalo svoju dominaciju unutar postojećeg društvenoga poretka. Još jedna paradigma koju treba propitati odnosi se na već spomenutu hipotezu o „vlaškom“ tipu stećaka. S obzirom da još uvijek postoje nedoumice o njihovom podrijetlu, teško je kazati mogu li se određeni tipovi nadgrobnih spomenika ili reljefnih motiva vezati za ovaj specifični etnos.

U fazi zasićenosti istovjetnim interpretacijama, vrijeme je da se napuste standardi postavljeni od strane zapadnoeuropske umjetnosti kojima se podcjenjuje *arhaični*, autohtoni umjetnički izričaj, razvije metodologija koja će ujediniti više znanstvenih disciplina te omogućiti širi spektar spoznaja o ikonografiji stećaka. Interpretacije treba da odstupe od ustaljenih paradigmi i racionalnih zaključaka, imajući u vidu nepostojanje općih pravila i jedinstvenoga pristupa u tumačenju svake scene, simbola i motiva posebno. Motive na stećcima treba promatrati i u kontekstu sinkretizma s pučkim tradicijama, praznovjerjem, folklornim repertoarom u obradi tekstila i drvorezbarstvom, istovremeno uvažavajući mišljenja ranijih istraživača. Svaki novi pokušaj vjerojatno će ostati na razini hipoteze, ali time će biti napravljen značajan iskorak u njihovom izučavanju.

5.3. Rezultati terenskih istraživanja

Sustavan terenski pregled nekropola stećaka obavljen u prošlom stoljeću, rezultirao je oprečnim stavovima o općoj podjeli motiva na stećcima. Znanstvenici su pokušali determinirati glavne varijante motiva te izvršiti njihovu podjelu utemeljenu na funkciji, značenju i likovnim stilskim osobitostima.

Najstariji podatak od oko 900 ukrašenih spomenika datira u 19. st. i rezultat je istraživanja Ć. Truhelke, koji je nakon višegodišnjega rada dao nekoliko podjela reljefnih motiva, u konačnici se odlučivši za podjelu na dekorativne, heraldičke i figurativne.

I. Renđeo ih je podijelio na ukrase klesane na vertikalnim ili horizontalnim stranama spomenika i ukrase u središtu ploha. A. Benac je dvojio oko podjela na geometrijske, ukrasne i figuralne te ih u konačnici klasificirao u dvije skupine: dekorativne i figuralne. D. Sergejevski i P. Korošec izvršili su podjelu ograničavajući se na motive područja Ludmera i Travnika. A. Solovjev je podjelom nastojao ukazati na simbolični, svjetovni i neutralni karakter motiva. N. Miletić je također dvojila i dva puta iznijela različita mišljenja, ali se oba puta radilo o podjeli motiva u šest skupina. (Bešlagić, 1982: 129-131) P. Anđelić ih je podijelio u 5 skupina,¹⁰⁴ s naglaskom na međusobno prožimanje tih motiva. (Anđelić, 1984: 488)

¹⁰⁴ Socijalni i religiozni simboli, predstave posmrtnih kola, figuralne predstave i čisti ornament.

Kritički osvrt na njihove radove dao je Bešlagić. On misli da su nazivi i pojmovi motiva dati proizvoljno i da su nedovoljno obrazloženi. Truhelku smatra nedovoljno kompetentnim, a Renđea ekscentričim stoga što križ i figuralne kompozicije svrstava isključivo u čiste ukrase. Bencu zamjera što veliki broj motiva grupira u dekoracije, a podjelu Sergejevskog, iako je smatra zanimljivom, kritizira zbog svrstavanja figuralnih kompozicija u ornamente. Nije se usuglasio niti s mišljenjem P. Korošeca koji sve motive u okolici Travnika smatra ornamentima, s posebnim naglaskom na dekoracije isturenih ploha sljemenjaka. Nedovoljno jasnom smatra i podjelu N. Miletić, dok u najmanjoj mjeri kritizira podjelu M. Wenzel.

M. Wenzel je svojom doktorskom disertacijom dala najveći doprinos izučavanju motiva u 20. st. Provela je tri vremenski duža terenska istraživanja, čime bi sumirala repertoar reljefnih motiva i izvršila njihovu klasifikaciju. Radom *Ukrasni motivi na stećcima* obuhvatila ih je 3 000 (smatrala je da ih ima oko 1 000 više), ilustrirala ih crtežima i svrstala u 18 kategorija. U njezinom znanstvenom radu ima pogreški budući da je mnoge motive preuzela iz starije literature i arhiva nekih ustanova. (Bešlagić, 1982: 134; Wenzel, 1975)¹⁰⁵ Wenzel je, prema mišljenju Bešlagića, uspjela interpretirati skoro cijeli repertoar motiva zato što njihov zbroj nije tako velik kako se često puta naglašavalo. Njezina podjela motiva i njihovih varijanti, te nazivi skupina, bila bi umnogome potpunija da se nije upuštala u tumačenja njihovih značenja u kontekstu religioznoga, simboličkoga ili geometrijskoga karaktera. Svoju je podjelu Bešlagić utemeljio na zajedničkim ili sličnim osobitostima motiva, podijelivši ih u 11 kategorija. (Bešlagić, 1982: 136-140)¹⁰⁶

Iz navedenoga proizlazi da ne postoji univerzalni pristup klasifikaciji reljefnih motiva jer se svaki može višestruko tumačiti zavisno od toga promatra li se posebno ili kao dio scene. Neizostavan je ikonološki pristup kojim se objašnjava kulturna, socijalna i povijesna pozadina klesarskoga umijeća, kao i interpretacija "prežitaka ranijih epoha", njihov utjecaj i značenje u kontekstu srednjovjekovlja. Daljnje proučavanje simbolike stećaka zahtijeva odbacivanje konvencionalnoga pristupa i stereotipa koji i danas kruže u znanstvenim krugovima.

Uz osvrt na rezultate terenskih istraživanja i monografije publicirane u drugoj polovici 20. st., istaknut će se opće značajke i ikonografski repertoar motiva stećaka zapadne Hercegovine. Iako povijesni izvori svjedoče o opstojnosti klesarskih centara u zapadnoj Hercegovini, pretpostavlja se da su na razvoj kamenoklesarstva znatno utjecale dalmatinske

¹⁰⁵ Kategorije motiva prema Wenzel: geometrijski, bordure, arhitektonski, krstovi, udubljenja i obruči, rozete i polumjeseci, krin, spirale, grozd i loza, grane i drveće, oružje i oruđe, ptice; jelen, konj, pas i riba; ruke; glave, polufigure, usamljene figure, parovi; kolo, konjanici, lav, nekvalificirani motivi.

¹⁰⁶ Bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, oružje, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene, arhitektonski motivi, ostali motivi.

klesarske škole. Mnogi mladići odlazili su u primorske gradove na izučavanje klesarskog ili graditeljskoga zanata. C. Fisković je dugogodišnjim proučavanjem motiva poput tordiranoga užeta i povijene lozice s trolistovima pronašao brojne analogije između primorskih graditelja i klesara s hercegovačkim i bosanskim majstorima u periodu od 13. – 15. st. (Fisković, 1973: 159; Fisković, 1961: 173)¹⁰⁷

Mnoštvo varijanti svakako ne isključuje činjenicu da je odabir ukrasa primarno ovisio o sposobnostima majstora i broju motiva koje je znao isklesati, te o kvaliteti raspoloživoga kamena za obradu. Isto tako, odluke naručitelja ovisile su o njegovim mogućnostima, lokalnim osobitostima i neizostavnim sugestijama majstora "kovača". Nakon popisa stećaka u gotovo svim područjima rasprostranjenosti, pristupilo se analizama njihovih oblika i reljefnih motiva s ciljem iznalaženja analogija i pokušaja sinkretizma s utjecajima određenih radionica ili majstora.

Rezimirajući stanje na sedam nekropola u općini Ljubuški, Marko Vego dao je podatke za 81 ukrašeni spomenik. (Vego, 1954: 41) Pretpostavio je djelovanje više klesarskih škola u okolici Ljubuškoga, u kojima su zanat izučavali majstori zaslužni za obradu stećaka u općini Široki Brijeg. Bešlagić je nakon evidentiranja 30 nekropola s oko 500 spomenika došao do saznanja o 1/3 ukrašenih. (Bešlagić, 1971: 311-314) Pretpostavlja se da je brojno stanje reljefno ukrašenih stećaka znatno veće budući da sve do danas nije izvršena potpuna evidencija nekropola općine Ljubuški. Prema posljednjim saznanjima, ta općina broji 49 nekropola stećaka. (Dodig, 1996: 147)¹⁰⁸

Nakon terenskoga pregleda općine Široki Brijeg, A. Benac dao je podatak o 63 ukrašena spomenika na 9 nekropola. Zaključio je da se najveći broj motiva nalazi na visokim sanducima i sarkofazima, tj. oblicima koji su zastupljeni u manjoj mjeri. Podijelio ih je u tri skupine: geometrijski motivi, ukrasni znaci i figuralne predstave. (Benac, 1952: 37) Benac je ukazao na figuru sv. Kristofora s djetetom u naručju na spomeniku nekropole Barevište, koja je gotovo istovjetna predstavi pečata općine otoka Raba, čiji je zaštitnik ovaj svetac, a kult raširen na Zapadu. (Lovrenović, 2002: 173) Bešlagić je u svom kataloško-topografskom pregledu dao podatak o 136 ukrašenih nadgrobničkih spomenika u općini Široki Brijeg. Općine Grude i Posušje nisu monografski obrađene u istom razdoblju, ali podatke o broju ukrašenih nalazimo kod

¹⁰⁷ O tome postoji nekoliko ugovora u dubrovačkom i ostalim dalmatinskim arhivima iz kojih su poznata imena Miloslava Bogojeva iz Popova polja, Priboja Dobromistića iz Trebinja, Radoslava Pribisalića, Antuna Drastića iz Livna, školovanog kod Jurja Dalmatinca, Ivana Draganovića iz Posušja, školovanog kod Nikole Jurjeva te drugih.

¹⁰⁸ Marko Primorac povećao je broj nekropola na 44 sa 583 stećka, dok je Radoslav Dodig svojim radovima zabilježio preko 660 stećaka na 45 grobišta.

Bešlagića. U općini Posušje ukrašena su 102, a u općini Grude 83 nadgrobna spomenika. (Bešlagić, 1971: 305-310)

Navedena istraživanja bila su nepotpuna, što je pokazala i revizija lokaliteta sa stećcima. Zbog velikoga broja uništenih i oštećenih stećaka ne može se utvrditi točan broj određenih motiva, ali mogu se izdvojiti najzastupljeniji.

Kako bi se stavio akcent na motive zastupljene na nekropolama zapadne Hercegovine, razmatrajući ih neovisno od atributa koji su im dodijeljeni automatizmom podjela 20. st., kao polaznu točku uzet će se njihova zastupljenost. Na prvom su mjestu astralni i solarno-lunarni simboli, razne vrste križeva i geometrijskih ukrasa, heraldički motivi štita i mača, životinjske (jelen, pas, konj, golub, zmaj, golub-sokol) i varijacije ljudskih predstava (kola, viteški turniri i scene lova), te neke neobične poput buzdovana, ključeva, sidra, štapa, kotača, čaše-kaleža, pentagrama i svijećnjaka.

Na nekropolama zapadne Hercegovine zastupljeni su antropomorfni, grčki, Andrijin, svastika, dvostruki i latinski križ. Legende na srednjovjekovnim pečatima započinju znakom križa. Od ukupnoga broja 54 legende, njih 34 imaju ispred sebe križ, a samo 13 legendi zasigurno je bez toga simbola. Anđelić tvrdi da se znakom križa potvrđivala autentičnost isprava u srednjem vijeku. Nešto kasnije dodao se i grb te su se tako u jednom grbovnom pečatu nalazila tri elementa – križ, tekstualno navođenje imena i grb. (Anđelić, 1970: 109)

Figuralne su kompozicije zastupljene na cijelom području, ali ujedno su i omiljeni motiv na nekropolama Blidinja, gdje se javljaju čak 32 puta na 31 spomeniku. (Lovrenović, 2009: 210).

Mnogi od motiva na stećcima poznati su još od prapovijesti gdje su također bili vezani za pogrebne običaje ili religijsko-magijske prakse. Scene lova, ideogrami (križevi, krugovi, usporedne crtice, itd.) i piktogrami (shematizirani znakovi ljudi i životinja), oslikani su na zidovima spilja, pogrebnim urnama, posudama i predmetima svakodnevne uporabe. Najstariji prikaz životinje u Hercegovini datira u razdoblje mlađega paleolitika/kasni epigravettien, a riječ je o predstavi konja pogođenog strelicama, ugraviranoj u stijeni pećine Badanj kod Stoca. Kasni neolitik Hercegovine karakterizira hvarsko-lisičićka kultura čiji nositelji ukrašavaju posuđe geometrijskim i krivocrtnim motivima, realističnim prikazima lova, te onima simboličkoga karaktera poput mladoga mjeseca, zvijezde (što ukazuje na astralne i solarno-lunarne kultove kao vid duhovnoga života). Isti ili slični motivi koriste se kao ukrasi u kasnijim

razdobljima, eneolitiku i brončanom dobu,¹⁰⁹ dok u antici i ranokršćanskom razdoblju čine repertoar crkvene kamene plastike i sarkofaga.

Socijalni simboli, kako ih je klasificirao P. Anđelić, podrazumijevaju heraldičke motive u kojima se ogleda sinkretizam sa zapadnoeuropskom heraldikom. Najbrojnije su predstave štita s mačem, luka i strijele, mača i koplja kao dijela scene lova i zasebnih motiva ili pak u kombinaciji sa životinjama¹¹⁰ i rozetama. Na velikom pečatu vojvode Ivaniša Vlatkovića (1452. – 1488.), koji pripada vrsti grbovnih pečata, ukomponirani su štit, kaciga s plaštem i čelenka. (Anđelić, 1970: 66-76)

5.4. Figuralni prikazi na stećcima

a) Viteštvo kao značajan segment života

Potkraj 18. st., budi se interes za srednjovjekovne oblike kulturnoga života. Viteštvo je poistovjećivano sa srednjim vijekom, iako je ono samo dio kulture imućnih društvenih slojeva toga razdoblja. Politički i društveni život odvijali su se izvan toga koncepta. Epoha feudalnoga sustava i viteštva završava u 13. st., a smjenjuje ju trgovačka moć građanstva i na njoj utemeljena novčana moć vladara. (Huizinga, 1964: 55)

Iako M. Vego tvrdi da su se viteške igre i turniri razvili u Bosni znatno kasnije, početkom 15. st., novije datacije smještaju pojavu viteške kulture u sredinu 13. st., argumentirajući to prikazom viteškoga turnira na pečatu bana Mateja Ninoslava. (Vego, 1954: 43; Filipović, 2017: 494) Razvoj viteške kulture rezultat je povezanosti srednjovjekovne Bosne sa susjednim državama i utjecajima koji su se reflektirali na način života, odijevanja, na umjetnost stećaka i rukopise različitih sadržaja. Utjecaji su dolazili iz smjera Bizanta, Mediterana i srednje Europe, s naglaskom na Ugarsku uz koju se bosanska vlastela snažno vezala. Viteški koncept života temeljio se na vjernoj službi vladaru u ratnim pohodima, a tom su službom feudalna vlastela ujedno jačala svoj politički i društveni ugled. (Filipović, 2017: 491-492)

¹⁰⁹ VASILJ - PAPONJA - ČULJAK, 2012., 21.

¹¹⁰ Predstava lava ima i heraldička svojstva budući da je nalazimo na grbovima i pečatima vladara i plemićkih obitelji. Primjerice, na najvećem pečatu Stjepana kao hercega nalazimo predstavu lava uz štit, kacigu i čelenku, koji u rukama drži zastavu na kojoj su dva križa. Heraldička je oznaka na grbovima Hranić-Kosača i kralja Stjepana Tomaševića, pečatima vladara. Kosača i Vlatković najstariji su i jedini primjerci u Humskoj zemlji i cijeloj Hercegovini.

Sl. 318. Sanduk ukrašen motivom viteza na konju, ženske figure i ptica – nekropola Zvirići

Simbolima vlasti, društvenoga statusa i viteštva najčešće se smatraju štit i mač. Nalaze se kao ukras na grbovima i novcima vladara, u iluminiranim rukopisima, pečatima i na stećcima. Bočne plohe sljemenjaka ukrašene su prikazima dva sukobljena viteza koji u rukama drže štit, koplje ili mač (nekropola Bare). Nerijetko su uz vitezove prikazane ženske figure, a iza njih gradske zidine kao što je to slučaj na sanduku nekropole Radimlja. Motiv sukobljenih vitezova i predstava gradskih zidina i kula nalazi se i na srednjem pečatu bosanskoga bana Matije Ninoslava, jednome od najstarijih sačuvanih pečata bosanskih vladara. (Anđelić, 1970: 10)¹¹¹ I bosanski su banovi Stjepan i Tvrtko prikazani na svojim pečatima kao konjanici obučeni u punu bojnu opremu. Ove su predstave omiljene u romaničkoj i gotičkoj umjetnosti Europe. Š. Bešlagić ih pripisuje i svetim ratnicima, sv. Đorđu i sv. Dimitriju, ali isključivo ukazujući na svjetovni karakter predstave srednjovjekovnoga viteza. (Bešlagić, 1982: 318) Iako su viteške igre i vojnički atributi/oprema prikazani na stećcima, povijesna vrela ne svjedoče o održavanju takvih predstava i igara na području srednjovjekovne Bosne. Zabilježeno je jedino prisustvo bosanske vlastele na turniru u Budimu 1412. godine. (Filipović, 2017: 493)

¹¹¹ Predstava kule najstariji je likovni prikaz srednjovjekovnoga grada u Bosni, a grb na štitu najstariji je heraldički simbol u Bosni i Humu.

Ban Matija Ninoslav (1232. – 1250.) imao je dva pečata, mali i srednji. Srednji je bio sačuvan u dva otiska na povelji izdanoj u Dubrovniku 1249. godine. Galvanolastički odliv jednoga primjerka pečata nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Na sanduku s nekropole Zvirici (Sl. 318) prikazan je konjanik/vitez i ženska figura koja pridržava konja za uzde, a iznad njih su u frizu prikazane četiri ptice. Prema M. Wenzel, ovaj prikaz nalazi se na stećcima u okolini Nevesinja, Gacka i Ljubinja. (Wenzel, 1965, 363)

Usamljene predstave konjanika vezuju se za kult, još i prije vremena prodora nomadskih naroda na naša područja. Na nadgrobnim spomenicima Grka, Rimljana i Ilira, konjanik personificira smrt jer se vjerovalo da smrt jaše na konju koji predstavlja dušu pokojnika.

b) Ples mrtvaca ili posmrtno kolo

Bogatstvo figuralnih predstava, ljudi u akciji i scene iz svakodnevnoga života karakteriziraju tzv. hercegovačku klesarsku djelatnost. Predstava posmrtnoga plesa ili kola, kako se naziva u literaturi, čest je reljefni prikaz na stećcima u zapadnoj Hercegovini (Grovište, Šprljine, Bili greb, Bobanova draga, Sobače, Bijača, Ledinac, Barevište, Zvirici i dr.).

Prikazi pogrebnih povorki (ljudi, žena, naoružanih vojnika), daća i konjanika nalaze se i na japodskim urnama rađenim pod utjecajima grčke arhajske umjetnosti. Ti su prikazi na ova područja pristizali posredstvom grčkih kolonija na Jadranu. (Pašalić, 1984: 270-271) Predstave igara-kola koje nalazimo na kamenim spomenicima antičkog ilirika, u bosansko su srednjovjekovlje mogli dospjeti posredovanjem ilirsko-romanskog etnosa.

Običaj čašćenja za vrijeme i nakon pogreba nije nestao prihvaćanjem kršćanstva, već je došlo do stanovitog preobražaja u kojemu je isti običaj dobio prilagođeni sadržaj i simbolizam sukladno novoj vjeri. Posmrtna su kola kod Slavena poznata prije kristijanizacije, a spominje ih Kuzma Prezbiter kao sredstva koja pomažu pokojniku u egzistenciji i borbi protiv smrti. (Lovrenović, 2009: 72)

M. Filipović je na temelju toponima Trzan u središnjoj Bosni tražio analogije sa staroruskom "triznom", običajem priređivanja pogrebnih svečanosti zabilježenih u *Kijevskom ljetopisu* (11. i 12. st.). U bosanskim narodnim običajima taj je utjecaj prisutan u pogrebnim običajima u krajevima oko Kupresa, gdje sahrane završavaju tzv. "žalostivim kolom", dok se u Hercegovini igra tzv. "naopako kolo", vođeno udesno umjesto ulijevo. (Filipović, 1965: 187-192)

U 14. st., pjesnik Jean le Fevre piše o plesu pod nazivom *Macabre*. Tom rječju označena je vizija smrti kasnoga srednjeg vijeka. Parabola o *Tri mrtva i tri živa* javlja se u francuskoj književnosti 13. st., i vremenski prethodi tzv. mrtvačkom plesu. (Huizinga, 1964: 145) Priča je to o trojici mladića koji susreću tri mrtvaca, a koja ih upućuju na prolaznost života. Pjesma *Vado mori* još je jedan od literarnih predložaka ovoga motiva. Pjesma govori o različitim

slojevima društva koji se žale na neizbježnu smrt. Na temu je utjecala kako srednjovjekovna poezija, tako i propovijedi franjevaca i dominikanaca, misterije i pučka praznovjerja.

Sl. 319. Motiv ženskoga kola na sljemenjaku nekropole Bijača

Prva je predstava, kao što je navedeno, prikazivala samo muškarce, a nešto kasnije, prvo u djelima pjesnika Guyota Marchanta, a potom i u umjetnosti prikazivala je ples žena. (Huizinga, 1964: 147) Motivom plesa mrtvaca prisutnog u kasnosrednjovjekovnom slikarstvu Europe pozabavio se i slovenski povjesničar umjetnosti T. Vignjević, rezimirajući rezultate istraživanja o ikonografiji ovoga motiva u svojoj knjizi *Ples smrti*. (2007.) Prikazi s ovom tematikom, kritiziranom od strane Crkve, (Vego, 1973: 322)¹¹² javljaju se u Europi u drugoj polovini 14. st., ne samo na zidovima crkava, nego u iluminiranim rukopisima i tiskanim knjigama 15. st. Opsjednutost smrću u likovnim umjetnostima posljedica je brojnih bolesti i epidemija kuge. Taj motiv već u razdoblju gotike, a zatim i renesanse, naglašava jednakost svih ljudi pred smrću. (Španjol – Pandelo, 2008: 41-42) Motiv plesa mrtvaca u europskoj umjetnosti razlikuje se od posmrtnih plesova prikazanih na nadgrobnim spomenicima u Hercegovini, gdje isti predstavljaju jednu od regionalnih varijanti.

¹¹² Odluke crkvenih sabora u Avignonu, Trieru, Parizu i Ruenu (prva polovica 13. st.), dokazi su da je Crkva strogo zabranjivala prakticiranje plesova po grobljima i crkvama smatrajući ih paganskim relikvima. Usp. M. VEGO, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Sbiak, Zenica, 1973., str. 322.

Sl. 320. Motiv kola nekropola Ledinac – Greblje

U raznovrsnoj koreografiji ovoga motiva, na hercegovačkim se nekropolama kao polazni stupanj javljaju dvije figure u kolu, neovisno da li se radi o muškim ili ženskim predstavama. Takozvana mješovita kola, u kojima sudjeluje različit broj žena i muškaraca, tumačena su preko atributa koje figure drže u rukama (cvijet, обруч, mač ili koplje) ili drugih reljefnih predstava koje zajedno s kompozicijom čine jednu cjelinu. Figure se uvijek drže za ruke koje su najčešće podignute prema nebu, iako ima primjera da su ima ruke spuštene ili u visini ramena. Muškarci su prikazani u kratkim haljinama i uskim hlačama, a žene u dugim haljinama. Smjer kretanja figura nije uvijek moguće odrediti, iako se više kola na stećcima kreće u desnu stranu. Takav smjere kretanja je karakterističan za tzv. žalosna ili posmrtna kola.

Sl. 321. Motiv mješovitoga kola kojega predvodi žena s konjem, nekropola Grovište (Izvor: Benac, 1952.)

Nerijetko se kompozicije kola nalaze u kombinaciji s prikazom jelena, konfrontiranih vitezova (scena na visokom sanduku nekropole Borje-Klobuk) ili ženske figure koja u jednoj ruci drži obruč, a drugom vodi konja (nekropola Grovište). (Sl. 321) Na sl. 320 prikazana je kompozicija kola u kombinaciji sa scenom lova na jelena u pratnji psa, te motivima mladoga mjeseca, zvijezde, štita i mača.

Prema Š. Bešlagiću, najveći broj motiva nalazimo u istočnoj Hercegovini (51), dok ih je u zapadnoj Hercegovini registriranih samo 18. (Bešlagić, 1982: 319)

c) **Scene lova na jelena**

Kao ornamentalni motiv jeleni spadaju u najbrojnije životinjske predstave na stećcima. Pojavljuju se samostalno, kao dio scene lova ili kola, te u kombinaciji s drugim životinjama poput psa i ptice. Jeleni su često prikazani samostalno, bez lovca ili kako ih progone psi. Takav se primjer motiva nalazi na gornjoj plohi sanduka na nekropoli Jelen groblje (Sl. 322), pa je upitno radi li se o scenama lova. Prikaz jelena i vodenice na jednoj od ploha stećaka Bešlagić tumači kroz kršćansku alegoriju za izvorom vode tj. utjelovljenjem Krista kao Spasitelja.

U prošlosti su te scene, urezivane na zidovima pećina ili na stijenama i nakitu, imale određeno kultno značenje. U Krehin Gracu nedaleko od Mostara, pronađeno je veliko brončano dugme iz 8. st. pr. Kr., sa stiliziranim prikazima pet jelena. (Čović, 1971: 306-307) Srodne predstave jelena ugravirane su na brončanim knemidama iz kneževskoga groba na Ilijaku, a datiraju u 7. st. pr. Kr. B. Čović u njima prepoznaje tendenciju oživljavanja figuracije u umjetnosti mediteranskoga svijeta. (Čović, 1984: 150-151)

Scene lova na jelene u kojima ih progone psi, lovac na konju s kopljem ili rukom i strijelom, česte su na nekropolama zapadne Hercegovine. Kontradiktorna su tumačenja ovoga motiva za kojega se tvrdi da ilustrira život i zabave plemićkoga sloja, povlače se paralele s grčkom i rimskom mitologijom, te kršćanskom ikonografskom temom izbavljenja duše. (Basler, 1972: 88; Bešlagić, 1982: 339; Palameta, 1996: 165-168)¹¹³ U *Psalmu 42,2* (čežnja za Jahvom i zaštitom njegova svetišta) koji glasi: „Kao što košuta žudi za izvor-vodom, tako duša moja čezne, Bože, za tobom“ pronađene su paralele s motivom jelena u bijegu prema izvoru života, simbolu Boga, Gospodara vremena. Jelen se napio vode i kročio dalje kroz tamu. (Deissler, 2009: 141-144)

¹¹³ Predstava jelena sa znakom križa, urezana na kapitelu ranosrednjovjekovne bazilike u Klobuku, upućuje na kršćanski kontekst, a predstava lova na jelena iz Lisičića kraj Konjica (prema tumačenju Veljka Paškvalina, riječ je se o Dijaninom lovu) upućuje na poganski kontekst predstava na stećcima.

Sl. 322. Nekropola Jelen groblje

Naime, scene lova poznate su sa spomenika dalmatinskoga primorja, skulptura bizantskoga, romaničkog i gotičkoga kruga, minijatura, diptiha i motiva luksuznih istočnjačkih tkanina. U iluminacijama *Hrvojeva misala* prikazan je herceg sa sokolom u ruci, što upućuje na to da je u Bosni bio poznat i lov sa sokolima. Scene s prikazima sokolova kao lovnih ptica različito se interpretiraju od primjerice, pticâ na Konavoskim spomenicima, gdje one imaju memorijalni karakter.

Sl. 323. Scena lova na jelena, dislocirani sljemenjak iz Zagorja

Iz ugovora sklopljenog 1438. godine, saznajemo da se dubrovački slikar Ivan Ugrinović, angažiran u službi vojvode Sandalja Hranića, obvezao naslikati platno na kojemu će, pored ostalih, biti i scena lova i sv. Stjepana ili sv. Jurja. (Lovrenović, 2009: 78-79)

Već je bilo govora o predstavi muške figure s djetetom koju se poistovjećuje sa sv. Kristoforom.¹¹⁴ Ona se na sanduku iz Barevišta nalazi zajedno s prikazima konjanika i lovca, koji s lukom i strijelom dočekuje jelena. Scene lova u kojima su lovci na konjima i u pratnji psa, s kopljima u rukama usmjereni prema plijenu/jelenu nisu novost u ikonografskom prikazu. Međutim, tumačenja ovakvih scena u kontekstu srednjovjekovne umjetnosti stećaka kao referentnu točku imaju dvorski život i kulturu te zabave feudalne vlastele ili ih se nalazi u okvirima kršćanske ikonografije. Na sljemenjaku nekropole Grovište prikazana je scena u kojoj konjanik jelena gađa kopljem, dok istovremeno na njega skače pas. Na suprotnoj je strani istoga sljemenjaka isklesan motiv tzv. mješovitoga kola. Motiv kola isklesan iznad scene lova na jelene nalazi se i na bočnoj strani usamljenoga sljemenjaka u Vrućicama. Povezivanje scena lova i motiva kola u jednu cjelinu, dopušta intepretiranje figure jelena kao prijenosnika duše pokojnika, u ovom slučaju jahača, u drugi svijet.

Zanimljivo je da niti na jednom spomeniku nema predstave ubijenoga jelena. Prema srednjovjekovnim legendama jelen bježi prema Zapadu, u Bogorodičin vrt s Izvorom života. Scena lova zapažena je i na nekropolama ljubuškoga kraja (Sl. 322), Posušja (Sl. 323), te na području Gruda, točnije lokalitetu Ružići – Seline gdje je također prikazan bez prisustva lovca. (Vego, 1964: 100)¹¹⁵ Uzimajući u obzir kombinacije motiva u kojima su smješteni prikazi jelena, čini se gotovo nemogućim stvaranje rječnika kojim bi se objasnilo njegovo značenje.

d) Predstave ljudskih figura

Na cjelokupnom prostoru rasprostiranja stećaka nalaze se samostalno prikazane ljudske figure. Veoma često su to samo stilizirani ili shematski prikazi trupa, glave ili ruke koja drži mač. Na vrhuncu klesanja stećaka tijekom 15. st., dolazi do pojave križeva koji izvedbom i oblikovnim svojstvima asociraju na ljudski lik.

¹¹⁴ Sv. Kristofor zaštitnik je putnika koji su strahovali za svoju sigurnost. Tijekom 12. i 14. st. štovao se ponajviše u srednjoj Europi.

¹¹⁵ Vego tvrdi da je selo dobilo ime po feudalcu Hlapcu Ružiću koji se spominje u Povelji bosanskoga vojvode Jurja Vojsalića 1434. godine.

Sl. 324. Predstava ljudskoga lika sa štitom i mačem, nekropola Grovište, Uzarići

Predstave muških figura koje u rukama drže mač, koplje, štit i luk, prikazane su samostalne, neovisno radi li se o konjaniku ili pješaku s kopljem. Zajedno s muškarcima prikazane su i predstave žena kao dijela neke figuralne scene.¹¹⁶ Figuralni prikaz konjanika tumači se kao simbol nekog od svetih ratnika, ali ih se istovremeno povezuje i s portretima pokojnika-konjanika. Na sljemenjaku nekropole Bijača isklesana je muška figura s kacigom i čelenkom, što je jedinstven primjer na nekropoalma zapadne Hercegovine. Pored navedenoga primjera, samostalne muške predstave nalazimo na nekropolama Barevište, Grovište (Sl. 324) i Podjelinak. Što se tiče ženskih predstava, one nisu evidentirane u stručnoj literaturi ali je revizijom terena utvrđeno figure žena u dugim haljinama isklesane na dvije nekropole – Privalj i Ljubotići.

Predstave s podignutom rukom rijetka su pojava u zapadnoj Hercegovini, za razliku od njezinih jugoistočnih krajeva. Izuzetak je sljemenjak na nekropoli Dugo Polje u blizini Blidinjskoga jezera s figurom žene, koja u podignutim dugim rukama drži osmerokrake zvijezde. Na bočnim su stranama istoga spomenika prikazi tzv. krilatoga konja obavijenog zmijom, lov na jelena te kolo, a na prednjoj strani sljemenjaka prikazana je mlada srna. (Petričušić, 1998: 85; Bešlagić, 1959: 33) Iako ova nekropola izlazi iz zemljopisnog okvira zapadne Hercegovine (nalazi se na međi općina Posušje i Jablanica), uzeta je kao primjer pronalaska analogija.

¹¹⁶ Žena s djetetom, žena koja drži mač, žensko kolo, žena između dva konjanika s obručem u ruci i dr.

Sl. 325. Žena s uzdignutim rukama, nekropola Vuletića groblje (foto: A. Marić, 1980.)

Predstavu s uzdignutom rukom, ne tako impresivnu kao što je ona s nekropole Radimlja, nalazimo i na Vitkovom spomeniku iz Barevišta koji je dislociran u vrt Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, te sanduku nekropole Grovište – Uzarići. Na sljemenjaku nekropole Vuletića groblje prikazana je ženska figura s rukama podignutim prema nebu (Sl. 325). Sličan se motiv nalazi i na sanduku nekropole Gomila u Selinama. Motiv podsjeća na prikaz molitelja (oranta) kojega nalazimo u ranokršćanskoj umjetnosti.

Predstavu ljudske glave nalazimo na vertikalnom kraku spomenika oblika križa na nekropoli Ledinac (Sl. 326). Benac ju je nazvao maskom. (Benac, 1952: 29)¹¹⁷ Pretpostavlja se da je njoj slična oštećena predstava glave na bočnoj strani sanduka s nekropole Knešpolje – Varda koja nije navedena u literaturi. Na gornjoj plohi istoga spomenika isklesan je motiv štapa. Nekropola je očišćena i prezentirana široj javnosti 2013. godine i ne može se sa sigurnošću tvrditi je li tom prilikom došlo do oštećenja motiva.

¹¹⁷ Benac piše da su "na ljudskoj maski naznačene oči i širok nos, te neka vrsta kape ispod koje izviruje kosa, a iznad se povija krug od pletenoga užeta u obliku aureole nad glavom."

Sl. 326. Prikaz ljudskoga lika, nekropola Ledinac

Sl. 327. Ruka s mačem, dislocirani sljemenjak s nekropole Tribistovo

Samostalno prikazana ruka ili ruka s mačem figuralni je prikaz na stećcima, za koji je najveći interes pokazala M. Wenzel. (Wenzel, 1975: 291; Bešlagić, 1982: 291)¹¹⁸

Predstava ruke s mačem nalazi se na pečatu vojvode Jurja Vojsalića Hrvatinića (1399. – 1434.), na povelji izdanoj porodici Jurjevića – Radivojevića u Kreševu 12. kolovoza 1434. (Anđelić, 1970: 55) Na ulazu u podzemnu crkvu, tzv. katakombe u Jajcu, koju je dao isklesati bosanski

¹¹⁸ Tvrdila je da postoji oko 90 predstava ruke na stećcima te da su one najbrojnije u Hercegovini, Dalmaciji i u okolini Kupresa. Bešlagić je taj broj povećao na 150. Netočan zbroj motiva posljedica je oslanjanja na nepotpunu građu.

vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, nađen je crtež ruke s mačem. Pretpostavlja se da je riječ o skici za njegov grb, jer je on jedini velikaš u povijesti Bosne koji je na grbu imao ruku s mačem. (Mikulić, 2004: 107) Na stećcima je pojava ovoga motiva tumačena kao poganski pozdrav bogu i Suncu, antički pozdrav, kršćanska gesta spasenja, oznaka ratnika i dr. Pri interpretacije motiva ruke sa ili bez oružja, A. Benac ne dvoji da se radi o grobu ratnika ili čovjeka koji ima veći društveni ugled. (Benac, 1951: 54)

Tumačenja navedenih predstava u literaturi svedena su na potragu za njihovim podrijetlom, brojčanim stanjem, likovnim vrijednostima i zastupljenošću muških u odnosu na ženske figure. Tako se došlo do saznanja da je ovaj motiv zastupljen u istočnoj Hercegovini. Na prostoru zapadne Hercegovine nalazi se na stećcima nekropola Trn, Ledinac, Knešpolje i Tribistovo.

Sl. 328. Detalj motiva na nekropoli Odžak

Nekropola Odžak, nedaleko od Širokoga Brijega, zanimljiva je po motivu i natpisu na jednom od tri preostala spomenika unutar aktivnog katoličkoga groblja. Motivi cik-cak bordura, dvije ruke koje drže mač i predstave svastike, zajedno s natpisom kneza Mirka Radivojevića, nalaze se na gornjoj plohi spomenika oblika ploče (Sl. 328). Ruka sama po sebi simbolizira snagu i vlast, a cjelokupna slika, skupa s natpisom, ukazuje upravo na Radivojeviće koji u tom periodu drže vlast u zapadnoj Hercegovini. (Vego, 1958: 169-177)¹¹⁹

¹¹⁹ Ćirilski natpis teče u pet redaka: "a piše radona markovič kneza mir(k)a rad(ivoe)vič na svoei čr̂to, čr̂to". Prema rezultatima istraživanja M. Vege, knez Mirko brat je kneza Juraja, zeta bosanskoga kralja Dabiše i kraljice Jelene, koji je poginuo između 1398. – 1408. Knez Juraj Radivojević spominje se i u darovnici bosanskoga kralja Stjepana Dabiše iz 1335. godine, kojom kralj daruje svojoj kćeri Stani i zetu Jurju selo Veljake kod Ljubuskoga; grob je istražen, ali nisu pronađeni nikakvi prilozi.

5.6. Heraldički motivi

a) Štit i mač

Ukrašavanje stećaka motivima štita i mača vjerojatno je produkt klasne diferenciranosti i njezinog utjecaja na srednjovjekovnu umjetnost. Mač se smatra vladarskom insignijom, ali i znakom srednjovjekovnoga viteštva i ratnika. U kršćanstvu je oznaka arkandela Mihaela i mnogih svetaca poput sv. Pavla apostola, sv. Eufemije, sv. Agneze, sv. Justina i drugih koji su mučeni i umrli od njegove oštrice. (Ivančević, 1990: 389) Poganski običaj stavljanja oružja u grob dobio je novi izričaj ukrašavanjem nadgrobnooga spomenika ratničkim motivima. Stavljanjem križa kao religijskoga simbola na svoje štitove, grbove, novce i pečate, plemstvo je kroz prizmu vjere nastojalo zadržati dominaciju, a sebe poistovjetiti s Božjim vladarima na zemlji.

M. Wenzel pojavu štita i mača vezuje isključivo za Hercegovinu. (Wenzel, 1975: 223) Pisani izvori iz 14. st. bilježe imena majstora za izradu štitova u Dubrovniku, te otvaranje škola za mladiće iz Bosne u 15. st. (Bešlagić, 1982: 227)¹²⁰

Sl. 329. Nekropola Šprljine – Nuići

Na nekropolama zapadne Hercegovine nalazimo bogat fundus motiva štita, nerijetko u kombinaciji s mačem, mladim mjesecom i rozetom, te ukrašenoga s dvije kose pruge. (Gračine, Šprljine, Ledinac, Grovišta, Kočerin, Barevšite, Kadim i dr.) Mač je obično postavljen ispod štita, koso ili pod pravim kutom. (Sl. 329) Kombiniran je i s motivom ruke, ljudske figure,

¹²⁰ Toponimi Štitari, Šćit, te prezime obitelji Štitarić, implicira postojanje takvih škola i u Bosni.

životinjskim prikazima i dr. Datiranje spomenika često se određuje s obzirom na oblik prikazanoga štita. U Primorju dominiraju srcoliki i trokutasti štitovi, u Hercegovini četvrtasti i pravokutni sa zarezom, iako postoje izuzetci (nekropola Studenci).

Na nekropoli Zvirici zabilježen je motiv pravokutnoga štita i mača s križolikom drškom okruženom golubicama, a ne pticama, kako je to protumačio M. Vego. M. Palameta je uvidio analogiju s križem u središtu i dvjema suprotstavljenim pticama, koje u kršćanskoj umjetnosti simboliziraju trenutak Kristove pobjede. (Palameta, 1996: 165)

Na dva nadgrobna spomenika oblika križa nekropole Trn isklesan je jedan od rijetkih motiva dva ukrštena mača. Eshatološka simbolika mača ogleda se u oštrici kojom siječe granice između vremena i vječnosti.

b) Ljiljan

Ljiljan ili krin motiv je kojega nalazimo na novcu, nakitu i pečatima srednjovjekovnih vladara te na stećcima, često u stiliziranom ili u antropomorfnom obliku. Nakon što se Tvrtko I. proglasio kraljem 1377. godine, usvojena je grbovna reforma kojom su na osnovnu formu štita podijeljenog kosom prugom, dodani ljiljani i ostali heraldički elementi.

Sl. 330. Motiv krina na prevrnutom sljemenjaku sa nekropole Donje Bare

Znak ljiljana nalazi se i na obiteljskom grbu Kotromanića, a kao ornamentalni motiv korišten je na kraljevskom dvoru Bobovcu. Podrijetlo motiva treba tražiti u obiteljskoj sponi između obitelji Kotromanića i ugarske kraljevske obitelji iz francuske dinastije Anjou, koji su taj motiv imali na svojim grbovima i amblembima. (Filipović, 2017: 273-274).

Vrsta ljiljana poznata kao *fleur-de-lis* znamenje je kraljevskoga dostojanstva, točnije grb francuskih kraljeva počevši od vremena kralja Klodviga.

U kršćanskoj se umjetnosti simbol ljiljana vezuje uz Sveto Trojstvo, te čistoću i djevičanstvo Blažene Djevice Marije. (Ivančević, 1990: 338) Na stećcima se nalazi u stiliziranom ili antropomorfnom obliku. Predstava Blažene Djevice Marije nije zabilježena na stećcima, iako su tijekom revizije terena na nekropolama u Ljubotićima i na Privalju pronađeni motivi žene s djetetom. Kršćanska ikonografija poznaje i motiv maloga Isusa s ljiljanima u ruci, ikonografski sličan onomu s nekropole Barevište. Interpretiranje motiva ljiljana u isključivo religijskom ili heraldičkom kontekstu gotovo je nemoguće jer on zasigurno ima više istovremenih dimenzija.

Iako je najzastupljeniji na nekropolama zapadne Bosne-Kupres i Imotske krajine, nalazimo ga isklesanog i na stećcima općina Grude i Posušje (Tribistovo, Ledinac, Donje Bare (sl.330), Drinovci). Motiv se zajedno sa scenama iz svakodnevnoga života i važnih povijesnih događaja, nalazi na škrinji sv. Šimuna, koju je dala izraditi hrvatsko-ugarska kraljica Elizabeta, kćer bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića. (Belamarić, 2001: 287)

Sl. 331. Sljemenjak s motivom ljiljana iz Tribistova

Motivi ljiljana sa sljemenjaka nekropole Tribistovo koji se danas nalaze u dvorištu crkve Blažene Djevice Marije u Posušju (Sl. 331), slični su antropomorfnim i stiliziranim predstavama na stećcima nekropole Crljivica. Oslanjajući se na ranije pristupe izučavanja

ikonografije stećaka, pretpostavljamo da se radi o istom majstoru ili pak utjecajima iste klesarske radionice.

c) Lav/pas

Lav je heraldička oznaka na grbovima Sandalja Hranića Kosače i kralja Stjepana Tomaševića, te pečatima vladara. (Anđelić, 1970: 23, 102)¹²¹ U okolici Širokoga Brijega nalazimo ga kao samostalni prikaz na nekropolama Knešpolje, Barevište i Grovište, ili u scenama lova na nekropolama Jelen groblje, Seline, Zvirici, Ledinac i dr. Kao opće karakteristike navedene su istaknute pandže na nogama, gore i naprijed savinut rep, snažna prsa, ali ono što zbunjuje je oblik glave koji više podsjeća na psa, kako ga je okarakterizirala i Wenzel u svojoj klasifikaciji motiva. (Wenzel, 1975: 283) Zanimljivo je to da se u narodnim pjesmama psa naziva lavom. Dvojbe o tome radi li se o prikazu lava ili psa upućuju na logičan zaključak kako je na stećcima ipak prikazan pas.

Sl. 332. i 333. Prikazi životinja na stećcima nekropole Barevište, Moko

Kršćanska ga ikonografija tumači kao znamen snage, hrabrosti, pravde, srednjovjekovnih biskupa i Krista kao gospodara života. Simbol je Markova evanđelja koje opisuje Kristovo uskrsnuće, a u znaku ove životinje je i venecijanski grb. U srednjem se vijeku vjerovalo da spava otvorenih očiju, pa je postao simbolom budnosti. (Ivančević, 1990: 373-374) Njegova dekorativna narav izražena je na brojnim reljefima, sarkofazima, nadvratnicima i dovratnicima te u iluminiranim rukopisima.

¹²¹ Na aversu velikoga pečata kralja Tvrtka I. prikazana su dva lava koja leže ispod nogu vladara.

5.7. Križ

Simbolika reljefnih ukrasa tumačena je na različite načine, često s određenom dozom subjektiviteta većine znanstvenika. Jedan od intrigantnijih simbola kojemu je posvećena nešto veća pozornost u znanstvenim radovima i publikacijama zasigurno je križ. Križevi na stećcima koriste se kao glavni argument kad se govori o kršćanskom karakteru stećaka, iako je križ pored mladoga mjeseca i zvijezde jedan od najuniverzalnijih simbola u umjetnosti. Ubraja se u skupinu najbrojnijih motiva na nadgrobnim spomenicima. (Lovrenović, 2009: 63)¹²² Dovodi se u korelaciju sa starokršćanskim sarkofazima, nadgrobnim stelama, produktima primijenjenih umjetnosti, arhitekturom i slikarstvom europskih crkava. U umjetnosti prapovijesti korišten je u dekorativne svrhe u kombinaciji s drugim motivima. Feničani su ga koristili kao spravu za mučenje, odnosno razapinjanje. Isus Krist umro je mučeničkom smrću na križu da bi spasio svijet, pa je križ na taj način postao simbolom slave, a ne poniženja. (Ivančević, 1990: 356)

U svojstvu simbola poznat je i u Egiptu, Kini, Knososu, na Kreti, itd. (Chevalier, Gheerbrant, 1987, 309) Kod ilirskih je plemena imao solarni karakter simbolizirajući svjetlost i život.¹²³ Povijesni izvori potvrđuju da je zapadni Hum, kojim su vladali Radivojevići – Jurjevići – Vlatkovići bio isključivo katolički. (Korać, 2008: 146) Poznavanje vjerskih prilika u zapadnom Humu opravdava religijski kontekst interpretacija simbola križa, ali pritom ne treba isključiti mogućnosti drugih interpretacija. Kršćanska simbolika u ovome motivu sažima spasenje i muku Spasiteljevu, te vjernika podsjeća na njegovu vječnu prisutnost u znaku križa. Na nekropolama nalazimo samostalne reljefne predstave križa u raznim varijantama (antropomorfni, malteški, Sunčani, sidrasti, ponovljeni, plosnati, Andrijin, svastika, rascvjetali, stilizirani), ali i u kombinaciji s motivima mladoga mjeseca, zvijezde (rozete) i ptica (Greda). Zanimljivo je da ih ne nalazimo u kombinaciji s grozdovima kao što je to slučaj s nekropolama Bosne i jugoistočne Hercegovine. Rascvjetali križ isklesan je na nekropolama Bijača, Donje Bare i Prlići.

¹²² Anđelić smatra da je najrašireniji religijski simbol križa, a Bešlagić na prvo mjesto (među pojedinačnim motivima) stavlja križ.

¹²³ Brojni su kolutići u ilirskim krajevima, posebice liburnskim, koji u sredini imaju križ A. STIPIČEVIĆ, *Kulturni simboli kod Ilira*, str. 21.

Sl. 334. Križ s tri krsnice, nekropola Mramorje

Na nekropolama okolice Ljubuškoga, primjerice Studenci (Sl. 334) i Bijača, nalazimo dvostruke i trostruke križeve koji su poznati s novca i grbova mađarskih vladara (Sl. 335). (Vego, 1954: 13) Interes za antropomorfne predstave pokazali su D. Vidović, M. Wenzel, C. Fisković, A. Solovjev i drugi. Vidović misli da su likovne predstave križeva sastavni dio srednjovjekovne sakralne umjetnosti, budući da su u vrijeme križarskih ratova postali heraldičkim simbolom viteških redova. Antropomorfne predstave, prema njegovom tumačenju, nisu novina u kršćanskoj umjetnosti Zapada, gdje predstavljaju raspeće. (Vidović, 1954: 119-127)

Sl. 335. Nekropola Bijača – Galića ograda

Primjerice, Solovjeva teorija o heretičkim antropomorfnim križevima opovrgnuta je predstavom antropomorfna križa s križem u jednom kraku (ruci) sa stećka u Raškoj Gori blizu Mostara. (Bešlagić, 1956: 253-260) Antropomorfne predstave nalazimo na nekropolama Studenci, Knešpolje – Varda, Klobuk – Borje, Blidinje, Posušje dvorište crkve Blažene Djevice Marije, Batin, Kočerin, i dr. Na jednom sanduku nekropole Varda isklesan je motiv antropomorfna križa, a iznad njega drugi križ čiji se kraci oštro lome prema dolje. Analogije nalazimo u križevima bosanskih povelja.

Kao pandan motivu križa na spomenicima dominiraju i predstave Sunca, polumjeseca, zvijezde, svastike, kružnoga vijenca, koje ujedno simboliziraju ponovno rođenje. Najstariji prikaz svastike potječe iz mlađeg kamenoga doba. S njezinim su značenjem najbolje upoznati povjesničari religije. Pojava ovoga simbola u Bosni i Hercegovini vezuje se uz prodor grčkih kulturnih i duhovnih elemenata u unutrašnjost ilirskih zemalja. Iliri su svastici, osim solarnoga, pridavali i apotropejsko značenje stavljajući je na nakit, štitove i novac. Svastika je nađena na kućnim ognjištima sojeničkoga naselja Donja Dolina gdje se tumači dvojako kao simbol sreće, ali i smrti. (Stipičević, 1981: 20)¹²⁴ Uz sidro i krug, u prva je tri stoljeća kršćanstva bila prikriveni simbol križa, tzv. *crux dissimulata*. Od 4. st. koristi se Konstantinov križ, a od 6. st. on poprima više oblika i značenja. Za sada su poznati motivi svastike na nekropolama Širokoga Brijega (Sl. 336), Posušja i Ljubuškog.

Sl. 336. Motiv svastike na sanduku nekropole Kočerin, stara škola

¹²⁴ Ćiro Truhelka smatrao je da su stanovnici Donje Doline kroz ljevkašti otvor na dnu tih peći, slali hranu pokojnicima sahranjenima ispod kuća.

5.8. Sunce, mladi mjesec i zvijezda (rozeta)

Solarno-lunarni simboli spadaju u skupinu najbrojnijih motiva na stećcima. Kao prirodne pojave, sveprisutni su u našoj svakodnevici. Drevne su se civilizacije orijentirale pomoću sunca i mjesečevih mjena i na njima bazirali svoje kalendare. Interpretativni okvir nije u potpunosti razjašnjen i ovisi od konteksta u kojemu se određeni simbol promatra, ranokršćanskoga, srednjovjekovnog ili paganskog. Sunce, mladi mjesec i zvijezda dobili su mjesto u heraldici, tj. na grbovima plemićkih obitelji. Mladi mjesec i šesterokraka zvijezda/rozeta nalaze se na najstarijem slavonskom grbu s hrvatskih frizikata (Grakalić, 1990: 15-16),¹²⁵ novca iz doba hercega Andrije, (1196. – 1204.) koji je postao hrvatsko-ugarski kralj pod imenom Andrija II. Isti motiv nalazimo na Fojničkom grbovniku (grbovi Ilirije i Bosne), te grbu Šubića koji su vladali tijekom 13. i 14. st. većim dijelom Primorske Hrvatske, Dalmacije i dijelom Bosne.

Prema mišljenju A. Škobalja mjesec je kao stari slavenski poganski simbol značio pobjedu nad smrću. (Škobalj, 1970: 231) Simbolom smrti i uskrsnuća, s religijskim prizvukom, također ga smatraju D. Vidović, P. Korošec, I. Renđeo i Ž. Petrović. Zanimljiva su tumačenja M. Hoernesa i A. Benca koji mladi mjesec smatraju znakom bosanske nacionalnosti, dok potpuno oprečnu interpretaciju nalazimo kod V. Čurčića koji ga veže isključivo za ženske nadgrobne spomenike. (Bešlagić, 1982: 167)

Najveći broj grobnih raka orijentiran je u pravcu istok-zapad, što znači da se tijelo polagalo u grob glavom okrenutom prema istoku, odakle je Sunce izašlo na dan pokojnikove smrti. Način polaganja tijela u grob upućuje na štovanje astralnoga kulta. O tome svjedoče i spisi Tome Arhiđakona (1200. – 1268.) koji kaže da su Hrvati tijekom mjesečeve mijene izvodili magijsko-lunarni ples kako bi potjerali demone koji proždiru mjesec. Vjeruje se da mladi Mjesec znači ponovno rođenje i time pobjedu nad smrću. (Kužić, 2008: 130-133)¹²⁶

U eshatološkom kontekstu to su simboli neprekidnoga životnoga ciklusa. Mjesec se rađa i nestaje te ponovno vraća prvotnom obliku. Njegova besmrtnost i za čovjeka simbolizira kontinuiran proces prijelaza iz života u smrt. Simbol mladoga mjeseca obično se nalazi sam ili u kombinaciji s motivom rozete, štita i mača i sl. Međutim, kod stećaka zapadne Hercegovine,

¹²⁵ Frizikat je vrsta novca kovana po uzoru na novac salzburškoga nadbiskupa Konrada. Tradiciju su nastavili njegovi nasljednici sve do vremena kneza Andrije koji je na naličju imao polumjesec i zvijezdu te natpis ANDREA D(ux) C(roatie).

¹²⁶ Vjeruje se da je simbolička slika neba u trenutku preminuća "preslikavana" na nadgrobni spomenik. Vodilo se računa i o tome u koju je stranu okrenut mjesečev srp što je otkrivao položaj Sunca i doba noći. U srednjem se vijeku orijentiralo prema jugu tako da je istok bio s lijeve, a zapad s desne strane. Ukoliko je na spomeniku polukružni (ispupčeni) dio polumjeseca usmjeren na lijevu stranu, pretpostavka je da se smrt zbila pred zorom, a u obrnutom slučaju navečer.

posebno grada Širokoga Brijega, čija je gornja ploha podijeljena na četiri polja, taj motiv ispunjava dva dijagonalna kvadrata, dok se u preostala dva nalaze motivi rozete.

Sl. 337. Križ s motivima mladoga mjeseca, zvijezde i arkada, nekropola Šarampovo

Na sljemenjacima zapadne Hercegovine rozete su obično uklesane na užim stranama/krovnom dijelu, u kombinaciji s motivom mladoga mjeseca (Seline, Tribistovo. Zvijezde se na stećcima razlikuju po broju krakova i njihovom oblikovanju. Klesane su ispupčene ili urezane, bez ili unutar kruga. U literaturi nalazimo termine zvijezda ili rozeta, koji se odnose na motiv kruga iz kojega se radialno pružaju zrake ili laticice. Za tumačenje broja zraka i položaja u odnosu na mjesec, znanstvenici se služe znanjima iz astronomije. (Kužić, 2008: 133-135)¹²⁷ Zvijezda je, kako tvrdi Bešlagić, *simbioza staroslavenskoga paganskoga kulta i kršćanske simbolike*, koji je u potpunosti iščeznuo, te njezinu pojavu objašnjava kao socijalnu oznaku privilegiranih društvenih slojeva ili običan ures. (Bešlagić, 1982: 171) Osim dekorativne naravi, motiv rozete može imati i simboličko značenje ovisno o tomu promatra li se kao Sunce/solarno (mimetički – oponašanje i alegorijski – način prenesenog izražavanja), zvijezda ili cvijet. Podsjetimo se, tri su mudraca s Istoka došli u Jeruzalem pokloniti se Isusu slijedeći zvijezdu.

Obožavanje Sunca i Mjeseca sastavni je dio religije mnogih naroda,¹²⁸ koje je preko slavenske religije ostavilo traga i nakon primanja kršćanstva. U kršćanstvu Sunce označava

¹²⁷ Sedmerokraka zvijezda označava Veneru, tj. ujutro Danicu, a uvečer Večernjaču; osmerokraka zvijezda Mars; šesterokraka Jupiter; peterokraka Saturn; četverokraka Merkur.

¹²⁸ Solarni simboli u obliku koncentričnih krugova ili samo kruga, poznati su još paleolitskim ljudima, a razvili su se naročito u brončano doba. Ovo važi i za druge simbole ove vrste: svastiku, trokraku svastiku.

Krista, dok se ova dva motiva u kombinaciji javljaju u prizorima razapinjanja na križ. (Ivančević, 1990: 552) Sunce se na stećcima najčešće prikazuje u vidu kruga obrubljenoga tordiranim obručem. Solarni su disk poštivali mnogi narodi uključujući Ilire i Rimljane. Kao simbol zagrobnoga života i plodnosti nalazimo ga na ilirskim privjescima (Vrebac). Motiv se javlja na keramičkim posudama, istočnoalpskim situlama, pojasnim kopčama i sl. (Stipičević, 1981: 16-17)

U kršćanskoj ikonografiji Sunce označava Krista. Krug je aureola iznad Kristove glave, a predstavlja simbol svetosti, vječnosti i Božje savršenosti. Oba se motiva često javljaju u prizorima Kristovoga razapinjanja na križ, gdje su znak opće žalosti svih stvorenja na svijetu. (Ivančević, 1990: 367, 552) U istoj ih mjeri nalazimo na oltarnim pregradama kasnoantičkih crkava (Basler, 1972: 87-104), ranosrednjovjekovnim rukopisima, te nešto kasnije na romaničkim slikama uz predstave raspela i Krista. Prema sv. Augustinu Sunce i Mjesec simboliziraju odnos Starog i Novoga zavjeta, jer se Stari mogao razumjeti samo uz pomoć svjetlosti kojom ga obasjava Novi zavjet. (Lovrenović, 2009: 65)

Eshatološki kontekst ovih motiva na spomenicima svakako evocira znatan udio narodnih vjerovanja i utjecaja ranijih epoha, te pored religijskih, sadrži i heraldičke elemente. Crkva srednjega vijeka borila se protiv idolopoklonstva i prežitaka poganskih običaja. Pojava ovih simbola uz znak križa na stećcima, opovrgava bilo kakvu heretičku intonaciju.

5.9. Bordure

Bordure spadaju u skupinu najbrojnijih motiva na stećcima. Dijele se na geometrijske i biljne, a svaka od njih ima više podvrsta. Pretpostavlja se da su dekorativne naravi, u svrhu raščlambe prostora te uokvirivanja određene scene ili motiva. Na nekropolama dominiraju bordure oblika vitice s trolistom (Sl. 338), spirale i cik-cak bordura u kombinaciji s motivom sidra koje prema N. Miletić simbolizira stalnost, smirenost i postojanost ljudskoga bića. (Miletić, 1982: 38)

Motiv vitice s trolistom utjecaj je dalmatinskih klesarskih radionica koje koncem 11. i početkom 12. st. jačaju u primorskim gradovima, a svoj djelokrug proširuju i na unutrašnjost. Nalazimo ga na brojnim skulpturalnim ostvarenjima širom jadranske obale, kao npr. Baščanskoj ploči, zabatima oltarnih pregrada, kapitelima, vratnicama majstora Buvine, i dr.

Simboli Sunca i Mjeseca rašireni su kod Indoeuroljana. Kod starih Grka on je naseljen dušama. Mjesec je gospodar ljudskoga života, na njemu počivaju sjene heroja. U Mitrasovom kultu Mjesec i Sunce glavni su simboli ovoga boga. U rimsko doba polumjesec je naročito čest na nadgrobnim stelama Panonije i Galije.

Motiv dvaju grana s trolistom uokviruje i grb obitelji Šubića na pečatnjaku Pavla Šubića. (Anđelić, 1970: 13)

Sl. 338. Rubna bordura u vidu vitice s trolistom, nekropola Zvirici

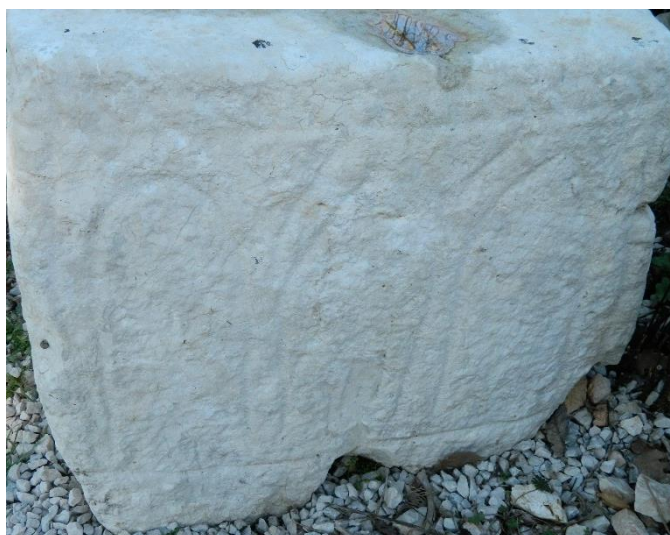
Etnolozi su nastojali dokazati simboličko i religijsko značenje nekih geometrijskih motiva čija uporaba seže daleko u prošlost. Neke od tih motiva nalazimo na nakitu, keramici, i novcu. Motiv spirale pojavljuje se na Japodskim urnama i kamenim arhitektonskim ulomcima iz Nesactiuma. Vremenom su isti motivi dobili isključivo dekorativnu funkciju, dok su simboličko značenje zadržali samo na nadgrobnicima ili predmetima vezanim za religiju i kult. Spirala na nadgrobnom spomeniku simbolizira i podzemni svijet i put kojim duša pokojnika mora proći kako bi našla svoj mir. (Stipičević, 1981: 9-11) Motiv dvojne spirale kojega nalazimo na stećcima može se poistovjetiti s prastarim religioznim simbolom drveta života, a zbog koncentričnih krugova pripisivano joj je i solarno značenje.

Razdoblje mlađega neolitika u Bosni obilježila je butmirska kultura poznata po keramici ukrašenoj spiralnim motivima. Tijekom bronzanog i željeznoga doba nakit poput torkvesa, ukrasne dugmadi, narukvica i igala za kosu, bile su ili ukrašene ovim motivom ili načinjene od spiralno savijene žice. U kojoj mjeri je taj motiv "preživio" do srednjega vijeka govori upravo njegova zastupljenost u ukrašavanju stećaka centralne Bosne i nešto rijede Hercegovine, gdje je većinom zastupljena u vidu rubne bordure, kao dvije nasuprot povijene spirale.

Sl. 339. Motiv koncentričnih krugova i antropomorfna križa, nekropola Greda

Arhitektonski motivi, odnosno arkade, u literaturi su zastupljene u nekoliko varijanti i kombinacija počevši od tzv. romaničkih, gotičkih ili potkovičastih. Jedan od rijetkih segmenata koji povezuje stečke s europskom romaničkom i gotičkom umjetnošću. Najljepši primjeri potkovičastih arkada nalaze se na visokim sanducima na postolju i križevima nekropole Šarampovo u selu Uzarići. Križ većih dimenzija u kombinaciji sa stečkom oblika ploče, ukrašen motivima arkada nalazimo i na nekropolama u Ograđeniku, Kutcu i Paoči.

Sl. 340. Motiv gotičke arkade na nekropoli Bijača

Romaničke arkade klesane su većinom na sljemenjacima i služe kao okvir scene lova ili motiva sukobljenih vitezova, kao što je to na nekropolama Tribistovo, Dugo Polje, Donje

Bare i dr. Primjer gotičkih arkada isklesan je na spomeniku oblika visokoga sanduka nekropole Bijača (Sl. 340). Arhitektonske motive što podsjećaju na zidove nalazimo na nekropolama Grovište, Polugrina i Ričine – Posušje. (Wenzel, 1975: 65-67)

5.10. Ostali motivi

a) Ključevi

Sl. 341. Motiv ključeva na sanduku nekropole Ledinac

Ključevi su u kršćanskoj ikonografiji simbol sv. Petra jer mu je, prema Bibliji, Krist dao vlast da "sveže i razveže". Dva ukrštena ključa, motivi s nekropola Barevište i Ledinac (Sl. 341) prema kršćanskoj ikonografiji simboliziraju papinstvo. (Ivančević, 1990: 332) U ezoteričkom smislu ključ ne predstavlja samo ulaz u neki prostor, nego i stupanje u neko drugo duhovno stanje i inicijacijski stupanj. (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 261)

b) Štap

Štap – biskupski štap simbolizira vjeru i autoritet nebeskoga podrijetla, ali dovodi se u vezu i s pastirskim štapom. (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 49) Oblik njegove drške, otvoreni polukrug, označava nebesku moć. Identične primjere tordiranih štapova s drškom u obliku polumjeseca i s krakovima okrenutim prema gore, nalazimo na nekropolama Ledinac i Tribistovo.

Sl. 342. Motiv štapa na sanduku nekropole Varda

Štap s nekropole Knešpolje razlikuje se oblikom od prethodnih, ali klesan je na istom spomeniku na kojemu je i oštećeni ljudski lik u sjecištu krakova križa (Sl. 342). Vego je zabilježio sličan primjer na nekropoli Bijača, gdje su s obje strane ljudske figure čija je glava oštećena, isklesani štapovi.

c) Neklasificirani motivi

Na Sl. 343. prikazan je motiv koji dopušta zasigurno više interpretacija.

Sl. 343. Motiv koji je u literaturi definiran kao kombinacija kaleža i štita, nekropola Varda

Na prvi pogled reklo bi se da se radi o motivu čaše – kaleža, sa čijih su strana isklesana dva štita. Paralele nalazimo u srednjovjekovnom Gralu, koji je etimološki i posuda i knjiga i

otkrivenje života. Euharistijski kaleži sadrže Kristovo tijelo i krv i simboliziraju čašu spasenja. Kalež se upotrebljavao u obrednim žrtvama ljevanicama i u svjetovnim gozbama. (Chevalier, Gheerbrant, 1987: 242-243)

d) Kamenice

Udubljenja – kamenice, kako je pretpostavljao Čurčić, imale su svrhu skupljanja ljekovite kišnice, služile su za žrtve libacije ili su se u njima ostavljali hrana i piće pokojniku. Često su obrubljene tordiranim vijencem i na plohama spomenika kombinirane motivima polumjeseca, rozete/zvijezde ili križa (Sl. 344).

Sl. 344. Motiv kamenice u kombinaciji s rozetom, nekropola Ledinac

U crkvama se nalaze kamenice sa svetom vodom kojima kršćani tjeraju zle duhove i sjećaju se pokojnika. Vego je pretpostavio da bi kamenice na stećcima mogle imati istu svrhu. (Vego, 1954: 21)

Zanimljiv primjerak s ukrasom sidra i mladoga mjeseca nalazimo na sanduku nekropole Bijača. Spomenik je s prednje bočne strane ukrašen predstavom ratnika s kacigom, štitom i mačem, koji rukom pridržava balčak. Na dužoj bočnoj strani je scena lova na jelene i psa u pratnji konjanika, te s lijeve bočne strane scena kola u kojemu su četiri žene. Motivi kamenice slični su onima koje u literaturi nalazimo pod nazivom obruč ili krug. Moguće je da ti motivi predstavljaju sunce, a ne udubljenja u koja se skupljala kišnica, kako se navodi u literaturi.

e) Pentagram

Pentagram je u literaturi zabilježen kao rijedak motiv isklesan zajedno sa štitom i mačem na spomeniku oblika ploče nekropole Trn – Široki Brijeg. Na jednoj od nekropola u selu Ledinac također nalazimo motiv pentagrama na stećku oblika ploče (Sl. 345), zatim u Dobrkovićima i Donjim Barama. Simbolika pentagrama utemeljena je na broju pet koji izražava jedinstvo nejednakih dijelova, stoga je on mikrokozmos. U antici je služio kao znak raspoznavanja članovima istoga društva, točnije pitagorejcima. (Chevalier, Gheerbrant: 1987, 494) U kršćanstvu simbolizira zvijezdu s pet krakova koji podsjećaju na pet Kristovih rana. (Ivančević, 1990: 458)

Sl. 345. Motivi pentagrama, rozete, mladoga mjeseca na nekropoli Martinovac – Ledinac

f) Konj

Konj je na stećcima zapadne Hercegovine prikazan u kompozicijama scene lova na jelena. Jedini samostalni primjer osedlanoga konja nalazi se na nekropoli Mlinarevića Doci – Tihaljina (Sl. 346). Konj je samostalno prikazan i na bočnoj je strani oštećenoga stećka na nekropoli Barevište u selu Mokro.

Sl. 346. Motiv konja na bočnoj strani sljemenjaka, nekropola Mlinarevića Doci – Tihaljina

Širenje kulta štovanja konja na ilirskom tlu povezuje se s prodorom nomadskih plemena s istoka. Drevna mitologija tumači ga kao znak Sunca. (Ivančević, 1990: 335) Na istočnoalpskom tlu poznati su nalazi fibula s konjskom protomom, potom samostalni privjesci koji datiraju u željezno doba. Poznati su japodski privjesci u obliku konjske glave, kao i predstave konja na japodskim kamenim urnama, dok su kod Histra ovi privjesci pronađeni u grobovima, gdje su vjerojatno imali kultnu simboliku. Konj na nadgrobnom spomeniku može značiti i personifikaciju smrti (pokojnici su obično prikazani kako jašu u zagrobni život). (Stipičević, 1981: 61-63)

Višegodišnji terenski rad doveo je do novih spoznaja o reljefnim motivima na stećcima i njihovoj zastupljenosti u područjima gdje su stećci bolje očuvani. Pod utjecajem djelovanja atmosferilija mnogi su motivi izgubili prepoznatljivost, što je evidentno na nekropolama općine Posušje gdje prevladavaju lošiji vremenski uvjeti karakteristični za dijelove visoke Hercegovine, ali i lošija kvaliteta kamena. Najzastupljeniji su stećci vapnenačkoga podrijetla, dok su oni od škriljevca i konglomerata, serpentina i gabra zastupljeni u manjoj mjeri. (Oreč, Šaravanja, Grbeša, 2013.) Najveći broj podataka o reljefnim motivima na stećcima dobiven je na temelju istraživanja u općinama Široki Brijeg i Grude. Budući da veliki broj istih nije evidentiran u proteklom stoljeću, ni danas nismo u mogućnosti dati njihov konačan zbroj zbog oštećenja spomenika, te obraslosti mahovinom i lišajevima. Spomenici su istrgnuti iz svoga povijesnoga konteksta, prepušteni asimiliranju s prirodom i utjecaju populacije koja živi u neposrednoj blizini.

U pokušaju vizualizacije i rekonstrukcije zagrobnoga života kasnosrednjovjekovnih populacija, naglasak je stavljen na diskurs o ikonografiji stećaka koja je jedan od najzastupljenijih parametara u znanstvenoj i stručnoj literaturi. Primjetno je da se ikonografija nerijetko sagledava kroz vizure modernih događanja i percepciju promatrača 21. st. Nedostatak pisanih vrela i uniformiranost uporabe identičnih motiva u različitim razdobljima i područjima proizveli su nedoumice o tome jesu li i u kojoj mjeri klesari prilikom klesanja bili inspirirani životima pokojnika i je li poimanje zagrobnoga života bila stvar općega kolektiviteta ili isključivo religijske opredijeljenosti. Uniformiranost motiva upućuje i na promišljanja o potencijalnoj uporabi jedinstvenoga jezika simbola kojim se nastoje prikriti svi oblici društvene diferencijacije u kasnosrednjovjekovnom društvu (klasni, etnički, religijski). Privid stvarnosti tj. življenja viteške kulture i vjerne službe gospodararima jasno je vidljiva u klesanju motiva poput štita i mača, scena lova i mačevanja na nadgrobnim spomenicima. Nasuprot društveno-socijalne komponente stećka, naglašena je i ona religijska/duhovna stavljanjem solarno-lunarnih motiva i znaka križa u simboličko-religijski kontekst.

Umjetnost i simbolika stećaka proučava se u kontekstu zapadnoeuropske umjetnosti i standarda koje je ona postavila. Uočava se difuzionistički i evolucijski teorijski okvir koji se zasniva na uvjerenju da su motivi na stećcima razvojem tj. difuzijom preneseni iz zapadnoeuropske romaničke i gotičke umjetnosti. Iako je neosporno postojanje nekih analogija, znanstveni pristup izučavanja ikonografije stećaka podrazumijeva interdisciplinarnost i odstupanje od općeprihvaćene percepcije suvremenoga promatrača. Pri tome je jako važno uzeti u obzir da opća pravila i jedinstven pristup u tumačenju svake scene ili motiva zasebno ne postoje. Pod tim se podrazumijeva vizualizacija stećka kao nadgrobnoga spomenika koji je u svojoj pojavnosti i ambijentu u kojemu se nalazio, sadržavao određena kultno-religijska značenja za one koji su ga klesali i ukrašavali njegove plohe reljefnim motivima i natpisima. Uporabom određenih simbola te su populacije kontinuirano kreirale/rekreirale značenja pogrebnih praksi. Kontekst u kojemu su nastajali stećci ukrašeni određenim kompozicijama i simbolima, složen je vremenski okvir koji i pored konstantnih pokušaja reinterpreiranja dostupnih diplomatskih dokumenata, kodeksa i natpisa na stećcima, a danas i uz pomoć suvremene tehnologije teško da možemo rekonstruirati u potpunosti.

Ikonografija stećaka i danas se tumači na različite načine u ovisnosti od „kuta gledanja“. Buduća istraživanja i interpretativni okvir jedne discipline poput povijesti umjetnosti treba dekonstruirati i djelovati na više znanstvenih razina uključujući i povijest, arheologiju, filozofiju, teologiju, etnologiju, kulturnu antropologiju i dr.

Povlačenje paralela s europskim načinom života i umjetničkim izričajem, idejom umiranja i vjerovanja nije dosljedno i izaziva nedoumice o rasponu utjecaja koji su se iz raznih dijelova Europe širili prema srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Kada se govori o intenzitetu tih utjecaja, potrebno je napraviti određenu distinkciju jer je gotovo nemoguće da su ti utjecaji bili podjednaki u svim dijelovima srednjovjekovne bosanske države.

6. SREDNJOVJEKOVLJE U TEORIJSKOJ ARHEOLOGIJI

6.1. Kronologija teorijskih pravaca u arheologiji

U ovom dijelu rada na uvid će se dati osnovne teorijske paradigme u arheologiji,¹²⁹ koje će biti polazna točka u problematiziranju prostornoga rasporeda nekropola stećaka. Svako problematsko proučavanje u arheologiji obuhvaćeno je dvjema metodologijama. Jedna metodologija odnosi se na usmjereno prikupljanje građe, analizu i obradu podataka, a druga se temelji na arheološkom zaključku i interpretaciji, što podrazumijeva „posudbu“ teorijskih pristupa iz drugih znanstvenih disciplina. (Šošić Klindžić, 2015: 8)

Arheologija se kao humanistička disciplina podvrgnula kritici i promjeni paradigme tijekom 20. st. Nedostatak teorijskog udjela u interpretiranju rezultata dobivenih arheološkim istraživanjima, doveo je do manjkavosti arheološkoga zaključka. Za razliku od arheologije u sjevernoj i zapadnoj Europi, ali i šire, koja svoje interpretacije nominalno temelji na rezultatima arheoloških istraživanja i različitim teorijskim pristupima, hrvatska arheološka znanost 21. st. fokusirana je na arheološka istraživanja i empirijske podatke na temelju kojih daje konačnu interpretaciju prošlosti. (Kulenović, 2013; Šošić Klindžić, 2015)

Kad se govori o teorijskim pristupima, misli se na troperiodnu opću podjelu na kulturno-povijesnu ili tradicionalnu, procesnu ili novu te postprocesnu arheologiju. Teško je reći koja je od navedenih paradigmi jedina ispravna u rješavanju određenog arheološkoga problema. Stoga znanstvenici različito pristupaju proučavanju određenoga problema, a rezultate istraživanja i konačne empirijske podatke valoriziraju u skladu s teorijskim perspektivama koje se čine kao najbolja moguća rješenja. Rezimirajući njihovu zastupljenost u svjetskoj arheologiji, uviđa se postojanje velikoga broja publiciranih radova koji se odnose na proučavanje prapovijesti i antičkoga doba nego što je to slučaj sa srednjovjekovnom arheologijom. Tijek razvoja teorijskih pristupa, kao i mogućnosti njihova implementiranja i u proučavanje stećaka, razmotrit će se u daljnjem tekstu.

Kao prvo, potrebno se vratiti na početke arheoloških istraživanja, koja su do kraja 19. st. bila usmjerena na raspoređivanje arheološke građe u vremenska razdoblja i stvaranje kronološko-tipološkog okvira. Dobiveni okvir služio je kao podloga za daljnje klasifikacije, komparativne analize i interpretaciju građe (klasifikacija i periodizacija temelj je kulturnopovijesne arheologije). (Šošić Klindžić, 2015: 89)

¹²⁹ Pojam *paradigme* uveo je njemačko-američki teoretičar znanosti Thomas Kuhn 1962. godine u knjizi *Struktura znanstvenih revolucija*. Definirao ga je kao *univerzalno priznat obrazac koji u jednom periodu proizvodi i naučne probleme i naučna rješenja u jednoj naučnoj zajednici*. (OLSEN, 2002: 19)

Krajem 19. st. uvodi se pojam arheološke kulture i njezinih varijacija. Definirao ga je australski arheolog Childe objašnjavajući razlike i promjene u arheološkoj građi, koje su prema njegovom mišljenju posljedica migracija i kontakata između populacija.¹³⁰

Na tragu rečenoga, u razdoblju pionirskih proučavanja stećaka s kraja 19. st. Prepoznaje se kulturno-povijesni obrazac kojim je obuhvaćena obrada empirijskih podataka utemeljenih na kronološko-tipološkim odlikama stećaka, brojnom stanju na nekropolama i pokušaju organizacije motiva u određene skupine. Svako odstupanje u odabiru motiva ili oblika nadgrobnih spomenika, objašnjavalo se kroz različite identitete individua pokopanih ispod stećaka. Oblike stećaka brojni su autori smještali u kronološke faze, a kao kriterije uzimali su razvoj bosanske države¹³¹ i pojavu Vlaha na srednjovjekovnoj sceni, pri čemu su stećke oblika sljemenjaka isključivo interpretirali kao *vlaške*. (Benac, Wenzel, Milošević)

Novo poglavlje u povijesti arheološke znanosti, poznato pod terminom nova ili procesna arheologija, započelo je 60-ih godina 20. st., kad se arheološko središte iz Europe premjestilo u SAD.¹³² U istom je razdoblju došlo do razvoja metode radiokarbonskoga datiranja i prirodnih znanosti, računalne tehnologije, nove biologije, primjene matematike i statistike, povećane brige za okoliš, izmjena i dopuna zakona o građanskoj jednakosti, što je utjecalo i na nastanak nove arheologije. (Šošić Klindžić, 2015: 93) Nova je arheologija pod utjecajem razvoja prirodnih znanosti težila objektivnosti i provjerljivosti arheološkoga zaključka. Naziv *procesna* dobila je zbog toga što kritizira isključivu usmjerenost na predmete, ustrajavajući na konceptu dinamičkih procesa, kao i na definiranju jasne metodologije i kriterija za njihovo proučavanje. Što se tiče ekonomskog i kulturnoga razvoja društva, on se promatra u kontekstu ekoloških i funkcionalnih aspekata.¹³³ (Šošić Klindžić, 2015: 104; Olsen, 2002: 43-44)

¹³⁰Ukoliko se na ograničenom zemljopisnom području pronađe slična arheološka građa u datom vremenskom periodu, to se definira kao jedna arheološka kultura. Jedinstvo materijalne kulture predstavlja dakle etničko jedinstvo, a po tadašnjim shvatanjima to se može poistovjetiti s narodom ili rasom. Temeljem pojašnjenja u kulturno-povijesnoj arheologiji ostao je i dalje evolucionizam kojim su objašnjavane promjene prouzročene migracijama i difuzijom. (OLSEN, 2002: 32-34)

¹³¹Pojavu stećka kao oblika monumentalne arhitekture, Benac i Bešlagić povezuju sa širenjem državnoga teritorija pod vlašću bana Stjepana II., jačanjem trgovačkih veza s mediteranskim zemljama i razvojem rudarstva, te društvenim raslojavanjem od sredine 14. st. (BENAC, 1950: 5; BEŠLAGIĆ, 1971: 92-93)

¹³²Arheologija je u Europi bila vezana uz povijesnu znanost (David L. Clarke), dok je u SAD-u arheologija promatrana kao dio antropologije (Lewis Binford). U svojoj knjizi *The idea of history*, britanski arheolog, povjesničar i filozof R. Collingwood opisuje povijest kao povijest ljudskog uma. Povijesne podatke smatrao je građom koja se samo kroz misao povjesničara može pretvoriti u povijest. (ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, 25: 2015) Američki antropolozi J. Steward, L. White i M. Shalins udarili su temelje ekonomskog i funkcionalnoga razumijevanja kulturnoga razvoja, te promatranja društva i kulture kao bioloških organizama u kojima dijelovi sustava čine međusobno povezane cjeline. (OLSEN, 2002: 44)

¹³³Društvo i kultura shvaćeni su kao funkcionalni sustav kojim upravlja unutarnja logika – različiti dijelovi sustava moraju biti u međusobnoj harmoniji, a sustav kao cjelina u ravnoteži s prirodnim okolišem.

Najznačajniji predstavnik čije ime povezujemo uz ovaj teorijski pristup, američki je arheolog L. Binford. Svojim je radom *Archaeology as anthropology* ukazao na činjenicu da arheolozi mogu proučavati iste probleme kao i antropolozi. Po uzoru na svog učitelja L. Whitea, definirao je kulturu kao „ljudsko ne-tjelesno sredstvo prilagođavanja“, tj. kao funkcionalno sredstvo prilagodbe prirodnoj sredini u kojoj ljudi žive. Binford kritizira statičan i pasivan stav kulturno-povijesne arheologije, naglašavajući da se arheološka građa ne može promatrati isključivo kroz utjecaje, tradiciju i pojam kulture, nego da je treba rasporediti prema praktičnom i simboličkom značenju artefakata na tehnološke, socijalne ili ideološke.¹³⁴ (Binford, 1962: 218; Olsen, 2002: 43-49, 163)

U počecima razvoja nove arheologije vjerovalo se kako u društvu i kulturi moraju postojati određene zakonitosti za sve procese i promjene koji se događaju. S vremenom dolazi do promjena u shvaćanjima procesnih arheologa zbog manjkavosti znanstvenih metoda i nemogućnosti svođenja istraživanja pod zajednički nazivnik. Binford tako uviđa nemogućnost „dobivanja podataka o nekad živoj zajednici na temelju mrtve i statične građe“, čime je naglasio problematiku proučavanja prošlosti i sadašnjosti. Mogućim rješenjem smatrao je uspostavljanje međuodnosa između materijalne kulture, tj. arheološke građe i društvenoga ponašanja. (Olsen, 2002: 50) Za razvoj procesnoga pristupa u Engleskoj zaslužni su D. Clarke i C. Renfrew. Clarke je poput Binforda koristio „teoriju sustava“¹³⁵ da bi objasnio promjene koje se događaju unutar društva. Kulturne promjene unutar društva nastojao je objasniti u kontekstu prilagodbi na nove okolnosti. Renfrew je smatrao da kulturne promjene nastaju kao posljedica procesa koji se događaju u društvu, naglašavajući promjene u ekonomskom sustavu. (Kulenović, 2013: 41)

Kulturni razvoj srednjovjekovne bosanske države i ekonomske promjene uvjetovane razvojem trgovine i kontakta s drugim populacijama, najčešći su argumenti za pronalazak analogija s umjetnošću europskog istoka i zapada. Difuzionistički stav¹³⁶ o širenju ideja iz europskih centara, koje su potaknule kulturnu promjenu, ogleda se u riječima P. Anđelića koji

¹³⁴ Predložio je podjelu arheoloških predmeta na tehničke (oruđa koja su bila u uporabi u određenoj sredini), sociotehničke (predmeti kojima se iskazuje statusni simbol poput krune, bodeža i sl.) i ideotehničke (predmeti koji nisu vezani za društveni status ili praktičnu namjenu, već imaju duhovni karakter).

¹³⁵ Teorija sustava utemeljena je na premisama biologa Ludwiga von Bertalanffyja koji je tvrdio kako svim sustavima sastavljenim od međuzavisnih i povezanih podsustava upravljaju univerzalne zakonitosti, neovisno o funkciji svakoga pojedinačnoga sustava. U arheologiju je ušla preko antropologije, ali u potpunosti nije primjenjiva zbog toga što teži potpunoj zatvorenosti sustava, što otežava izradu modela društva. (OLSEN, 2002: 130)

¹³⁶ Pojam difuzije u kulturno-istorijskoj arheologiji odnosi se na *utjecaje, utok ideja i kulturne pozajmice*. Promjene se objašnjavaju kao kulturne pozajmice i širenje ideja putem kontakata. (OLSEN, 2002, 117)

kaže kako je geografski smještaj Bosne i Hercegovine između kulturnih sfera Istoka i Zapada odredio njezinu kulturnu fizionomiju.¹³⁷ (Anđelić, 1984: 439)

U razdoblju eksploatacije rudnih bogatstava i intenziviranja trgovine između srednjovjekovne bosanske države, europskih središta i mediteranskoga svijeta, došlo je do jednog oblika socijalne revolucije. Srednjovjekovno je društvo prolazilo kroz promjene koje su uvjetovale izraženije raslojavanje na feudalnu vlastelu, svećenstvo, trgovce i obični puk. Trgovina je omogućila kontakte i razmjenu ideja sa susjednim državama i šire, što se najviše odrazilo na jačanje gradskih centara i implementiranje dvorskoga života. Niži društveni slojevi nisu bili isključeni iz navedenih procesa, ali na njih su utjecali u znatno manjoj mjeri.¹³⁸ Promjene su se manifestirale zahvaljujući međusobnim prožimanjima utjecaja koji su dolazili iz raznih europskih smjerova i kombinacija autohtonih umjetničkih elemenata. Razvoj kulture i umjetnosti izražen je u knjižnom slikarstvu, iluminiranim rukopisima, i najvrjednijem što danas baštini – epigrafskoj i reljefnoj građi na nadgrobni spomenicima.

Krajem 70-ih dolazi do novih strujanja u arheološkoj znanosti, potaknutih razvojem kapitalizma i isticanjem interesa pojedinca, a ne zajednice. Time postaje evidentno da se arheologija ne može poistovjećivati s prirodnim znanostima ili pak ponuditi objektivne i mjerljive rezultate i da u istraživanju nedostaju duhovni aspekt i pojedinac kao aktivni sudionik u proučavanju kulturnoga konteksta. (Šošić Klindžić, 2015: 117-118) U Velikoj Britaniji se početkom 1980-ih publiciraju prvi radovi kojima se kritiziraju stajališta procesne arheologije (Ian Hodder), uvodeći potpuno nove pristupe koji su se temeljili na antropologiji, filozofiji, feminizmu, marksizmu i kognitivnoj znanosti. Osnovna odlika postprocesnoga pristupa u arheologiji upravo je heterogenost kojom je obuhvaćeno više pravaca utemeljenih na francuskom strukturalizmu, poststrukturalizmu, marksizmu, feminističkoj teoriji, hermeneutici i kritičkoj teoriji. (Olsen, 2002: 57) Zauzet je potpuno novi stav prema kojemu su članovi društva glavni akteri u oblikovanju svoje društvene zbilje, a iznimno je kritizirana teza o čovjekovom prilagođavanju okolišu. Težište arheoloških rasprava, čiji je začetnik britanski

¹³⁷ Anđelić navodi sljedeće: *U bosanskoj historiji bilo je sukoba i međusobne penetracije i slabljenja uticaja Istoka i Zapada, ali se ovdje snažno i neočekivano za ovako mali prostor pojavila još jedna reakcija: u konstelaciji sukoba, međusobnoga prožimanja i slabljenja elemenata istočne i zapadne kulture, došlo je do pojave još jedne komponente – stvaranja novih, originalnih, vlastitih kulturnih kvaliteta.*

¹³⁸ Najstariji podatci o razvoju trgovine s Dubrovčanima datiraju u period vladavine bana Kulina. Pripajanjem Humske zemlje Bosanskoj banovini u trećem desetljeću 14. st., intenziviraju se trgovačke veze i s drugim primorskim gradovima. Najvažniji put *via Narenti* išao je od Dubrovnika preko Stona do Drijeva, prema Bišću ispod Blagaja, te Konjica i Ivan-planine u Bosnu. Put koji je išao dolinom Drine *via Drine*, vodio je iz Dubrovnika prema Srbiji i Carigradu (Split, Trogir, Šibenik). FILIPOVIĆ, 2017: 603-604

arheolog I. Hodder¹³⁹ (modificirao je teorije Bourdieua i Giddensa), ponovno se iz SAD-a vraća u Europu. (Hodder, 1982a, 1982b; Johnson, 1999: 101-104; Gilchrist, 2007: 385-408) S ciljem boljega razumijevanja kulturnog i društvenoga ponašanja, Hodder uvodi pojmove strukture i strukturalizma, točnije pravila s kojima je došlo do promjena koje zapažamo u arheološkom materijalu. Nedostatak ovakvoga poimanja je u tome što ljudski subjekt izravno ne sudjeluje u društvenim događanjima, te kao takav, pristup nije naišao na pozitivne reakcije u teorijskoj arheologiji.¹⁴⁰

Hodder je zagovarao i stav da se značaj materijalne kulture, točnije odnos između ljudi, njihovoga djelovanja i materijalne kulture, mogu razumijeti samo ukoliko se proučava kulturno-povijesni kontekst. (Hodder, 1982a; Olsen, 2002: 62, 95)

U svom članku *Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith*, R. Gilchrist razmatra srednjovjekovnu arheologiju kroz razvoj tri dominantne arheološke perspektive. Gilchrist navodi kako je britanski arheolog R. Hodges prvi pozvao srednjovjekovne arheologe na odbacivanje kulturno-povijesne paradigme, zagovarajući procesne pristupe utemeljene na teoriji sustava i modelu izgradnje, ističući važnost unutarnjih i vanjskih procesa u transformiranju društava, što je na svojevrsan način definiralo empirijski stav srednjovjekovne arheologije. Pod utjecajem procesualizma, srednjovjekovna se arheologija specijalizirala u temama negiranim od strane konvencionalnih pisanih izvora, uključujući i istraživanje arheoloških krajolika. (Gilchrist, 2007: 385-386)

M. Johnson bavio se pitanjem srednjovjekovne arheologije krajolika, izražavajući stav kako su arheološka obilježja u krajoliku zabilježena objektivno te da su zbog toga dobila status stvari koje govore za sebe. M. Johnson i T. Ingold zagovarali su fenomenološke pristupe proučavanja krajolika. (Johnson, 2007: 83-89, 117-119)

Proučavanje prostornoga rasporeda nekropola stećaka prepoznatljivo je u kontekstu ekonomsko-funkcionalnoga stajališta procesne arheologije. Nastanak nekropola bio je uvjetovan bogatstvom kamenom, tj. blizinom kamenoloma, konfiguracijom terena, tehnološkim mogućnostima kovača i dijaka te udaljenostima naselja i nekropole. O ovim konceptima bit će govora u sljedećim poglavljima.

¹³⁹ Godine 1982. objavljene su dvije knjige Iana Hoddera, *Symbols in action* i *The present past*, te zbornik radova *Symbolic and structural archaeology*.

¹⁴⁰Strukturalizam je (teorija o kulturi) posuđen iz lingvistike. Njime se nastoji pokazati kako materijalna kultura nastaje u skladu s jezičnim gramatičkim pravilima. Hodder je dao definiciju strukture smatrajući da su to pravila prema kojima se odvijaju odnosi koje zapažamo u arheološkom materijalu, ali ovako postavljena struktura ne objašnjava društvenu praksu i kulturnu promjenu. Kod strukturalizma, oblik i praksa izdvojeni su kao i kod funkcionalizma. Kao takav, strukturalizam nije zaživio u arheologiji. (HODDER, 1982a, KULENOVIĆ, 2013: 48-50; OLSEN, 2003:179-180)

Za razliku od prapovijesne arheologije koja se s teorijskog aspekta intenzivno proučava s naglaskom na temu domestikacije u razdoblju neolitika, srednjovjekovna arheologija još uvijek nema definiran teorijski okvir, unatoč činjenici da je već dugi niz godina zastupljena u nordijskim zemljama i Velikoj Britaniji. 80-ih godina više je pozornosti posvećeno proučavanju pogrebne arheologije, dok je istovremeno došlo i do razvoja fenomenoloških pristupa u proučavanju krajolika i kretanju ljudi unutar njega. Naglasak je stavljen na proučavanje identiteta pokojnika, koristeći rezultate dobivene arheološkim iskopavanjima grobnih cjelina i raščlanjivanjem segmenata pogrebnoga procesa. (Johnson, 2007: 117-119; Gilchrist, 2008: 2014)

Uzimajući u obzir mogućnost da se percepcija krajolika modernoga čovjeka nužno ne podudara s percepcijom kasnosrednjovjekovnih populacija, pokapanje na mjestima koja su služila istoj svrsi u ranijim razdobljima za njih je vjerojatno imalo određeno, a suvremenom čovjeku nepoznato značenje. Kako sva dosadašnja hipotetička rješenja nisu bila dovoljno argumentirana i uvjerljiva, stoga je više nego logično otvoriti nova pitanja, te na interdisciplinarni način pristupiti propitivanju dosadašnjih spoznaja.

Pored navedenih promjena važno je istaknuti kako 80-ih godina dolazi do ponovnoga procvata marksizma u društvenim znanostima, stavljanjem naglaska na simboličku i ideološku funkciju predmeta (neomarksizam), te na ulogu ideologije u društvenim procesima. Marx koristi ideologiju kao sredstvo preko kojega vladajuće strukture održavaju svoju moć. (Šošić Klindžić, 2015: 125)

Kad se proučavanje stećaka pokuša staviti u navedene kontekste, uviđa se kako epigrafska i reljefna građa imaju upravo neomarksističke elemente zastupljene u postprocesnom pristupu. Na prividno življenje viteške kulture i vjerne službe gospodarstvu, asocijali su motivi poput štita i mača, scena lova i mačevanja na nadgrobni spomenicima te pojedini epitafi na nadgrobni spomenicima. Nasuprot toj socijalno-društvenoj komponenti, postavljanjem solarno-lunarnih motiva i simbola križa u religijski kontekst naglašena je duhovna komponenta. Stoga je potrebno propitati egzistirajuće pretpostavke o postojanju predložaka i ustaljenih formi ukrašavanja nadgrobni spomenika. Terenska su istraživanja rezultirala spoznajama o brojnim kombinacijama motiva na stećcima, što ukazuje na to da se ne može govoriti o uniformiranosti ili kreiranju obrazaca po kojima će im se pripisivati određena značenja.

Za razliku od procesne arheologije, koja kroz funkcionalističko viđenje materijalne kulture i logičko-pozitivističko shvaćanje arheologije teži uspostavljanju zakonitosti koje vode do arheološkoga zaključka, postprocesna se arheologija orijentirala u smjeru proučavanja subjekta i njegovih prošlih iskustava, koja su gotovo u potpunosti bila zanemarena. Prednost

se davala proučavanju konteksta te simboličkih i duhovnih aspekata materijane kulture. (Olsen, 2002: 58)

U pokušaju pronalaska adekvatnih interpretacija o okolnostima nastanka srednjovjekovne sepulkralne kulture, treba iskoristiti elemente i pozitivna iskustva povijesnoga razvoja sva tri navedena pristupa, oslanjanjući se na nove znanstvene spoznaje, prilagođavajući ih potrebama suvremene epistemologije. Tri navedena teorijska pristupa zastupljena su u određenom razdoblju arheološke znanosti i neisključiva su, jer nijedan od njih nije funkcionalan u rješavanju arheološkoga problema ukoliko se izostave elementi druga dva. Na tragu ovakvih promišljanja dolazi se do spoznaje kako su prilikom odabira mjesta za svoja vječna počivališta, te populacije uzimale u obzir ekonomsko-funkcionalnu komponentu, ali ona nije bila od presudnoga značaja. Veliki su ulogu odigrali i prežitelji ranijih epoha te uplivi europske kulture. Indikatori štovanja ranijih kultova ili pak reinterpretacije i prefiguracije njihove simbolike jesu astralni i solarno-lunarni motivi i simbol križa na stećcima, koji su ujedno i najzastupljeniji na stećcima.

7. KONCEPTI ARHEOLOGIJE PROSTORA I KRAJOLIKA NA PRIMJERU NEKROPOLA STEĆAKA

7.1. Koncept prostora

Proučavanje prostora i krajolika zastupljeno je u više znanstvenih oblasti (geografija, arheologija, antropologija, arhitektura i sl.) koje u svoja izučavanja na određeni način uključuju i čovjeka.

Geografija i arheologija bile su izrazito empirijske discipline do 60-ih godina 20. st. Geografija je proučavala geologiju, sastav tla i klimatske uvjete, dok je arheologija bila usmjerena na sistematiziranje arheoloških podataka i nalaza na zemljopisno ograničenom prostoru. Pod utjecajima pozitivizma i funkcionalizma, geografija se razvila kao prostorna znanost, a arheologija kao znanost o prošlosti. Prednosti ovakvoga načina proučavanja bile su mogućnosti komparativnih studija, organizacije artefakata, lokaliteta i populacija. Sve je bilo moguće izmjeriti i mapirati. Takvo proučavanje prostora kao objektivnog i racionalnoga koncepta dovedena je u pitanje tijekom 70-ih i 80-ih godina u geografiji i arheologiji. (Tilley, 1994: 7; Novaković, 2008)

Zemljopisno definiran prostor je površina omeđena određenim koordinatama i točkama koje podliježu utjecajima i promjenama prirodnih i društvenih čimbenika. Novije spoznaje o konceptu prostora odnose se na definiciju prostora kao površine na kojoj se odvijaju ljudske aktivnosti. Pod utjecajem čovjekovih aktivnosti prostor je konstantno u procesu izrade. Koncept prostora neodvojiv je od vremena, prirodnih i društvenih čimbenika koji djeluju na njega.¹⁴¹ U prostoru kojega proučavamo zabilježeni su ljudski osjećaji, sjećanja, vjerovanja, percepcije života, sveukupnost onoga što geografija, moderni geografski sustavi i analitički parametri nisu u mogućnosti izračunati i rekonstruirati. (Massey, 2005: 9)

Iako su arheologija prostora i krajolika, točnije teorijski pristupi u zapadneuropskoj znanosti zastupljeni više od nekoliko desetljeća, kod nas su isti pristupi slabo zastupljeni u znanstvenim krugovima. Prva ozbiljna studija o arheološkim konceptima prostora i krajolika na našim prostorima bila je *Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primeru Krasa* P. Novakovića, kojom je arheološku znanost upoznao s razvojem i temeljnim postavkama ovih teorijskih pristupa. (Novaković, 2001) Sažeti prikaz povijesnoga razvoja dao je u svom radu *Arheologija prostora i arheologija krajolika*. (Novaković, 2008) P. Novaković navodi kako arheologija krajolika, za razliku od prostorno usmjerenih arheoloških studija, proučava prostor

¹⁴¹ Pojam prostor – vrijeme uveden je u znanost i filozofiju 1905. godine Teorijom relativnosti. U Newtonovoj su teoriji prostor i vrijeme apsolutni, nepromjenjivi i međusobno neovisni.

kao humanizirani objekt, nastojeći premostiti konvencionalne teme poput proučavanja naseobinskih i adaptivnih aspekata te prostorne organizacije života. (Novaković, 2008: 15)

Začetnikom arheologije prostora smatra se D. Clarke. U zborniku *Spatial archaeology* pokušava utemeljiti prostornu arheologiju kao poseban arheološki pristup preko kojega se informacije dobivaju proučavanjem prostornih posljedica ljudske aktivnosti. Sedamdesetih se godina u svom radu oslonio na *New geography*,¹⁴² društveno-ekonomsku geografsku školu iz Cambridgea, koja svoj rad temelji na statističkim i kvantitativnim analizama čovjekovih aktivnosti u prostoru. (Novaković, 2001: 80)

D. Clarke je svoja istraživanja usmjerio na sve ljudske aktivnosti, uključujući djelovanje u prostoru, artefakte, ostatke naselja, vizualne promjene u okolišu i međudjelovanje navedenih aspekata. Prostor je promatrao provođenjem analize infrastrukture na pojedinom nalazištu (mikro nivo), analize pojedinačnoga nalazišta (semi-makro nivo) i sustava povezanih nalazišta (makro nivo). Pretpostavio je racionalno ponašanje čovjeka u prostoru, te je na temelju lokacijskih analiza (izbora lokacije za određene aktivnosti) nastojao uspostaviti konstantne/ponavljajuće obrasce prostorne organizacije (*pattern recognition*), koji su kasnije služili za konstrukciju modela ponašanja. Clarkeova prostorna arheologija kritizirana je zato što se kvantitativnim analizama nisu mogle objasniti kulturne promjene i povijesni segment čovjekova djelovanja u prostoru.¹⁴³ (Novaković, 2008: 33-35) Prema L. Binfordu, prostor koji istražujemo treba razumjeti kao okoliš, podsustav koji je dio cjelokupnoga sustava, te kao cjelinu sastavljenu od lokacija na kojima dolazi do integracije pojedinaca i skupina ljudi. (Binford: 1972a: 74-76)

Navedena metoda proučavanja prostora kritizirana je zbog njezine manjkavosti u teoriji i praksi, a kao reakcija javljaju se nova shvaćanja u postprocesnim pristupima, kojima bi se razmatrala i humanizirana komponenta prostora. Kritike se upućuju na analitičko proučavanje prostornih aspekata i kulturnih pojava u krajoliku, te na ignoriranje povijesne komponente i ljudskoga djelovanja, koje se nastojalo organizirati prema načelima ekonomske funkcionalnosti. Mjerljivi rezultati dobiveni ambijentalnim/okolišnim determinizmom i pozitivizmom GIS analiza, nedovoljni su bili za proučavanje čovjekove percepcije prostora. (Novaković, 2001: 81; Novaković, 2008: 34) P. Novaković objašnjava da se postprocesna

¹⁴²*Nova geografija* sustavno je korištena osnova za matematičku prostornu arheologiju. Racionalne arheološke mape rasprostranjenosti lokaliteta i artefakata sad su postale omeđene Thiessenovim poligonima, razvedenošću lokaliteta, regresivnim linijama, modelima gravitacije i dr.

¹⁴³ Clarkeov prinos u proučavanju prostorne arheologije je u tomu što prostornu organizaciju pokušava razumjeti kao društveni fenomen, za razliku od tada promatranih ekoloških i fizičkih aspekata materijalne kulture.

arheologija protivila odvojenom poimanju materijalnog objektivnoga svijeta i svijeta ljudskih aktivnosti (prirode i kulture). (Novaković, 2008: 41)

Ime koje se pored D. Clarkea vezuje za nastanak koncepta prostorne arheologije ime je britanskog arheologa I. Hoddera, koji je pokušao unijeti elemente kulturne antropologije. 80-ih godina počinje zagovarati kontekstualne i fenomenološke koncepte prostora da bi dobio humanizirana značenja. (Novaković, 2003: 83-86)

U svom radu *A phenomenology of landscape*, C. Tilley reagirao je na činjenicu kako su *nova geografija* i *nova arheologija* prostor smatrale apstraktnom dimenzijom i površinom za odigravanje ljudskih aktivnosti. Takav je prostor postao univerzalan i u potpunosti odvojen od dimenzije vremena. Doprinos *nove arheologije* je u tome što omogućuje komparativne analize i studije svih konstruiranih pojava u krajoliku, organizacije lokaliteta i artefakata te razmjene ljudi i ideja. Naglasak je stavljen na analitičke parametre: mapiranje, kvantitativne analize i mjerenja udaljenosti. (Tilley, 1994: 7-9)

7.2. Koncept krajolika

Iako je krajolik obuhvaćen istraživanjem različitih znanstvenih disciplina, još uvijek postoje terminološke i konceptualne razlike. Engleska riječ *landscape* prvi je put dobila veći značaj u renesansnoj umjetnosti Italije i sjeverne Europe, a odnosi se na slikarsku reprezentaciju kojom slikar prenosi ono što vidi golim okom. Zemljopisno, to je prostor ili oblik reljefa određene regije definiran/ograničen topografskim točkama (planine, rijeke, jezera, i sl.). U širem smislu, *krajolik se* koristi za opis vizualnoga doživljaja prirode, topografije, okoliša, objekata ili artefakata nastalih ljudskim djelovanjem u određenom vremenu i prostoru, koji čine objektivnu i materijalnu realnost. (Anschuetz, Scheick, Wilshusen, 2001.)

Korijeni arheologije krajolika sežu još u 17. st. u radovima antikvara W. Stukelyja. Krajolikom su se bavili i prvi iskoristili termin „kulturni“ geografi 19. st., među kojima treba istaknuti K. Rittera, A. von Humboldta, F. Ratzela i C. Sauera, te sociologa Durkheima. Sauer definira kulturni krajolik kao područje stvoreno iz prirodnoga krajolika pod utjecajem namjernog ili nenamjernoga djelovanja kulturnih grupa.¹⁴⁴ Ratzel svoja istraživanja usmjerava na ljudske skupine i prostor kojega su zauzimale, te na njihove međusobne razlike unutar stečenih prirodnih okruženja. (Anschuetz, Wilshusen, Scheick, 2001: 158-164). Do 70-ih

¹⁴⁴ U cjelokupnom procesu djelovanja kultura je agens, prirodni krajolik je medij, a kulturni krajolik njegov je rezultat. On smatra da se krajolik pod utjecajem određenih kultura ili populacija mijenja vremenski, prolazeći kroz različite razvojne faze. (SAUER, 1925: 46)

godina 20. st., svijet, tj. prostor je bio prikazan empirijski, na mapama, dijagramima i zračnim fotografijama, da bi se kasnije transformirao u mjesto ljudskih utjecaja. (Thomas, 2001: 171)

Značenje izraza *kulturni krajolik* definirano je *Konvencijom o europskim krajobrazima* u Firenci 2000. godine. *Krajobraz* znači određeno područje, viđeno ljudskim okom, čija je narav rezultat međusobnoga djelovanja prirodnih i/ili ljudskih čimbenika.¹⁴⁵ Upravo je vizualna komponenta ta koja nudi uvid u distribuciju naselja, nekropola i arheoloških nalaza, omogućujući kartiranje specifičnih pojava i interpretaciju prostora. Stoga je arheologija u mogućnosti ponuditi nove podatke o dinamici kulturnoga krajolika, kao i o ideološkim i simboličkim značenjima koja mu se pripisuju isključivo primjenom interdisciplinarnoga pristupa u definiranju utjecaja ljudskoga faktora na prirodni okoliš.

Kulturni krajolik zapravo je splet povijesnih okolnosti i podataka o interakciji ljudi i prostora. Prostor obiluje kulturnim krajolicima koji su imali određeno značenje u prošlosti. Kao takvi, daju osjećaj za mjesto, definirani su arhitektonskim ostacima i spomenicima kojima ljudske zajednice pripisuju određene vrijednosti, trajno bilježeći svoju osobnu ili kolektivnu memoriju. Misaonim i osjećajnim djelovanjem modernoga čovjeka, ti isti krajolici dobivaju nova značenja. (Anschuetz, Scheick, Wilhusen, 2001.)

Na tragu nastojanja procesne ili nove američke arheologije koja teži postizanju racionalnoga znanstvenog zaključka i stvaranju obrazaca ponašanja, procesni arheolozi poput Binforda uvidjeli su potrebu za proučavanjem regionalnih promjena i varijabilnih obrazaca krajolika, ne samo pojedinoga nalazišta i njegovih karakteristika. (Binford, 1982).

Iako je termin *krajolik* u uporabi od 70-ih, u potpunosti je prihvaćen tek 90-ih godina razvojem postprocesnoga pristupa u arheološkoj znanosti. Kritiziranjem nehumaniziranoga procesnog pristupa i promatranjem krajolika s ekonomskog, funkcionalnog i geografskog aspekta, lokaliteti se smještaju u prostor i bilježi se njihova distribucija (GIS analize, zračne fotografije i satelitski snimci). U proučavanje su uključeni i utjecaji ljudske kognitivne komponente (Hodder). Potencirano je proučavanje društvenoga konteksta bez kojega nije bilo moguće u potpunosti razumjeti materijalnu kulturu, strukturu društva, duhovni svijet i sl. Prostor se počeo tretirati isključivo kao krajolik, tj. vid materijalne kulture koju je stvorio čovjek. (Novaković, 2008: 41)

Sukladno postmodernom pristupu postprocesne arheologije, naglašavaju se humanistički i simbolički pristupi krajoliku. Težište proučavanja premješteno je na formiranje

¹⁴⁵ „Landscape“ means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors. (Council of Europe, Florence 2000); http://www.coe.int/t/e/Cultural_Co-operation/Environment/Landscape

povijesno kontekstualiziranog razumijevanja interakcije između ljudi i njihovoga prirodnog okoliša. (Anschuetz; Wilshusen; Scheick, 2001: 175) P. Novaković to najbolje ilustrira u svom djelu *Osvajanje prostora*, u kojemu piše da smo promatranjem arheologije krajolika kao jedne vizure prošlosti slobodniji u izričaju i tumačenjima, nesputani okvirom jednoga teorijskog pristupa.¹⁴⁶ (Novaković, 2003: 8)

Usprkos različitim definicijama arheologije krajolika, ona je u suvremenim studijama uspjela obuhvatiti kulturno-povijesnu, procesnu i postprocesnu arheologiju, nedestruktivne metode prikupljanja podataka, pa i izjednačiti se s ostalim arheološkim disciplinama. Jedna od općeprihvaćenih definicija kaže kako je „kulturni krajolik produkt ljudi koji upotrebljavaju neku određenu materijalnu realnost (fizički prostor) za stvaranje neke nove realnosti (socijalni prostor), preko ideja i zamisli o redu stvari (simbolički prostor). (Novaković, 2008: 17) Usprkos bogatstvu značenja i pristupa različitim znanstvenih disciplina, sve promjene u krajoliku mogu se definirati kao produkt interakcije ljudskoga faktora i prostora koji ga okružuje (društvene promjene i socio-geografski procesi), te kao posljedica djelovanja prirodno-geografskih čimbenika.

7.3. Prostorni raspored nekropola stećaka zapadne Hercegovine u stručnoj literaturi

U pokušaju definiranja prostornoga rasporeda kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka zapadne Hercegovine u radu će se razmatrati i racionalni aspekti čovjekovoga djelovanja u prostoru (teorija centralnih mjesta D. Clarkea). Pozornost će se usmjeriti i na sljedeće elemente prostorne arheologije: artefakte (reljefna i natpisna građa), oblike nadgrobnih spomenika, blizinu ranijih komunikacija i suodnos s lokalitetima iz ranijih razdoblja.

Potrebno je istaknuti kako u periodu razvoja procesnoga pristupa u Bosni i Hercegovini dolazi do organiziranoga popisa nekropola stećaka, broja nadgrobnih spomenika i zastupljenosti reljefnih motiva. Već je rečeno da su u tomu razdoblju nastale dvije značajne publikacije *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića i *Ukrasni motivi na stećcima* Marian Wenzel. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* u pet svezaka popraćen je mapama svih evidentiranih Regija¹⁴⁷ na kojima su zabilježeni arheološki lokaliteti iz

¹⁴⁶ Eklektičnost arheologije krajolika sadržava još jedan vrlo značajan potencijal – suživot više različitih arheoloških paradigmi, što ne možemo reći za druge „žanrove“ arheologije. Eklekticizam je filozofski pristup koji se ne drži niti za jednu paradigmu od postavljenih pretpostavki i zaključaka, već stvara višestruke teorije kojima bi stekao uvid u fenomen, primjenjujući samo određene teorije. (NOVAKOVIĆ, 2008)

¹⁴⁷ U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*, Svezak 3, obrađena su nalazišta s područja zapadne Hercegovine, Regije 23, 24, 25.

prapovijesti, antike i srednjega vijeka. Na jednom su nalazištu evidentirani materijalni tragovi iz više arheoloških razdoblja.

U kontekstu takvog istraživanja nastale su hercegovačka (pet klesarskih radionica) i bosanska klesarska škola (radionice u zapadnoj, srednjoj i istočnoj Bosni), od kojih svaka pojedinačno ima svoje centre sa specifičnim likovnim obilježjima. (Bešlagić, 1982: 467-468; 2004: 174; Miletić, 1982: 109-116; Benac, 1967: VIII)

Rekognosciranjem terena stvoreni su formalni obrasci iz kojih se s geografskog aspekta iščitavalo pozicioniranje nekropola na određenim mjestima, no u dublje analize njihove distribucije u prostoru nije se ulazilo. Istaknuti su adaptivni i funkcionalni parametri kojim se naglašavala mogućnost za iskoristivost prirodnih resursa i uvjeta koje pruža okoliš. (Bešlagić, 1971: 77-78; 88; Miletić, 1982: 22-23) U manjoj su mjeri razmatrane simbolička komponenta, značenja i percepcije krajolika u ljudskoj kognitivnoj sferi.

Prema dosadašnjem pregledu literature, što se potvrdilo i terenskim radom, razmještaji nekropola na području Bosne i Hercegovine te ostalih zona rasprostranjenosti imaju sličnih i istovjetnih osobitosti. Š. Bešlagić je zabilježio da su *nekropole sa stećcima obično zasnivane nedaleko od naselja, pokraj putova i na mjestima koja su u odnosu na okolinu nešto uzdignuta, da se živi češće podsjećaju na umrle, a da pokojnici s pogodnog mjesta mogu da osmatraju svoj zavičaj. Mada ni kamena nisu bili daleko, često su oni uslovljavali samo lociranje nekropola, kako bi se olakšalo doturanje kamenih blokova, odnosno samih stećaka.* (Bešlagić, 1982: 568)

Iako Š. Bešlagić navodi blizinu naselja kao jedan od argumenata, danas gotovo nema materijalnih ostataka i arheoloških potvrda o srednjovjekovnim naseljima na području zapadne Hercegovine. Najranije datirana naselja poput Brotnja, Veljaka, Kočerina i Posušja te napuštenih naselja u osvojenim područjima, evidentirana su u dokumentima ili na natpsima te popisana u prvim turskim defterima iz 15. i 16. st.

Svoje viđenje prostornoga rasporeda nekropola dala je i N. Miletić koja kaže da su *svuda gde je to bilo moguće, stećci prekrili praistorijske tumule, reflektirajući žestoku privrženost baš ovim kulturnim mestima, čije neugašeno poštovanje leži, uz ostale komponente, u samom korenu nastanka stećaka.* Osim pokapanja na gomilama, osvrnula se na nastanak kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka na antičkim lokalitetima, kontinuitet ukapanja unutar i oko crkava, kao i na podizanje kasnijih crkava na kasnosrednjovjekovnim lokalitetima, što prema njezinom mišljenju upućuje na poštivanje istoga kulta. (Miletić, 1982: 22-23)

Sljedeća stavka koja se tiče diskursa o stećcima jest proučavanje tradicije i vjerovanja vezanih uz njih. U narodu još uvijek žive običaji, narodne predaje i legende vezane uz

vjerovanja što su stećci i kako su nastali. U nekim krajevima nazivaju ih svatovskim grobljima jer se vjeruje kako su na tom mjestu izginuli svatovi. Veoma često čuje se da su na tim grobljima pokopani divovi koji su igrali „kamena s ramena“, Grci, kauri, Luterani (živjeli su u planinama i bili druge vjere) i sl., čime se određenim lokacijama u prostoru daje mistično značenje. Stećcima se pripisuje i apotropejsko značenje jer se vjeruje u njihovu iscjeliteljsku moć, ali postoji i bojazan od nevremena, bolesti ili smrti ukoliko se stećak ili grob ispod njega oskrnavi. U nekim su krajevima preživjele narodne tradicije i vjerovanja, usprkos turbulentnim vremenima i intervencijama više religijskih praksi. (Benac, 1967: 6-7; Bešlagić, 1982: 33-37)

Prema mišljenju A. Benca, nekropole leže na riječnim obalama, uzvišenjima i mjestima s kojih je omogućen vizualni pregled okolnoga terena, ali i na područjima koja su danas pusta i nenaseljena. Na temelju toga zaključuje koliko se struktura naselja mijenjala kroz stoljeća. (Benac, 1967: 7)

Posljednjih se godina stećcima intenzivno bavio povjesničar D. Lovrenović. Njegovo se ime vezuje uz proces Nominacije stećaka na UNESCO-ov Popis svjetske baštine. Na tragu svojih prethodnika poput Š. Bešlagića, N. Miletić, P. Anđelića i dr., problematiku proučavanja stećaka stavlja u kulturno-povijesni kontekst, baveći se svakim segmentom njihove pojavnosti. U svom elaboratu *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*, Lovrenović na temelju pozicioniranja stećaka uz crkve, naselja i putove ukazuje na analogije s europskom sepulkralnom praksom još od vremena afirmacije kršćanstva, kao i na njihovu blisku povezanost s gradskim društvom srednjovjekovne Bosne. Prema njegovim riječima, stećci su svojim oblicima, natpisima i reljefnom građom „*uklopljeni u netaknuti ambijent bosanskih šuma, bistrih voda i polja, još i danas zrače neokrnjenom evokativnošću i originalnom izvornošću, živo svjedočeći o jednom davnom svijetu zaokupljenog pitanjima spasenja i zagrobnog života*“, a svojom pojavnošću predstavljaju bosanske katedrale srednjega vijeka. (Lovrenović, 2009: 89-90) Raspored stećaka promatra i u kontekstu interkonfesionalnosti, navodeći da se na području Hercegovine nalazi znatan broj nekropola smještenih u recentna rimkatolička i pravoslavna groblja i crkava. Pogrebne obrede razmatra kao oblik socijalne kontrole i sponu između živih i mrtvih, pritom se referirajući na europski srednji vijek. (Lovrenović, 2009: 240)

Na temelju iznesenoga, zaključuje se da su na vizualnom polju determinirani obrasci prema kojima su nekropole nastajale isključivo u blizini kamenoloma i naselja, u područjima bogatim kamenom za obradu ili tamo gdje je to dozvoljavala konfiguracija terena. Ovakav stav korespondira s ekonomsko-funkcionalnim pristupom procesne ili nove arheologije koja prostor

promatra kroz ekonomski potencijal, uzimajući u obzir pojedina nalazišta i regiju i tezu kako čovjekovo ponašanje nije slučajno, već organizirano.

Vremenom dolazi do inovacija u načinu na koji se izučava prostor pa se više pozornosti posvećuje povijesnom kontekstu, interakciji ljudi i razmijevanju materijalne kulture. Naglasak na iskustvu pojedinca očituje se i u fenomenološkim pristupima u proučavanju krajolika i prostora koje je zastupao C. Tilley. Prema njegovom su mišljenju prostori kompleksni i smišljeni socijalni produkti, uvijek u međusobnom odnosu s ljudskim djelovanjem. Neovisno o promatranom razdoblju, čovjek je oduvijek pripisivao sveto, simboličko i mitološko značenje mjestima, objektima i pojavama u topografiji, pritom im dajući novi smisao i značaj. Prostor je tako postao humaniziran, u stalnom je procesu produciranja i reproduciranja, podložan promjenama i transformacijama u odnosu na prethodno kreirane prostore. (Tilley, 1994: 9-22)

O humanističkoj komponenti pejzaža pisao je i poznati arhitekt B. Bogdanović koji kaže da *Ono što čini najveću vrijednost naših pejzaža nije samo, nazovimo je tako – „platoniska“ slikovitost, već je to pre svega ono što živi u njima, rekao bih možda čak njihova humana vrednost, koju imaju za čoveka i koju im daje čovek.* (B. Bogdanović, 1958: 76)

Na temelju dosadašnjih spoznaja može se konstatirati da ne postoji univerzalno objašnjenje zbog čega su nekropole nastale na određenim mjestima i zašto su korišteni samo određeni ili svi tipovi nadgrobnih spomenika na pojedinim nekropolama. Ono što se jasno zapaža na svim nekropolama zapadne Hercegovine jest dominacija najjednostavnije forme stećka oblika ploče i sanduka, dok se nešto rjeđe pojavljuju stećci oblika visokog sanduka i sljemenjaka ili križa, smještenih uglavnom u centralnom dijelu nekropole (ukoliko nisu dislocirani). Dosadašnja je literatura na temelju tipologije oblika, reljefnih motiva i natpisne građe nastojala definirati ekonomsku i simboličku dimenziju stećka, pretpostaviti etničku ili religijsku pripadnost, bogatstvo i moć pokojnika, te uopće društvenu i socijalnu diferenciranost kasnosrednjovjekovnih populacija. Ma koliko brojna bila literatura o stećcima, poruke likovnih ostvarenja, njihova vizualna percepcija i interpretacije ostaju nedorečene. Svaka komponenta iz raznovrsnog opusa motiva ili kompozicija na stećcima nalazi svoje mjesto u ranijim epohama, tradicijama i kulturama, dok pod utjecajem duhovnih strujanja srednjega vijeka poprima novi simbolički sadržaj.

Uzimajući u obzir sliku širega područja rasprostiranja stećaka, jedna od interpretativnih pretpostavki jest da su određeni tipovi nadgrobnih spomenika korišteni da bi se naglasile razlike u jednom zemljopisnom području, dok su reljefni motivi vjerojatno odraz razlika unutar jedne manje zajednice ili sela. Prostornu diferenciranost između bosanske klesarske (istočna Bosna – Ludmer) i hercegovačke klesarske škole, A. Benac objašnjava dominantnošću stećaka

oblika sljemenjaka i visokih sanduka u Hercegovini, te uspravnoga tipa stećka u istočnoj Bosni. Bosanski su stećci ukrašeni stilizacijama biljnih i geometrijskih motiva i rijetko prikazom ruke s dugim mačem što je „jedina i glavna oznaka pokojnikova ranga“, za razliku od hercegovačkih na kojima je naglašena ljudska komponenta i utjecaji zapadnoeuropske umjetnosti. (Benac, 1969: 13) Bešlagić smatra kako su na gotovo cijelom teritoriju rasprostranjenosti zastupljeni astralni motivi, križ i bordure. Korpus reljefnih motiva, ograničen isključivo na prostor Hercegovine, odnosi se na razne vrste arkada, većinom pravokutnih štitova sa ili bez mača, razne vrste životinjskih predstava i scena ljudi u akciji i dr. Bosanski stećci ukrašeni su stiliziranim biljnim motivima, spiralama i kopljima, dok su zajednička odlika stećaka imotskoga područja i zapadne Bosne motivi stabla i ljiljana. (Bešlagić, 1982: 387)

Sl. 347. Koncentracija nekropola u Kočerinском polju

Možda se pored navedenoga, čini smjelo povezati brojno stanje stećaka na nekropolama s pokušajem rekonstrukcije krajolika. Naime, broj stećaka na nekropolama protumačen je na različite načine. Prema P. Anđeliću, veća koncentracija nekropola i stećaka na relativno malom području pokazatelj je boravka većih zajednica, a nekropole srednje veličine su pokazatelji rodovskih naselja. Proces socijalnoga raslojavanja i isticanje članova vlastelinskih rodova prepoznao je u pojedinačnim ukopima ili manjim nekropolama. (Anđelić, 1975: 224) Pored Anđelićevog stava, koji je potkrijepljen arheološkim istraživanjima obiteljskih nekropola

Sankovića, Nikolića, Pavlovića i dr., pozornost privlači i pojava mnogih manjih nekropola na relativno malom prostoru, koji se u znatnoj mjeri razlikuju u oblikovnim i ornamentalnim svojstvima nadgrobnih spomenika.

Sl. 348. Koncentracija nekropola na rubovima polja Mostarsko blato

Revizijom terena zabilježena je velika koncentracija nekropola u blizini plodnih polja i naseljenih mjesta poznatih iz povijesnih izvora (Kočerina, Knešpolje, Hardomilje, Ružići, Veljaci) te iz turskih deftera (Lise, Mokro, Ledinac, Buhovo, Aksovići, Gorica, Zvirici, Tihaljina, Rakitno, Ljubotići i dr). Zbog nedostatka arheoloških istraživanja grobnih cjelina ne raspolaže se s brojem ukopanih individua, tako da potencijalni pokazatelj gustoće naseljenosti može biti samo brojno stanje nekropola i stećaka na njima. Stanje na terenu pokazuje kako je brojnost stećaka izražena u područjima niske Hercegovine, dok je znatno manja u brdsko-planinskim predjelima visoke Hercegovine. Na terenu se uočavaju i određene nelogičnosti poput ukapanja uz rubove plavnih polja kao što su Mostarsko blato (Sl. 348.), Kočerinsko polje (Sl.347), Mokarsko, Ljubuško polje i dr. Pretpostavlja se da su narušeni prirodni procesi,

izmijenjeni klimatski uvjeti i izgradnja infrastrukture potencijalni uzroci plavljenja navedenih polja tijekom zimskih razdoblja.

Geografski prostor obuhvaćen radom sastoji se od kulturnih krajolika, konstruiranih u različitim vremenskim razdobljima. Društva i zajednice koje su egzistirale na ovom području transformirali su prostor prema svojim egzistencijalnim i duhovnim potrebama što se očituje u kontinuitetu ukapanja koji se nastavio do današnjih dana.

7.4. Srednjovjekovni kulturni (antropogeni) krajolik – pokušaj kontekstualizacije nekropola stećaka u teorijskoj arheologiji

S ciljem boljšega razumijevanja značenja kasnosrednjovjekovnih krajolika, diskursom su obuhvaćene ne samo nekropole stećaka, već i ostali vidljivi materijalni tragovi iz ranijih arheoloških razdoblja. Upravo su ti materijalni tragovi pokazatelji interakcije prostora i čovjeka koji je generacijama projicirao svoju kognitivnu mapu na okoliš, oblikujući ga i dajući mjestima nova značenja.

U izlaganju je bilo riječi o uklopljenosti nekropola u prirodni ambijent, uz riječne tokove i izvore vode, ranije komunikacije ili uz ukopna mjesta, što upućuje na prežitke poganskih vjerovanja te praznovjerja kasnosrednjovjekovnih populacija. Budući se takvo što ne može potkrijepiti pisanim tragovima, rekonstruiranje postupaka kasnosrednjovjekovnih populacija prilikom odabira lokacije za pokop svojih mrtvih razmatrat će se hipotetički.

Revidiranjem publicirane literature o stećcima, uočavaju se različita mišljenja i stavovi o takvom načinu pokapanja. Ipak se čini kako je posljednjih godina pozornost usmjerena ne promišljanje identiteta individua pokopanih ispod monumentalnih nadgrobniĥ spomenika. Stavljanjem težišta na proučavanje etničke i vjerske pripadnosti pokojnika, uviĥavaju se utjecaji suvremenih strujanja i njihovo projiciranje na povijesnu prošlost. Meĥutim, brojno stanje stećaka u Bosni i Hercegovini pa i šire pokazuje da su kasnosrednjovjekovne populacije prihvatile istovjetan način pokapanja, bez obzira na etničku ili religijsku pripadnost, što može biti pokazatelj toga da ti koncepti nisu bili presudni, ili pak nisu imali primarno značenje kakvo imaju u suvremenim istraĥivanjima. Manjkavosti dosadašnjih interpretacija upućuju na potrebu otvaranja širega diskursa o tomu može li se prostorni raspored nekropola stećaka shvatiti kao zakonitost ili pak sagledati u širem kontekstu.

Lokaliteti s nekropolama stećaka proizvod su ljudske ideje i akcije, te rezultat razliĥitih značenja koja su krajoliku pridavale kasnosrednjovjekovne populacije. Ta su se značenja

manifestirala na različite načine i različitim paternima, tj. međusobnim prostornim odnosima nekropola i drugih arheoloških lokaliteta. Međutim, bez osjećaja za prostor i smislenoga postavljanja nadgrobnih spomenika u prirodnom ambijentu i u okvirima jedne nekropole, stećak nije mogao prenijeti poruku promatraču. N. Miletić je prva ukazala na ravnotežu između volumena stećaka i krajolika, te na oblike stećaka koji ostavljaju dojam kao da su nikli iz tla. (Miletić, 1982: 22) Nakon odvajanja neoblikovanoga kamena iz kamenoloma, lokalni su majstori usavršavali klesarske vještine stvarajući formu u koju su unosili osobne ili ideje naručitelja spomenika te usvajali umjetnička strujanja svoga vremena, pritom ne napuštajući lokalni folklor. Nijedan nadgrobnni spomenik nije identičan, a repertoar reljefnih motiva vješto je kombiniran na bezbroj načina. Njihov suodnos i položaj na plohama nadgrobnih spomenika omogućuju šire interpretacije od dosadašnjih u kojima se većinom promatraju kao zasebne komponente. Primjećuje se kako se u istraživanjima rijetko povezuje cjelokupni ikonografski repertoar pojedinačnoga nadgrobnog spomenika. Stoga stećak treba promatrati kao svojevrsnu skulpturu u prostoru, sa osobitim stilskim i oblikovnim svojstvima te ga kao takvu pojavu „čitati“ u njegovoj sveukupnoj pojavnosti.

Kasnosrednjovjekovna su groblja izražavala monumentalnost u formi stećka, baš kao i rimska u formi stele ili mauzoleja ili prapovijesna u formi gomile. Upravo monumentalna izvedba nadgrobnih spomenika kao vječnih počivališta asocira na vrhunska arhitektonska ostvarenja europskoga srednjeg vijeka. To je jedna od malobrojnih poveznica koja stećke identificira s umjetničkim ostvarenjima europske gotike, iako u suvremenoj literaturi postoje analogije koje su, ukoliko ih se pomno analizira, nedovoljno argumentirane.¹⁴⁸ Sljedeća poveznica između kasne gotičke umjetnosti i humanizma koje najavljuje renesansu stavljanjem čovjeka u prvi plan, jesu prikazi ljudskih figura, polufigura ili samo ruke na stećcima. Upravo ta eshatološko-humanistička dimenzija, pored brojnog stanja stećaka, ide u prilog konstataciji da je čovjek kasnoga srednjeg vijeka bio opčinjen smrću.

Stećci su trajno postavljeni iznad grobova pokojnika u svrhu označavanja vječnih počivališta i zaštite posmrtnih ostataka, što je nerijetko i poruka na epitafima. Umjetničkim i oblikovnim svojstvima stećci ostaju trajni objekt komunikacije između živih i mrtvih. Svojom su pojavnošću preuzeli svojevrsnu ulogu artefakta pri definiranju identitetskih komponenti kasnosrednjovjekovnih populacija. Monumentalnost izvedbe stećka u literaturi najčešće je sinonim za ekonomsku, socijalnu i političku identitetsku komponentu, dok se natpisna građa

¹⁴⁸Motivi koji se poistovjećuju s europskom umjetnošću jesu ljiljan, štit, mač, strijela, koplje, scene lova i viteških borbi i dr.

i reljefni motivi, osim prethodno navedenih, najčešće referiraju na religijski ili etnički identitetski moment. Pojam identiteta kompleksan je, mnogoznačan i dinamičan, i veoma se često koristi u ideološke svrhe pri pokušaju opisivanja populacije iz prošlosti. (Pohl, 2010: 9-25)¹⁴⁹

Kulturni identiteti¹⁵⁰ promatraju se i kroz odnos ljudi prema krajoliku jer je krajolik neodvojiv od kognitivnoga razumijevanja ljudi koji ga nastanjuju. (Knapp and Ashmore, 1999.) Dio kulturnog identiteta kasnosrednjovjekovnih populacija jest ponavljanje prakse pokapanja pod stećcima, uporaba istih simbola na nadgrobnim spomenicima, neovisno o religijskom pluralitetu i tradicijama, kao i identificiranje s određenim značenjskim lokalitetima u krajoliku. Komponenta koja ukazuje na štovanje kulturnih mjesta i identificiranje sa svojim prećcima, njihova je organska povezanost s gomilama, ali i simbolično klesanje monolitnih nadgrobnih spomenika. N. Miletić je napravila poveznicu između odnosa stećka u prostoru i kulture ranoga srednjeg vijeka, s obzirom da se i stećci na nekropolama nižu u pravilne redove, pripadajući grobljima na redove. Ta koncepcija narušena je samo u slučajevima pokapanja na gomilama. (Miletić, 1982: 23)

Prostor i krajolici obuhvaćeni ovom studijom nisu statični i nepromjenjivi. Svaka nova društvena promjena i novi proces pokapanja dovode ne samo do fizičkih promjena u krajoliku, već i do promjena značenja krajolika u cijelosti. Tako Knapp i Ashmore krajolik nazivaju arenom u kojoj se sjećanja, identiteti i socijalni poredak konstruiraju, obnavljaju i mijenjaju. (Ashmore, Knapp, 1999: 10) Identificiranje krajolika omogućeno je analizom topografskih karata i fotodokumentacijom prostora, razvojem novih tehnologija poput satelitskih snimaka, ortofoto karata i analiza u GIS-u, te neizbježnim terenskim radom. Kontinuitet pokapanja potvrđen je vizualno, ali i arheološkim iskopavanjima nekropola stećaka pozicioniranih na tumulima te na lokalitetima iz razdoblja antike i ranoga srednjeg vijeka. Arheologija ne može potvrditi narative koje su te populacije imale o svojoj prošlosti, kao ni tradiciju poštivanja svetih mjesta, ali ih je moguće pretpostaviti iz regionalnih specifičnosti prostora zapadne Hercegovine.

¹⁴⁹ U svom radu *Archaeology of identity* Pohl problematizira pitanje identiteta iz prošlosti. On smatra kako se identiteti često koriste u ideološke svrhe. Po njemu termin *identitet* objašnjava povezanost pojedinca s društvenom skupinom, uzimajući u obzir razlikovanje individualnog i kolektivnog identiteta.

¹⁵⁰ Arheološko istraživanje identiteta iz prošlosti prvotno se odnosilo na istraživanje koncepta kulture, tj. kulturne grupe (zajednički teritorij, jezik, materijalna kultura – način pokapanja, artefakti, nastambe, posude, etnička pripadnost). Antropologija objašnjava identitet kao pokušaj pojedinca da se identificira sa skupinom ljudi na temelju zajedničkih kulturno i društveno određenih osobina, ali i razlika u odnosu na druge. (BABIĆ, 2008: 139-143)

U povijesnim izvorima nalazi se jako malo podataka o naseljima (AL BiH, 3, 1988), podgrađima i cestama. Podatke o cestovnim pravcima na području zapadne Hercegovine nalazimo samo u opisima antičkih komunikacija, za koje se pretpostavlja da su korištene i u kasnijim razdobljima. Podatci iz vladarskih povelja svjedoče da je feudalna vlastela u svom posjedu imala kasnosrednjovjekovne gradove – utvrde. Podgrađa su slabo dokumentirana u izvorima ili potvrđena arheološkim istraživanjima, ali svakako se može pretpostaviti postojanje naselja u njihovoj neposrednoj blizini. Kao indikator mogu poslužiti podatci o napuštenim naseljima zabilježenim u prvim turskim defterima, ali i brojne nekropole stećaka. Nekropole u dolinama plodnih polja razmatranoga područja razmještene su poput okupljenih naselja danas, što ukazuje na rodovski ili plemenski način pokapanja. Nekropole u planinskim i brdskim područjima po brojnosti nadgrobni spomenika zaostaju od onih u nizinskim, pa bi se dalo pretpostaviti kako su naselja bila raštrkanoga tipa te da nisu imala rodbinski karakter, već je on vjerojatno bio socio-ekonomske naravi. Raspored nekropola po rubovima polja Mostarsko blato, Mokarsko polje, Rakitsko polje, Vučipolje i Ljubuško polje potvrđuje prvu pretpostavku, dok smještaj nekropola u planinskim područjima potvrđuje postojanje privremenih stočarskih staništa.

Rezimiranjem dosadašnjih promišljanja i zatečenog stanja na terenu moglo bi se kazati kako je srednjovjekovni kulturni krajolik formulacija niza ljudskih aktivnosti, spektar sjećanja, povijesnih okolnosti, ali i ekonomsko-funkcionalnih parametara. Kao takav, sastavljen je od simboličkih formi te narativa iskazanih u epigrafskom opusu, u ikonografskom repertoaru i oblicima stećaka dizajniranih po određenim paternima.¹⁵¹ On nije konstanta, već se neprestano mijenja i oblikuje, a kao takav podložan je promjenama. (Bender, 2002: 103) Nekropole fizički vezane za tumule, tj. gomile, s arheološkog aspekta promatraju se kao mjesta kontinuiteta ukapanja. Postavlja se pitanje jesu li kasnosrednjovjekovne populacije imale iste predodžbe o tumulima i gomilama kakve imamo danas. Možda su gomilama i tumulima pripisivali određena simbolička značenja štujući ih kao sveta mjesta pozicionirana na dominantnim kotama i uz stare komunikacije. Hipotetički gledano, gomile su svojim proporcijama i smještajem na dominantnim pozicijama u prostoru, bile mjesta bliže Bogu. Zbog toga je postojala tendencija ukapanja na tim mjestima jer su se ona nalazila uz putove koji su vodili prema nebu.

¹⁵¹ Raspored stećaka na nekropolama određen je tako da su grobne rake i stećci nad njima bili skoro uvijek okrenuti u pravcu zapad-istok, iako je poznat i manji broj orijentiranih u pravcu sjever-jug. Postojala su odstupanja od pravca zapad-istok jer je to pravac prividne putanje Sunca, koje različito izlazi u određenim godišnjim periodima. Druga bitna činjenica je da su postavljani u redove u pravcu sjever-jug, tj. okomito od pravca orijentacije. Uočene su i grobne rake koje su se očitovale kao komadi neobrađenoga kamena ovalno položeni u zemlju. Pretpostavlja se da su u tim rakama sahranjivani siromašniji ljudi, iako je poznat i manji broj grobova koji nemaju nikakvih oznaka. (BEŠLAGIĆ, 2004: 180)

Prije donošenja bilo kakvih ishitrenih zaključaka, u obzir treba uzeti činjenicu da su te populacije živjele u područjima s nerazvijenom infrastrukturom, tako da kontrast između tzv. usamljenih grobova i nekropola u blizini komunikacija i naselja nije bio toliko naglašen koliko je to u današnjem urbanom svijetu. To su bila mjesta mira, kontemplacije i sjećanja. Izuzetak predstavljaju pokopi unutar crkvenih građevina, što je karakteristično za članove vladarskih obitelji srednjovjekovne Bosne i feudalne vlastele. Ukopi unutar crkvenog areala u Hercegovini, potvrđeni arheološkim iskopavanjima M. Vege, zabilježeni su na lokalitetu Grčka glavica u Glavatičevu (Konjic), gdje su pokopani članovi humske vlasteoske obitelji Sanković. Za mnoge lokalitete u zapadnoj Hercegovini postoje indikacije da su se u njihovoj neposrednoj blizini nalazile crkvene građevine, ali to je arheološki potvrđeno samo na primjeru istraživanja nekropola Gorica – Sovići, Varda – Knešpolje i Gradac – Posušje.

Već je bilo govora o nizu znanstvenih disciplina koji se tiču procesa rekonstrukcije povijesnih krajolika. Sukladno razvoju tehnologije zapadna je arheologija, koristeći se suvremenim tehnikama i metodama, postavila standarde koje je za potrebe ovoga rada u nedostatku materijalnih sredstava bilo teško dosegnuti. No za nadati se kako manjkavosti materijalne naravi neće umanjiti smisao provedenog istraživanja, uloženi trud i višegodišnji terenski rad. Proučavanje prostornoga rasporeda nekropola stećaka kroz navedene metodološke pristupe zasigurno nije ponudilo egzaktne odgovore, ali će čitatelju prezentirati novi način promišljanja o interakciji između srednjovjekovnoga čovjeka i svijeta kojim je bio okružen.

7.4.1. (Pogrebni) ritual kao praksa

Detaljnijim analizama i intenziviranjem istraživanja tijekom 20. st., došlo se do značajnih spoznaja o klesarskim školama i umjetničkim osobitostima određenih područja rasprostiranja. Bešlagić je objasnio i proces nastanka nadgrobna spomenika u kojemu su glavni akteri bili klesari *kovači*¹⁵² koji su, netom nakon *usćanja*, odvojene kamene blokove ukrašavali raznim motivima, te *dijaci*¹⁵³ koji su klesali natpise na osnovi predloška precrtanog na kamenu blok. Od tvrdoće kamena ovisio je i način klesanja, kao i vrsta korištenoga dlijeta, klinova i čekića. Većina nadgrobničkih spomenika Hercegovine klesana je od kamena vapnenca, dok su u ostalim područjima zastupljene i druge vrste kamena.¹⁵⁴ *Usćanje* kamenih blokova najčešće je obavljano zimi, a odvajanje se postizalo pravljenjem udubljenja u kamenu i

¹⁵² Poznata su 33 imena (i prezimena) klesara na 45 primjerka spomenika, a pet je radionica evidentiranih u Hercegovini, četiri u zapadnoj, srednjoj i istočnoj Bosni, jedan centar na Nikšićkom području, te par manjih na područjima Srbije i Hrvatske.

¹⁵³ O postojanju pisarskih centara u Hercegovini i istočnoj Bosni svjedoče brojna imena pisara na spomenicima.

¹⁵⁴ Škriljevac, sedra, konglomerat, serpentin, mekana muljika ili granit.

ispunjavanjem vodom. Voda je smrzavanjem stvarala pukotine, što je olakšavalo odvajanje od stijena. Proces transporta odvijao se pomoću tzv. *plazova* ili saonica, pravljenih od hrastovih stabala. Za vuču je korištena stoka, a u iznimnim slučajevima i ljudska snaga. (Bešlagić, 1971: 70-72; Bešlagić, 1982: 462-466, 466-469; Vego, 1981: 144)

Nepobitna je činjenica da je odabir mjesta nastanka nekropole uvelike ovisio od prirodnih čimbenika, no sigurno nisu bili krucijalni. Već je naglašeno da se prilikom odabira mjesta za ukop pokojnika u obzir treba uzeti mogućnost da je to isto mjesto u prošlosti imalo poseban značaj, pa je stoga odabrano za vječno počivalište. Postavljaju se pitanja čemu su kasnosrednjovjekovne populacije težile prakticirajući ovako kompleksan običaj pokapanja (C. Bell, 1992), kako je i zbog čega došlo do prihvaćanja istoga, kako su se pogrebne tradicije mijenjale kroz vrijeme, usvajajući novi način klesanja i ukrašavanja stećaka, te koja je značenja krajolik dobivao polaganjem stećka iznad groba pokojnika?

Prisjetimo se prijelaza iz 7. u 8. st. kada dolazi do promjena u procesu pokapanja i inhumacija zamijenjuje incineraciju. To je prethodilo i procesu pokapanja oko crkava i činjenici da je sve manje grobova bivalo opremljeno prilozima i nalazima. U 12. st. dolazi do teoloških promjena o pitanju smrti i umiranja. Definiranje čistilišta dovelo je do promjena u pogrebnoj praksi. Crkva je definirala sudnji dan na kojemu će se neke duše spasiti, ukoliko su za života zaslužile spasenje, a neke će pak biti osuđene na prokletstvo u paklu. Ostalo je otvoreno pitanje što se događa s dušom u vremenskom rasponu između smrti i posljednjega suda, počiva li ona na jednom ili na više mjesta. Sljedeća promjena, također teološke naravi, jest reformacija koja pozornost usmjerava na pojedinca i njegovo vjerovanje i tumačenje Biblije. (Daniell, 1997: 173)

U razdoblju europskoga kasnosrednjovjekovlja, groblja su se nalazila oko crkava, a stanovnici grada ili pripadnici zajednice smatrali su ih svetim i socijalnim mjestima. Na grobljima se i trgovalo, održavale su se razne igre i borbe, što je bilo zabranjeno gradskim statutima jer se očekivalo da mrtvi počivaju u zasluženom miru. Dopuštena su samo štovanja pojedinih svetkovina i procesije koje su pratile takve događaje. Tijelo pokojnika polagano je u grob tako da je glava bila okrenuta prema zapadu, a noge istočno jer se vjerovalo da će se Isus Krist pojaviti na istoku sudnjega dana. (Daniell, 1997: 109-158) O formiranju groblja oko crkvi u Hercegovini nema mnogo podataka, ali njihovo se postojanje pretpostavlja. Zbog turskih rušenja i prenamjena crkvenih objekata, sačuvano ih je svega nekoliko: Knešpolje – Varda, Gradac – Posušje, Gorica – Sovići, Uzarići – Šarampovo i Grovišta, Mlade – Veljaci, Bašine njive – Tihaljina i dr.

Pretpostavlja se kako su i u srednjem vijeku obveze živih pripadnika zajednice bile da se mole za duše. Na taj su način živi bili trajno povezani sa svojim mrtvim, što znači da briga za pokojnika nije završavala spuštanjem tijela u grob, nego se nastavljala kroz običaje koji su preživjeli do danas. Kasnosrednjovjekovni pogrebni običaji nisu posvjedočeni u povijesnim vrelima. U radu je naveden primjer pogreba jednoga cetinskog Vlaha iz 1377. godine. (Milošević, 1991: 45) U selu Kongora kod Duvna postoji prozni zapis koji kaže: „*Vukla stećak sestra Marta na svog brata Marka, miseca veljače, priko polja Svinjače. Vuklo ga stotinu volova, izilo se stotinu ovnova.*“ (Bešlagić, 1956, 57: 385)

Arheološkim je istraživanjima u grobovima ispod stećaka pronađeno više primjeraka nakita i metalnih dijelova odjeće, ostatci tekstila i rijede oružja, konjaničke opreme i stakla. Ti su nalazi karakteristični za sva kasnosrednjovjekovna groblja na području Hrvatske i BiH.¹⁵⁵ (Petrinec, 2008: 246) U grobovima su pronađene različite vrste novca, te se vjeruje da su namirene kao neka vrste popudbine za drugi svijet. U Europi postoji vjerovanje da stari novac ozdravlja, a ostavljan je u dječje grobove kao amulet protiv zla. R. Gilchrist smatra kako nalazi u grobovima ne moraju nužno označavati status i identitet pokojnika, već mogu biti rezultat emotivne vezanosti uz pokojnika. (Gilchrist, 2008: 121) Iako nalazi u grobovima ispod stećaka nemaju religijskih obilježja, konfesionalna pripadnost pokojnika pretpostavljala se na temelju natpisa koji svjedoče da su pod stećcima pokopani pripadnici vjere Crkve Bosanske, rimokatolici ili pravoslavni.

Rezimiraju li se rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja grobnih cjelina, na području Hercegovine moguće je utvrditi zastupljenost grobova bez grobne arhitekture, grobova obloženih i pokrivenih nepravilnim pločama te grobova s grobnom arhitekturom, dok u Bosni nailazimo na ukope u kamenim i drvenim sarkofazima, što nije slučaj na području Hercegovine. Pokojnici su u skoro svim slučajevima bili položeni na leđa, u smjeru istok-zapad tako da je glava okrenuta prema istoku u pravcu izlazećega Sunca, s rukama opruženim niz tijelo ili položenima na trbuh ili karlicu. Takav način polaganja u grob odraz je kolektiviteta. Istraživanja su pokazala da se nerijetko radilo o dvojnim ili trojnim pokopima pod stećcima. U tim su slučajevima kosti prethodno pokopane osobe skupljene na jedno mjesto, najčešće kod ruku ili nogu posljednjeg ukopanog, dok je glava postavljana uz glavu posljednjeg pokopanog. Š. Bešlagić je na temelju nalaza komadića nagorenoga drveta i ugljena u grobovima ili sloju zemlje iznad njih, pretpostavio da su se na grobljima palile vatre kako bi se pripremlilo jelo za

¹⁵⁵ Razne vrste naušnica, prstenje, dijademe i ukrasne aplikacije, puceta, dijelovi pojasa, pojasne kopče, ulomci tekstila, kapa, staklene čaše, ulomci keramičkih posuda, mačevi, koplja i ostruge.

sudionike u pokopu. Na groblju su se pravile i gozbe u čast pokojnika o čemu svjedoče životinjske kosti pronađene u sloju zemlje bačenom na grobne rake. Sljedeća Bešlagićeva pretpostavka jest da su se na groblju igrala posmrtna kola, što je običaj protiv kojega se borila i katolička crkva u srednjem vijeku. Na takav zaključak navode brojni motivi muških, ženskih i mješovitih kola klesanih na stećcima. Svrha udubljenja na stećcima nazvanih kamenice ili vodenice bila je skupljanje vode za kišnih dana, ostavljanje hrane i pića, ulja, vina i sl. Kao jedan od slabo istraženih, naveo je i običaj ponovnoga sahranjivanja, tj. otvaranja grobne rake nakon tri ili sedam godina, pranja kostiju u vinu i vodi, te sahranjivanja u prisutnosti svećenika. (Bešlagić, 1982: 55-56; Bešlagić, 2004:178)

Praksa pokapanja pod stećcima nastala je kao spoj duhovnih i umjetničkih iskustava populacija iz predantičkog, antičkog razdoblja te pučke i kleričke kulture srednjega vijeka. Prema D. Lovrenoviću, stećci reprezentiraju duhovnu dramu jednoga formalno kršćanskoga društva, još uvijek raspetoga između pagansko-mitoloških i kristoloških tema. (Lovrenović, 2009: 132)

Arheologija je u mogućnosti ponuditi odgovore na pitanja povijesnoga konteksta u kojemu je nastala pogrebna praksa, ponuditi analize arheološkoga materijala pronađenog u grobovima, analize kamena korištenoga za izgradnju nadgrobničkih spomenika, te podatke o tradiciji, tj. kontinuitetu istoga tijekom kasnijih razdoblja. S obzirom na postojanje triju konfesija u srednjovjekovnoj Bosni te očito kolektivno prihvaćeni način pokapanja, u nedostatku pisanih izvora arheologija ne može dati odgovore o razlikama u vjerskim tradicijama vezanim za pogrebne obrede. Jedinu indikatoru vjerske pripadnosti pokojnika jesu epitafi, o čemu svjedoče sljedeći primjeri: natpis Vignja Miloševića koji glasi *Va ime o(t)ca i sina i svetago d(u)ha amin...*(Vego, 1962: 13), te natpisi gosta Milutina i Mišljena, velikodostojnika Crkve bosanske: *Va ime tvoje pričista Trojice, gospodina gosta Milutina bilig...* (Vego, 1964: 53); i *Ase leži dobri gospodin gost Mišljen komu biše priredio po uredbi Avram svoje veliko gostoljubstvo...kada prideš prid gospodina našega Isusa Hrista jednoga...*(Vego, 1970: 61)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U radu se donose podatci o trenutnom stanju nekropola stećaka na području zapadne Hercegovine, koji su prikaz autoričinoga terenskog rada i nastojanja da im se pronade mjesto u zahtjevnom procesu identifikacije *kamenih spavača*. Uvjeti u kojima se vršila revizija otežavali su detaljnije terenske preglede, no uloženi su maksimalni naponi kako bi se došlo do egzaktnih podataka o nekropolama. Postavljeni ciljevi obuhvatili su sintezu nekropola stećaka na području grada Širokoga Brijega te općina Grude, Ljubuški i Posušje. Pored formalno-tipoloških analiza pojedinačnih primjera nadgrobni spomenika, njihovih reljefnih motiva i natpisne građe, nastojalo se pridonijeti jasnijem razumijevanju prostornoga rasporeda nekropola. Kritičkim promišljanjem i propitivanjem postojećih paradigmi, autorica je pokušala otvoriti niz novih pitanja i ponuditi nekoliko interpretacijskih okvira. S obzirom da točna karta rasprostranjenosti lokaliteta na području zapadne Hercegovine ne postoji, u radu se donosi precizan kartografski prikaz nekropola rađen u GIS-u, uz napomenu da su zbog zabrinjavajućega stanja na terenu mogući propusti prilikom evidencije stećaka, ali i nekropola.

Za razliku od dosadašnjih diskursa o stećcima, inovativnost u radu svakako je pokušaj interpretiranja srednjovjekovne sepulkralne kulture pomoću teorijskih perspektiva u arheologiji, gdje su kao temeljna polazišta korištene arheologija prostora i krajolika. U kontekstu navedenih perspektiva, došlo se do novih interpretacija utemeljenih na spoznajama kako čovjek tretira i kreira prostor, pritom uzimajući u obzir logiku smještaja nekropola, blizinu drugih arheoloških lokaliteta i komunikacija, te pretpostavljene kulturne i simboličke elemente. Iako je zamisao u svojim začetcima imala i šire okvire, određeni su parametri utjecali na konačni ishod i obradu teme u granicama mogućeg. Na tomu tragu, potrebno je istaknuti kako je pri proučavanju srednjovjekovnoga krajolika pozornost usmjerena na sveukupnu pojavnost stećka u prostoru te njegovu ideološku, simboličku, religijsku, socijalnu i druge komponente, sažete u formi i oblikovnim svojstvima. Korištenjem komparativne metode analize prostornoga razmještaja pojedinačnih lokaliteta u odnosu na predmetno područje, viđene su diferencijacije u smještaju nekropola u prirodnom ambijentu, na gomilama, u blizini ranijih komunikacija, arheoloških nalazišta i riječnih tokova.

U radu je verificirano trenutno stanje na više od 180 kasnosrednjovjekovnih nekropola s oko 2.100 nadgrobni spomenika, te detaljnom revizijom ispravljene pogreške koje se javljaju u literaturi. Prema rezultatima terenskoga rada, u zapadnoj se Hercegovini po brojnosti stećaka izdvajaju općina Posušje i šire područje grada Širokoga Brijega. Zabilježena je velika

koncentracija nekropola smještenih u blizini riječnih tokova i plodnih polja (Mostarsko blato, Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Ljubuško polje i dr.), s izuzetkom usamljenih primjeraka nadgrobnih spomenika koji se nerijetko nalaze uz recentne obiteljske kuće, u poljima i na pustim predjelima.

Evidentirane su i razlike u kvaliteti obrade, stupnju oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Kvalitetom oblikovanja nadgrobnih spomenika i uglačanosti površina ističu se stećci na nekropolama Širokoga Brijega. Na posebnost širokobriješke klesarske škole ukazuju ploče i sanduci većih dimenzija, te podjela gornje plohe spomenika na četiri polja. Ti su utjecaji evidentirani i na nekropolama općina Grude, Posušje, Čitluk i Mostar.

Primjećuju se jasne diferencijacije u odabiru motiva i oblikovanju stećaka oblika sljemenjaka evidentiranih na nekropolama Blidinja, koje u umjetničkom smislu gravitiraju utjecajima klesarske škole Imotske i Cetinske krajine te Kupresa. Novija su istraživanja ukazala i na sličnosti u izradi motiva spomenikâ ljubuškog i susjednih područja Ploča, Makarske, Vrgorca te Imotskog.

Posebnost hercegovačkih nekropola za razliku od cjelokupnog područja rasprostranjenosti jest i tendencija podizanja nadgrobnih spomenika na gomilama, u blizini gradina i nadomak starih komunikacija te na rubovima plodnih polja. Uočene razlike unutar danas jedinstvenoga geografskog područja zapravo ukazuju na različite kulturološke parametre tijekom razdoblja srednjega vijeka, te na utjecaje susjednih područja u oblikovanju i likovnoj izvedbi stećaka.

Evidentno je i da zapadna Hercegovina, u komparaciji s istočnom, znatno zaostaje po broju natpisa. Naime, u širokobriješkom kraju, uključujući i nekropolu Ledinac, samo su četiri natpisa na kojima su isklesana prezimena obitelji Radivojević, Milošević, Marković, Petrović i Poimilić.

Potrebno je istaknuti kako je došlo vrijeme za napuštanje standarda u istraživanju i za razvoj metodologije koja će ujediniti više znanstvenih disciplina, te omogućiti širi spektar spoznaja o ikonografiji stećaka. Na to ukazuju dosadašnje interpretacije o utjecajima europskoga zapada, tj. romaničke i gotičke umjetnosti, ali i istovremena „degradacija“ kvalitete izvedbe motiva rađenih u plitkom reljefu, promatrane kao arhaični lokalni izričaj. U radu je ponuđeno nekoliko smjerova u kojima je moguće sagledati pojavnost stećka u prostoru i interpretirati njegovu umjetničku vrijednost. Naznačeno je kako je identična tematika fascinirala prapovijesnoga čovjeka, koji je zidove spilja oslikavao geometrijskim i astralnim motivima, scenama lova na životinje, iskazujući na taj način svoj duhovni svijet, ali i

svakodnevni život. Tisućljećima kasnije, ti su motivi usvajani i prilagođavani potrebama čovjeka i vremena u kojemu je egzistirao. U istoj je mjeri srednjovjekovnom čovjeku vizualno bila dostupna rimska umjetnost, što se očituje u odabiru reljefnih motiva poznatih iz antičkoga razdoblja. U konačnici, ne isključujući utjecaje europskih kultura i umjetnosti, kasnosrednjovjekovne su populacije uspjele pronaći osobni izričaj kojim su obilježile svoj egzistencijalni doživljaj, ujedno dajući novo značenje štovanju kulta predaka prapovijesnih i kasnijih arheoloških populacija. Pokapajući se na tumulima ili na lokalitetima s ukopima iz kasnijih arheoloških razdoblja, prostornom su razmještaju dali potpuno novu simboličku konotaciju. Na taj su se način nastojali identificirati sa svojim pretcima rekreirajući odnose prema njima, ali i svoje osobne identitete. Pokapanje na tumulima u suvremenom kontekstu ima moment kontinuiteta. Pozicioniranost gomila i gradina na uzvišenim položajima vjerojatno je oku srednjovjekovnoga čovjeka predstavljala točku s koje će biti bliže Bogu. Stoga je ta mjesta birao kao svoja vječna počivališta.

Velika koncentracija nekropola u blizini plodnih polja upućivala bi na gustu naseljenost određenih područja, dok su na nekropolama u planinskim predjelima vjerojatno pokopani stočari koji su tu boravili tijekom ispaše stoke.

Na temelju terenskoga rada i konzultiranja stručne literature, jedini adekvatan odgovor na problematiku srednjovjekovne sepulkralne kulture odnosi se na prihvaćanje jedinstvenoga načina pokapanja svih kasnosrednjovjekovnih populacija, naručivanje monolitnih nadgrobnih spomenika, njihovo pozicioniranje u prostoru te uporabu određenih simbola i motiva. Na taj je način stvaran krajolik u kojemu su sinkronizirani, materijalno i duhovno, ovozemaljski i zagrobni život. U konačnici došlo se do spoznaje kako su kasnosrednjovjekovna groblja izražavala monumentalnost u formi stećka, baš kao i rimska u formi stele i mauzoleja ili prapovijesna u formi gomile. Upravo monumentalna izvedba nadgrobnih spomenika kao vječnih počivališta asocira na vrhunska arhitektonska ostvarenja europskoga srednjeg vijeka. To je jedna od malobrojnih poveznica koja stećke identificira s umjetničkim ostvarenjima europske gotike, iako u suvremenoj literaturi postoje analogije koje su, ukoliko ih se pomno analizira, nedovoljno argumentirane. Sljedeća poveznica između kasne gotičke umjetnosti i humanizma kojim se čovjeka stavlja u prvi plan, jesu prikazi ljudskih figura, polufigura ili samo ruke na stećcima. Upravo ta eshatološko-humanistička dimenzija, pored brojnoga stanja stećaka, ide u prilog konstataciji da je čovjek kasnoga srednjeg vijeka bio opčinjen smrću.

Primarni problem predstavljaju nedostaci arheoloških istraživanja te antropoloških analiza osteološkoga materijala nekropola zapadne Hercegovine, koji bi poslužili kao glavni indikatori za rekonstrukciju i interpretaciju načina života kasnosrednjovjekovnih populacija.

Slaba zastupljenost u stručnoj literaturi, nedostatak arheološke obrade grobova ispod stećaka i tradicionalan način proučavanja, bili su temeljni razlozi planiranog istraživanja i najveći poticaj u izradi disertacije.

Svakako treba naglasiti kako je revizijom terena prostora zapadne Hercegovine utvrđeno nekoliko u potpunosti uništenih lokaliteta, među kojima i više dislociranih ili utonulih spomenika, s naglaskom na nekropole u općini Posušje. Činjenično stanje na terenu upućuje na zaključak kako kulturno-povijesna baština nije osobito cijenjena u lokalnom, ali ni u širem kontekstu, kolektivna svijest o njezinom očuvanju na niskom je nivou, što dijelom proizlazi iz nedovoljnoga poznavanja same materije. Stećci svakodnevno nestaju pod utjecajem klimatskih promjena i djelovanja atmosferilija, te uslijed neadekvatne zakonske i pravne zaštite.

Dislociranjem monumentalnih primjeraka ili cijelih nekropola, stećci bivaju istrgnuti iz svoga povijesnog konteksta. Revizijom prostora zapadne Hercegovine došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide, kapelice na rimokatoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata. Možda se čini smjelo, ali svakako treba upozoriti na problem involviranja raznih udruga u akcije čišćenja nekropola i istraživanja grobova ispod stećaka, pri čemu se struka rijetko konzultira. Sve to dovodi do neadekvatnih intervencija u korištenja invazivnih sredstava kojima se skida zaštitna patina i ubrzava propadanje nadgrobnih spomenika. Osnutak institucije, čiji će temeljni program biti očuvanje srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, čini se kao jedino rješenje u navedenim okolnostima.

Daljnje proučavanje nekropola stećaka zahtijeva odbacivanje konvencionalnoga pristupa i stereotipa koji i danas kruže u znanstvenim krugovima. Postavlja se pitanje u kojoj se mjeri korijeni umjetnosti stećaka mogu tražiti u neposrednoj okolini teritorija na kojemu se rasprostiru stećci, te može li se govoriti o tomu da su korijeni stećaka zemljopisno mnogo rašireniji i vremenski dublji nego što se ranije smatralo?

Stećak u prostoru ima jak skulpturalni element koji ga čini bliskim nama. U današnjem kontekstu, stećci predstavljaju umjetničko djelo koje ima svoju ideju, kreativnost i tehničku izvedbu. Neovisno od načina na koji se stećak kao umjetničko djelo valorizira, moment likovnosti ujedno predstavlja kulturno-povijesni kontekst, ali i percepciju klesara i promatrača s kojima je stećak komunicirao upravo preko svoga simboličkog momenta. Budućnost istraživanja u svrhu daljnje razrade prostornoga razmještaja nekropola i percepcije stećka kao nadgrobnoga spomenika treba usmjeriti ne samo na ekonomske i funkcionalne parametre, nego na simbolički moment i likovni jezik nadgrobnoga spomenika. Pritom treba imati u vidu da se to umjetničko djelo promatra u sveukupnoj pojavnosti, a ne parcijalnim promatranjem i

tumačenjem određene scene ili motiva. Na koncu treba istaknuti kako se u radovima nekih eminentnih imena uočavaju tendencije za inkorporiranjem suvremenih konstrukata u povijesnu prošlost, ali i isključivost i subjektivnost koje su nastale kao rezultat „moderniziranja“ bosanskohercegovačkog srednjovjekovlja.

LITERATURA

- ALIČIĆ, S. A. (1970.): Lištica pod turskom vlašću u 15. i 16. st., u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja, Etnologija*, Sarajevo, 97-134.
- ALIČIĆ, S. A. (1985.): *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* (1988.), Tom 3, Sarajevo.
- ANČIĆ, M. (1996.): Humsko kneštvo, u: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral-Naša djeca, Mostar – Zagreb, 129-142.
- ANČIĆ, M. (2001.): *Na rubu zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Dom i svijet, Zagreb.
- ANČIĆ, M. (2004.): Vlast bosanskih vladara u humskoj zemlji, u: *Viganj i njegovo doba*, Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu obilježavanja 600. obljetnice prvog pisanog spomena imena Kočerin i srednjovjekovnog natpisa Vignja Miloševića, Gral, Široki Brijeg, 41-57.
- ANČIĆ, M. (2007.): Srednjovjekovno plemstvo na prostoru između Zrmanje i Neretve, u: *Dalmatinska zagora – nepoznata zemlja*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb.
- ANČIĆ, M. (2008.): Kako "popraviti" prošlost, konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. st., *Povijesni prilozi* 34/2008, Zadar, 83-102.
- ANČIĆ, M. (2011.): Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De Administrando Imperio, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Zbornik radova knj.1., 217-278.
- ANĐELIĆ, P. (1970.): *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P. (1974.): Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 259-279.
- ANĐELIĆ, P. (1975.): *Historijski spomenici Konjica i okoline*, I., Skupština opštine, Konjic.
- ANĐELIĆ, P. (1984.): Doba srednjovjekovne bosanske države, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo.
- ANĐELIĆ, P.; SIVRIĆ, M.; ANĐELIĆ, T. (1999.): *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999.
- ANĐELIĆ, T.; SIVRIĆ, M. (1999.): Srednjovjekovna župa Velika (Veljaci) u Humskoj zemlji, u: *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar.

- ANĐELIĆ, T. (2003.): Srednjovjekovni grad kraj vrela Lištice, u: *Vitko 3*, Matica hrvatska, Široki Brijeg.
- ANSCHUETZ, K., F.; WILSHUSEN, R., H.; SCHEICK, C. (2001.): An Archaeology of Landscapes: Perspectives and Directions, in: *Journal of Archaeological Research*, Vol. 9., No. 2., 157-211.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., (1988.): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, (2011.): *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, 2011.
- ASHMORE, W.; KNAPP, A. B. (1999.): Archaeologies of landscape, Contemporary Perspectives, in: *Social Archaeology*, Blackwell publisher, Oxford, UK, 1-30
- ATANACKOVIĆ SALČIĆ V. (1981.): Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, u: *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, XIV-XV, Sarajevo, 257-284.
- ATANACKOVIĆ SALČIĆ, V. (1985.): Arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Pivnice u selu Hardomilje kod Ljubuškog, u: *Zborniku 100 godina muzeja na Humcu (1884. – 1894.)*, Ljubuški, 169-187.
- BABIĆ, S. (2010.): Arheologija i etnicitet, u: *Etnoarheološki problemi*, n. s. god. 5, sv. 1, 139-143
- BAKULA, P. (1970.): *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867*, Mostar.
- BARIŠIĆ, N. (1892.): Posušje, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. III, Sarajevo, 275-277.
- BASLER, Đ. (1972.): *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BELAMARIĆ, J. (2001.): *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Književni krug, Split.
- BELL, C. (1992.): *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford University Press.
- BENAC, A. (1950.): *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, I., Zemaljski muzej, Sarajevo.
- BENAC, A. (1951.): *Olovo*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, II., Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd.
- BENAC, A. (1952.): *Široki Brijeg*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, III., Zemaljski muzej, Sarajevo.

- BENAC, A. (1967.): *Stećci*, Izdavački zavod „Jugoslavija“, Beograd.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1956.): Stećci kod Raške gore, u: *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH, III, Sarajevo, 253-260.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1956/1957.): Stećci Duvanjskog polja, *Starinar*, Nova Serija, VII. – VIII., Beograd.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1959.): *Stećci na Blidinju*, Izdavački zavod Jugoslavenske Akademije, Zagreb.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1971.): *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1971a.): *Stećci i njihova umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ Š. (1980.): Jedan austrougarski popis stećaka, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21 (Fiskovićev zbornik I), Split, 638-647.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1982.): *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ, Š. (1983.): *Grborezi*, Srednjovjekovna nekropola, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Sarajevo.
- BEŠLAGIĆ, Š. (2004.): *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo.
- BINFORD, R. L. (1962.): Archaeology as anthropology, in: *American Antiquity* 28 (2), 217-225.
- BINFORD, R. L. (1972.): *An archaeological Perspective*, Seminar Press, New York and London.
- BINFORD, R. L. (1982.): *The archaeology of place*, Journal of Anthropological archaeology, 1, 5-31.
- BLOCH, M.(1977.): *The past and the present in the present*, Man New series, Vol. 12, No. 2, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 278-292.
- BOGDANOVIĆ, B. (1958): *Mali urbanizam*, Narodna prosvjeta, Sarajevo.
- BONIĆ, R. (1965.): Srednjovjekovni grad Kruševac u Humu, u: *Mandićev zbornik*, Rim.
- BOJANOVSKI, I. (1977.): Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim naglaskom na područje BiH). I., Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, u: *Godišnjak, Knjiga XV/Akademija nauka i umjetnosti BiH*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 13, 83-153.
- BOJANOVSKI, I. (1971.): Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, Prehistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, u: *Godišnjak/Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centra za balkanološka istraživanja XV*, k. 13, Sarajevo, 101.

- BOJANOVSKI, I. (1985.): Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus), u zborniku: *100 godina muzeja na Humcu (1884. – 1984.)*, Ljubuški.
- BOJANOVSKI, I. (1988.): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela/ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6., Sarajevo.
- BRKOVIĆ, M. (2010.): *Srednjovjekovna Bosna i Hum, Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar.
- CHAPMAN, R. (2003.): Death, society and archaeology: the social dimensions of mortuary practices, In: *Mortality*, Vol 8, No. 3, Routledge, 305-312.
- CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A. (1987.): *Rječnik simbola*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
- CLARKE, L. D. (1977.): *Spatial Archaeology*, Academic press, Boston.
- CVITANOVIĆ, A. (2002.): *Geografski riječnik*, Matica hrvatska, Zadar.
- ČOVIĆ, B. (1971.): Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina), u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 26, 301-302.
- ČOVIĆ, B. (1984.): Brončano i željezno doba, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 101.-191.
- ČOVIĆ, B. (1989.): Posuška kultura, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. 44, Sarajevo, 61-127.
- ČULJAK, N., PAPONJA, A., VASILJ, S. (2012.): *Arheološki vodič Hercegovine*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- ČULJAK, N. (2017.): *Kasnosrednjovjekovni gradovi i utvrde na prostoru današnje Hercegovine u svjetlu arheološko – topografskih istraživanja*, Neobjavljeni doktorski rad, Zadar.
- ČURČIĆ, V. (1943.): Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, tab. X, sl. 39a., 21-226.
- ĆIRKOVIĆ, S. (1964.): *Istorija srednjovekovne bosanske države*, SKZ, Beograd.
- ĆOŠKOVIĆ, P. (2005.): *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo.
- DANIELL, C. (1997.): *Death and burial in medieval England 1066-1550*, Routledge, London.
- DEISSLER, A. (2009.): *Psalmi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- DINIĆ M. (1967.): *Humsko-trebinjska vlastela*, Posebna izdanja SAN, knjiga CCCXCVII., Odeljenje društvenih nauka, knjiga 54, Naučno delo, Beograd.
- DIZDAR, G. (2016.): Slučaj UNESCO ili kako su stećci postali spomenici bez identiteta, u: *Baština*, br. 4., Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 38-65.

- DODIG, R. (1985.): Greda – srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 4, Mostar
- DODIG, R. (1996.): Arheološki lokaliteti u Ljubuškom, u zborniku: *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme*, Ziral – Naša djeca, Mostar-Zagreb, 143-148.
- DODIG, R. (1997.): Mlade kod Veljaka, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 3 (11), Mostar, 17-22.
- DODIG, R. (2003.): Epigrafički spomenici iz Naronitanskoga konventa, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 22, Zagreb-Metković-Split, 233-252.
- DODIG, R. (2011.): Etnička, konfesionalna i regionalna imena i nadimci u Hercegovini XV. – XIX. st., u zborniku: *Hum i Hercegovina kroz povijest, Knjiga 1.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 833.
- DRAGIĆ, M. (1999.): *Deset kamenih mačeva*, Baška Voda.
- DUGANDŽIĆ, I., SOPTA J. (1999.): *Rasno – Dužice, župa Rasno*, Matica hrvatska, Široki Brijeg.
- DUGANDŽIĆ, I. (2004.): *Širokobriješka baština*, Matica hrvatska, Široki Brijeg.
- DUGANDŽIĆ, I. (2010.): *Kamen i voda*, Kraški izvori u Rašanjskom polju, Fram Ziral, Rasno – Široki Brijeg.
- DUGANDŽIĆ, I., ŠIMIĆ, M. (2017.): *Biloševica, zaboravljeno počivalište*, Hrvatsko društvo čuvara baštine Široki Brijeg.
- DŽAJA M. S. (1999.): *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463. – 1804.*, Ziral, Mostar.
- DŽAJA, M. S., LOVRENOVIĆ, D. (2007.): Srednjovjekovna crkva bosanska, posebni prilog Svijetla riječi: Bosanski krstjani ni dualisti ni bogumili, *Svijetlo riječi*, 3-16.
- EVANS, J. A. (1883.-1885.): *Antiquarian researches in Illyricum I – IV*, Westminster
- FIALA, F. (1889.): Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine; Nagjen grob kod Ljubuškog, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. III, Sarajevo, 89-90.
- FIALA, F. (1893.): Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knj. 1, Sarajevo, 145-151.
- FIALA, F. (1893.): Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, knj. 3, 517-526.
- FIALA, F. (1894.): Prahistoričke bilješke, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 2, Sarajevo, 325-332.
- FIALA, F. (1895.): Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 3, Sarajevo, 365-378.

- FILIPOVIĆ, E. (2017.): *Bosansko kraljevstvo, Historija srednjovjekovne Bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo.
- FILIPOVIĆ, M. (1965.): Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod Južnih Slavena, *Radovi*, Naučno društvo BiH, knjiga XXVI., Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 9, Sarajevo, 187-192.
- FISKOVIĆ, C. (1961.): *Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split, 173.
- FISKOVIĆ, C. (1973.): „Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini“, u: *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura (SBIEK)*, Muzej grada Zenice, III., Zenica.
- FORTIS, A. (1984.): *Put po Dalmaciji*, Globus, Zagreb.
- GALIĆ, J. (2015.): *Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene kod naselja*, doktorska disertacija, Novi Sad.
- GRAKALIĆ, M. (1990.): Najstariji hrvatski (slavonski) grb, u: *Hrvatski grb (grbovi hrvatskih zemalja)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- GILCHRIST, R. (2007.): Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith, u: Gilchrist, R., and Reynolds, A. *Reflections: 50 years of Medieval archaeology, 1957 – 2007.*, Society for medieval archaeology monographs, Maney, Leeds, 385 – 408.
- GILCHRIST, R. (2008.): Magic for the dead? The archaeology of magic in later medieval burials, *Medieval archaeology*, 52, 119-159
- GILCHRIST, R. (2014.): Transforming medieval beliefs: the significance of bodily resurrection to medieval bodily rituals, u: M. Prusac and M. Brandt (eds) *Ritual Changes and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, Oxbow, Oxford, 379-396.
- GLAVAŠ, T. (2008.): Starohrvatska crkva sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, u: *Matica Hrvatska*, Ogranak Matice hrvatske Grude, Susreti 2, 11-17.
- GLAVAŠ, T. (2006.): Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (IV. – XIV. st), u zborniku: *Sto godina crkve na Širokom Brijegu*, Široki Brijeg, 23-47.
- GLAS HERCEGOVCA, god. V, br.37/1888., „Nova cesta“, Mostar, srieda, 19. rujna 1888, 3.
- HÄRKE, H. (2001.): Cemeteries as places of power, u: *Topographies of power in the Early Middle Ages (The transformation of the Roman world, 6)*, De Jong, M. and Theuws, F. with van Rhijn, C. (eds.), Brill, Leiden, Boston and Cologne, Brill.

- HERCIGONJA, E. (2006.): *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- HODDER, I. (1982.): *Symbols in Action – Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge University press, Cambridge.
- HODDER, I. (1982b.): *The present past*, Batsford, London, 1982., Cambridge University Press, Cambridge.
- HODDER, I. (1985.): Post-processual archaeology, u: M. Schiffer (ur.) *Advances in Archaeological Method and Theory* 8, Academic press, New York.
- HODDER, I. (2006.): Theoretical archaeology: A reactionary view. *Symbolic and Structural Archaeology* (1-17). Cambridge: Cambridge University Press.
- HOSKINS, W. G. (1955.): *The Making of the English landscape*, Leicester.
- HRABAK, B. (2003.): *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine II*, Arhivar, Beograd.
- HRABAK, B. (1956.): O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, NS, Istorija i etnografija, Sv. 11, Sarajevo, 23-39.
- HUIZINGA, J. (1964.): *Jesen srednjeg vijeka*, Matica hrvatska, Zagreb.
- INGOLD, T. (1993.): Temporality of the landscape, *World Archaeology*, Vol. 25 No. 2, Conceptions of time and ancient Society, Routledge, 152-174
- IVANČEVIĆ, R. (1990.): *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- JAGIĆ, V. (1890.): Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 1., Sarajevo, 1-9.
- JIREČEK, K. (1951.): *Trgovački rudnici i drumovi Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Svjetlost, Sarajevo.
- JOHNSON, M. (1999.): *Arheological theory: An introduction*, Wiley-Blackwell.
- JOHNSON, M. (2007.): *Ideas of landscape*, Blackwell Publishing.
- JOLIĆ, R. (2013.): *Župa Međugorje*, Međugorje.
- JOLIĆ, R. (2015.): *Župa sv. Marka u Klobuku*, Tomislavgrad – Ljubuški.
- JONES, S. (1997.): *The archaeology of ethnicity*, Constructing identities in the past and present, Routledge, London.
- KAJMAKOVIĆ, Z. (1973.): Neki ikonografski motivi na stećcima, u: *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanje Muzeja grada Zenice III, Zenica, 297-305.
- Katalog izložbe *Stećci* (2008.), Galerija Klovićevi dvori, Zagreb.
- KLAIĆ, N. (1971.): *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.

- KORAĆ, D. (2008.): *Vjera u Humskoj zemlji*, Crkva na kamenu, Mostar.
- KORAĆ, D. (2015.): *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Crkva na kamenu, Mostar.
- KORDIĆ, K. (1998.): Nalazišta i povijesna mjesta u Brotnju, u: *Brotnjo zbornik 2*, Čitluk.
- KORDIĆ, Z. (1989.): Bekija, u: *Sovići i Gorica u Bekiji*, Zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi, Sovići i Grude.
- KOVAČEVIĆ, D. (1961.): *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- KRALJEVIĆ, G. (1974.): Antički novci iz Posušskog Graca u zbirci Zemaljskog muzeja, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 169-177.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I. (1851.): *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb.
- KURPEŠIĆ, B. (2001.): *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- KULENOVIĆ, I. (2013.): *Materijalna kultura, značenje i praksa*, Naklada slap, Jastrebarsko.
- KUŽIĆ, K. (2008.): Kamik i zvijezde, u: *Izložba: Stećci, 4. rujna 2008.-2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 130-137.
- LASIĆ, V. (1995.): *Pleterni ukras od najstarijih vremena do danas, njegov likovni oblik i značenje*, Ziral, knj. 68., Chicago.
- LOVRENOVIĆ, D. (2002.): Topografija stećaka u BiH – gradovi mrtvih, u: *Izložba: Stećci, 4. rujna 2008.-2. studenoga 2008.*, Zagreb, 140-195.
- LOVRENOVIĆ, D. (2008.): Epitafi knjige života, u: *Izložba: Stećci, 4. rujna 2008.-2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 204-217.
- LOVRENOVIĆ, D. (2009.): *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka – monografija*, Rabic, Sarajevo.
- LOVRENOVIĆ, D. (2013.): *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- LOW, SETHA, M. (2009.): Towards an anthropological theory of space and place, in: *Semiotica*, Journal of the International Association for Semiotic Studies, Issue 175, 21-37 (<https://doi.org/10.1515/semi.2009.041>)
- Ljetopis posuški*, (1998.), Matica hrvatska Posušje, 1998.
- MADDRELL, A.; SIDAWAY, J. (2010.): Bringing a spatial lens to death, dying, mourning and remembrance, u: *Deathscapes, spaces for death, dying, mourning and remembrance* (Farnham: Ashgate), 1-2.

- MADŽAR, I., PAVLIČIĆ, V. (2013.): Prirodni i kulturni krajolik vrgoračko-ljubuškog područja na izabranim kartografskim prikazima iz 18. st., u: *Geoadria*, god. 18, br. 2.
- MAJIĆ, P. (2015.): *Drinovci su čuđenje u svijetu*, Matica hrvatska, Grude.
- MAJIĆ, Ž. (2016.): *Župa Jare*, Crkva na kamenu, Mostar
- MANDIĆ, D. (1934.): *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba. Sv. I., G. 1463. – 1699.*, Povijesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca, Mostar, 1934.
- MANDIĆ, D. (1966.): *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Hrvatska revija. Kulturno-književni tromjesečnik. Urednik: Vinko Nikolić. Godina XVI/svezak 2 – 4 (62-64), 237-246.
- MANDIĆ, D. (1979.): *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Bosna i Hercegovina, Povijesno – kritička istraživanja, sv. II, Chicago – Roma – Zurrich – Toronto.
- MANDIĆ, N. (2002.): *Podrijetlo hrvatskih starosjedilačkih rodova u Širokom Brijegu i okolici*, autor.
- MARIĆ, Z. (1962.): Vir kod Posušja, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s., Arheologija XVII, Sarajevo, 63-72.
- MARKOVIĆ, M. (1998.): *Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, AGM, Zagreb, 1998.
- MASSEY, D. (2005.): *For Space*, Sage Publications, London.
- MIKULIĆ, P. (2004.): *Iz likovnosti bosanskog srednjovjekovlja*, Naklada Zoro, Sarajevo – Zagreb.
- MILETIĆ, N. (1982.): *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd – Zagreb – Mostar.
- MILETIĆ, N. (1982a.): Stećci – arheološki i likovni aspekt, u: *Bogumilstvo na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite – SANU – ANUBIH, Skopje.
- MILOŠEVIĆ, A. (1991.): *Stećci i Vlasi*, Stećci i vlaške migracije XIV. i XV. st., u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, Split.
- MULIĆ, J. (2004.): *Hercegovina*, Muzej Hercegovine, Mostar, 188.
- MUŽIĆ, I. (2009.): Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. Serija – svezak 36, Split, 315-349.
- NIKIĆ, A. (2001.-2002.): Srednjovjekovni franjevački samostani u Hercegovini, u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 6 – 7 (14 -15), 203-223.
- NIKIĆ, A. (2010.): Kretanje pučanstva u Tihaljini, u: *Susreti 4*, Matica hrvatska Grude.
- NOSIĆ, M. (2011.): *Humačka ploča*, Hrvatsko filološko društvo Rijeka, Rijeka.
- NOVAKOVIĆ, P. (2001.): *Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primeru Krasa*, Doktorska disertacija, Ljubljana.

- NOVAKOVIĆ, P. (2003.): *Osvajanje prostora, Razvoj prostorske in krajinske arheologije*, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana.
- NOVAKOVIĆ, P. (2008.): Arheologija prostora i arheologija krajolika, u: *Povijest u kršu*, zbornik Projekta „Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici,“ FF Press, Zagreb, 15-55.
- OLSEN, B. (2002.): *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Geopoetika, Beograd.
- OREČ, P. (1977.): Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XXXII, Sarajevo, 181-291.
- OREČ, P. (1994.): Čovjek na kršu između Neretve i Cetine, u: *Naš krš*, XI, 18-19, 149-155
- OREČ, P. (1994.): Prilog proučavanju starohrvatske županije Imota, novi toponomastičko – arheološki nalazi, u: *Imotski zbornik 2*, Matica hrvatska, Imotski, 71-88.
- OREČ, P. (1994.): Prilog proučavanju srednjovjekovnog grada Ričani iz 1454. godine, u: *Imotski zbornik 2*, Matica hrvatska, Imotski, 89-96.
- OREČ, F., ŠARAVANJA, K., GRBEŠA, I. (2013.): Graditeljska baština od kamena na području općine Posušje s posebnim osvrtom na stanje objekata od miljevine, Zbornik radova sa 1. Međunarodnog Simpozija o kamenu *Hercegovina – zemlja kamena* Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Broj 6, 112-127.
- OREČ, P., Zabilješke od 26.9. 1979. – 7.3. 1980.; Inv. br. 244, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke iz 1974., Inv. br. 245, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke od 14. 10. 1983., Inv. br. 528, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke iz 1952, Inv. br. 528, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke od 6. 8. – 1. 11. 1969., Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke od 6.8. 1976. – 31.8. 1976., Inv. br. 241, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke: Posušje u pisanim izvorima, Inv. br. 527, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- OREČ, P., Zabilješke od 2.8. 1982. – 3.1. 1983., Inv. br. 220, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje

- OREČ, P., Zabilješke iz 1989., Inv. br. 266, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje
- PALAMETA, M. (1996.): Stećci i njihov kulturološki kontekst (Prilog reinterpretaciji kulturološke tradicije), u : *Uz 600. obljetnicu Dabišine povelje i spomena Veljaka (1395. – 1995.)*, Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, Zbornik, Ziral, Mostar, 161-171.
- PALAMETA, M. (2011.): Kršćanska likovnost na stećcima, *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 279-330.
- PAŠALIĆ, E. (1984.): Period rimske vladavine do kraja III. vijeka, u: *Kulturna istorija BiH od najranijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Veselin Masleša, Sarajevo, 191-309.
- PALAVESTRA, V. (1970): Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, NS, sv. XXIV/XXV, Sarajevo, 337-358.
- PANDŽIĆ, B. (1980.): Izvještaji makarskog biskupa Bogdanovića u vatikanskom arhivu, u: *Nova et vetera*, Sarajevo.
- PAPONJA, A. (2007.): Ubikacija toponima naselja ljubuške nahije prema osmanskom popisu iz 1585., u: *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 21.
- PARKER PEARSON, M. (1982.): Mortuary practices, society and ideology: an etnoarchaeological study, u: *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge University press, London, 99-114.
- PATSCH, C. (1896.): Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. 2, Sarajevo, 193-195.
- PATSCH, C. (1900.): Rimska mjesta po Imotskom polju, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, knj. 2, 295-344.
- PATSCH, C. (1904.): Arheološko epigrafsko istraživanje o povijesti rimske pokrajine Dalmacije, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sv. 1, Sarajevo, 33-60.
- PATSCH, C. (1914.): Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo*, Sv. 1 i 2, 141-220.
- PAŠALIĆ, E. (1960.): Naselja uz rimsku cestu Runović – Tihaljina – Humac – Naroni i uz mrežu vicinalnih puteva, u: *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 55-59.
- PAVLOVIĆ, A. (1960.): *Župa Studenci u Hercegovini*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011.
- PAŠALIĆ, E. (1960.): *Antička naselja i komunikacije Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej, Sarajevo.

- PETRIĆ, M. (1970.): Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Etnologija, n. s., sv. XXIV/XXV, 1969/1970., Sarajevo, 9-95.
- PETRIČUŠIĆ, R. (1998.): Stećci (s osobitim osvrtom na stećke u posuškom kraju), u: *Ljetopis Posuški*, Matica hrvatska, Posušje, 75-85.
- PETRINEC, M. (2008.): Nalazi u grobovima ispod stećaka, u: Izložba: *Stećci, 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi Dvori, Zagreb, 246-267.
- POHL, W., MEHOFER, M. (2010.): Archaeology of Identity/Archäologie der Identität, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, sv. 17, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010., 9-25.
- RADIMSKY, V. (1891.): Visoravan Rakitno u Hercegovini, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Knj. 4, Sarajevo, 413-424.
- RADIMSKY, V. (1894.): Rimska razvalina Biograci u Mostarskom blatu, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 429-448.
- RADIMSKY, V. (1894.): Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. VI., Sarajevo, 429-448..
- SANKOVIĆ SIMČIĆ, V. (2000.): *Revitalizacija graditeljske baštine*, Sarajevo.
- SERGEJEVSKI, D. (1954.): Starokršćanska bazilika u Klobuku, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 189-210.
- SERGEJEVSKI, D. (1961.): Bazilika u Mokrom, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 211- 228.
- SIVRIĆ, M. (1997.): Nekoliko najstarijih podataka o Broćnu i njegovu imenu, u: *Broćno I*, Zbornik, Čitluk, 7-20.
- SIVRIĆ, M. (2004.): Kočerin u županijskom sustavu Humske zemlje, u: *Viganj i njegovo doba*, Zbornik, Gral, Široki Brijeg, 157-174.
- SIVRIĆ, M. (2009.): Dolazak franjevaca u Humsku zemlju i u susjedno područje u srednjem vijeku prema vrelima dubrovačkoga podrijetla, u: *Hercegovina franciscana: časopis za duhovnost, znanost i umjetnost V/5*, Mostar, 51-80.
- SLUŽBENI GLASNIK OPĆINE ŠIROKI BRIJEG, br.11/06, Široki Brijeg, 2006.
- SOLDO, M. (2015.): Rezultati istraživanja srednjovjekovne grobne crkve na lokalitetu Varda, Knešpolje u Širokom Brijegu, u: *Naše starine* br. XXIII, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo, 11-25.

- SOLDO, M. (2016.): Zaštitno istraživanje kasnosrednjovjekovnog groblja kod osnovne škole u Kočerinu, u: *Godišnjak, CBI. ANUBIH*, 45, Sarajevo, 205-214.
- STIPIČEVIĆ, A. (1981.): *Kulni simboli kod Ilira*, Akademija nauka i umjetnosti, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo.
- ŠIMUNOVIĆ, P. (1995.): *Hrvatska prezimena: podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*, Golden Marketing, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, V. (2011.): Reljefne osobitosti prostora Zapadnohercegovačke županije – podloga geološkom i turističkom vrednovanju kao prilog održivom razvoju županije, u: *Susreti* 5, Matica hrvatska Grude, 161-181.
- ŠIMUNOVIĆ, V. (1997.): Hijerarhija centralnih naselja zapadne Hercegovine, u: *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32, Zagreb, 125-144.
- ŠIMIĆ, M. (2014.): Hrvatski ćirilski natpisi iz Gorice kod Gruda, u: *Susreti* 8, Matica hrvatska, Grude, 123-23.
- ŠKOBALJ, A. (1970.): Rasprostranjenost stećaka i njihova povezanost s gomilama i gradinama, u: *Obredne gomile*, Sveti križ na Čiovu.
- ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, R. (2015.): *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*, FF press, Zagreb.
- ŠPANJOL PANDELO, B. (2008.): Prilog ikonografiji plesa mrtvaca, u: *Ples smrti: Prispevki k ikonografiji mrtvaškoga plesa v Bermuin v Hrastovlju*, KVARTAL V-2, 41-43.
- TILLEY, C. (1994.): *Phenomenology of landscape, Places, paths and monuments*, Berg publishers, Oxford, United Kingdom.
- TICA, M. (2011.): *Stećci od Zgošće do Ledinca*, Grafotisak Grude, Zagreb.
- THOMAS, J. (2001.): Archaeologies of place and landscape, u: *Archaeological Theory today*, Ian Hodder, Polity Press, Cambridge, UK, 165-186.
- TOMASOVIĆ, M. (2008.): Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini, u: *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. 3, Sv. 35, 167-183.
- TOMASOVIĆ, M. (2008.): Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja, *Izložba: Stećci, 2. rujna 2008. – 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 120-129.
- TOMASOVIĆ, M. (2011.): Crkvena arhitektura Huma od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela, u zborniku: *Hum i Hercegovina kroz povijest, Knj. 1*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 157-196.

- TRUHELKA, Ć. (1891.): Stari bosanski natpisi, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 3, 86-87.
- TRUHELKA, Ć. (1893.): Rimske razvaline u Vitini, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 4, Sarajevo, 673-678.
- TRUHELKA, Ć. (1899): Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, Sv. 2. i 3, 339-396.
- UGLEŠIĆ, A., VUČIĆ, E. (2014.): Ikonografija stećaka – revizija terena područja zapadne Hercegovine, u: *Suvremena pitanja, Časopis za prosvjetu i kulturu*, Godište IX., broj 18., Matica hrvatska, Mostar, 69-80.
- UJEVIĆ, A. (1991.): *Imotska krajina*, Matica hrvatska, Imotski.
- VEGO, M. (1954.): *Ljubuški, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, sv. VI, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo.
- VEGO, M. (1954.): Statueta iz Studenaca, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 175-178.
- VEGO, M. (1955.): *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, X, Sarajevo, 157-166.
- VEGO, M. (1957.): *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo.
- VEGO, M. (1957.): *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XII, Sarajevo, 127-141.
- VEGO, M. (1958.): Ćirilski natpisi iz Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. XIII, Sarajevo, 169-177.
- VEGO, M. (1964.): *Bekija kroz vijekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo.
- VEGO, M. (1982.): *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo.
- VEGO, M. (1961.): Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s., XV.-XVI., Sarajevo, 259-286.
- VEGO, M. (1962.): *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Knjiga I. Zemaljski muzej, Sarajevo.
- VEGO, M. (1980.): *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo.
- VEGO, M. (1981.): *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878.*, Čitluk, 144.
- VIDOVIĆ, D. (1954.): *Simbolične predstave na stećcima*, n. s. II, Sarajevo, 119-127.
- VUČIĆ, E., PUTICA, J. (2017.): Stećci – medieval tombstones as great potential for the development of cultural tourism in western Herzegovina region, u: *3rd International Tourism and Hospitality Management Conference Book of proceedings*, vol. 3, Belgrade, 80-90
- VUKOJA, B., VUČIĆ, E. (2015.): *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*, Grude

- WENZEL, M. (1965.): *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M. (1966.): Ilirsko pleme Delmati. I. dio, u: *Godišnjak/Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2., 27-92
- ZELENKA, A. (1962.): Prilozi za proučavanje srednjovjekovnih nekropola stećaka na Radimlji i Ošaničkoj Gorici kod Stoca, u: *Naše starine*, VIII, Zavod za zaštitu spomenika, Sarajevo, 172-174.
- ZELENKA, A. (1998.): Stećci s područja Vionice, Prilog proučavanju prošlosti Brotnja, u: *Brotnjo, Zbornik 2*, Matica hrvatska, Čitluk, 1998., 41-47.
- ZLATOVIĆ, S. (1889.): Kronika o. Pavla Šilobradovića o četovanju u Primorju (1662. – 1686.), u: *Starine/JAZU*, knj. 21.
- ZOVKOVA, M. (1890.): Kako je postao Ljubuški i njegovo ime, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. II, Sarajevo, 237-238.

ŽIVOTOPIS KANDIDATKINJE

Edita Vučić rođena je 7. veljače 1976. u Mostaru, Bosna i Hercegovina. Osnovnu školu pohađala je u Mostaru, a srednju strojarsku školu završila u Ljubuškom (1994.) Diplomirala je arheologiju (A) i povijest umjetnosti (B) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (2011.) Od akademske godine 2012./'13. studentica je Poslijediplomskoga doktorskog studija arheologije pri Sveučilištu u Zagrebu. U svibnju 2016. uspješno je obranila sinopsis doktorske disertacije na temu *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*.

Od 2012. god. uposlena je na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru. U listopadu 2013. god. izabrana je u zvanje više asistentice pri Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru. Od 2015. god. angažirana je i na Odjelu za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

Sudjelovanje na međunarodnim konferencijama:

- 2017. 3rd International tourism and hospitality management Conference, Belgrade
- 2017. Međunarodna naučna konferencija "Mak Dizdar, prvih stotinu godina", Bošnjački Institut, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
- 2016. Okrugli sto *Stećci, UNESCO i Bosna i Hercegovina*, Bošnjački Institut i Fondacija Mak Dizdar, Sarajevo
- 2014. 3rd International Postgraduate Conference on Medieval Archeology Institute for Archaeologies, University of Innsbruck, Innsbruck
- 2014. Međunarodni naučni skup "Šefik Bešlić i stećci", Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Sarajevo

Od 2015. aktivno sudjeluje u radu DPUMH (Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine).

Sudjelovala je u arheološkim istraživanjima na lokalitetima Ravlića pećina; Pakoštanec-Crkvine; Rivine-Crkvine, Stolac; Vitina, Ljubuški i Biskupija, Mostar.

Recenzent je nacionalne monografije *Stećkopedija, Kameno blago stare bosanske države*.

Popis objavljenih radova:

2017: „Stećci – Medieval tombstones as a great potential for development of tourism in western Herzegovina region“, in: Book of proceedings of ITHMC 2017;

(https://www.ithmc.com/sites/default/files/ithmc_2017_book_of_proceedings_v1.pdf)

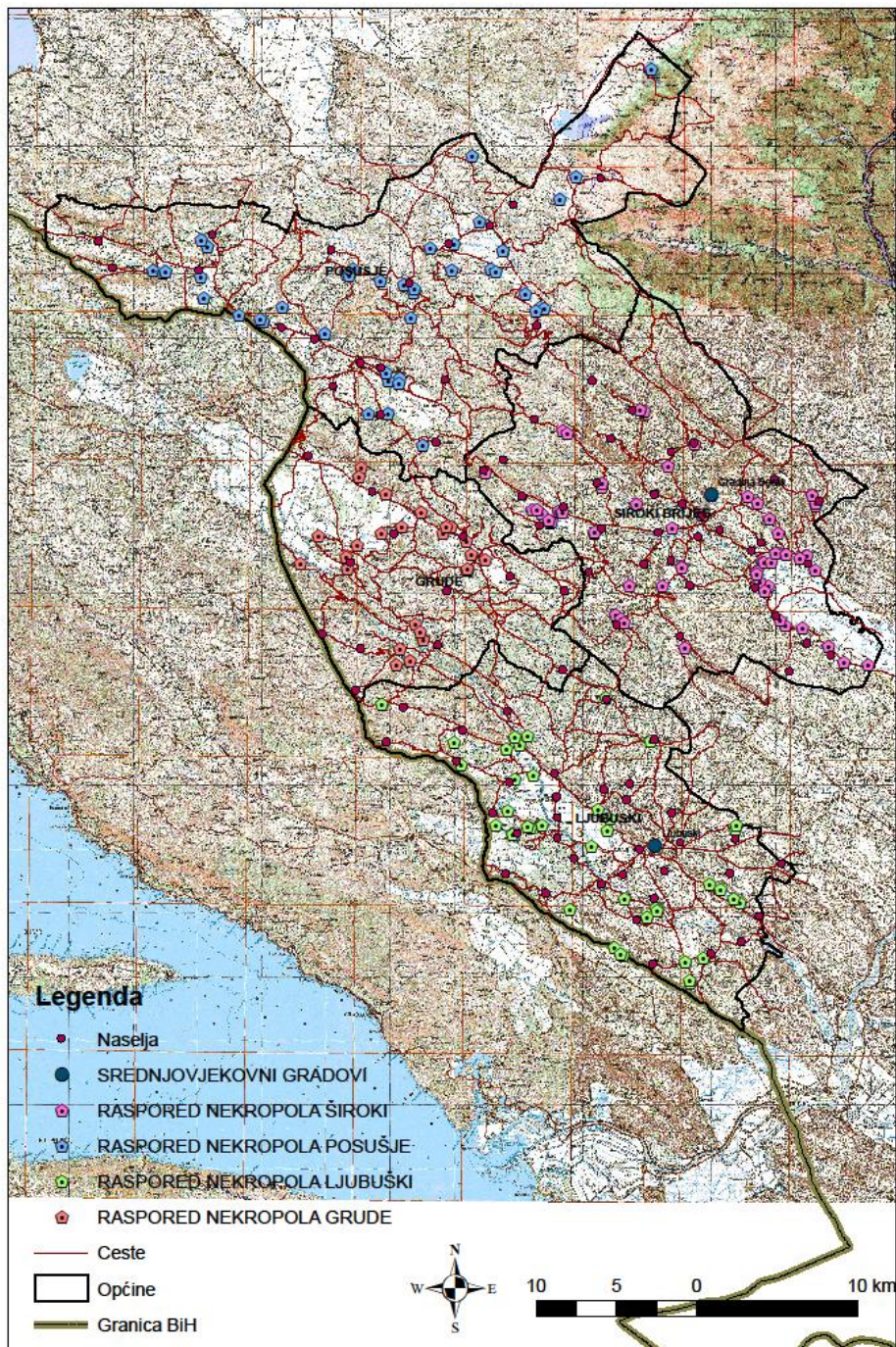
2015: Božo Vukoja, Edita Vučić: *Stećci, kameni čuvari povijesti Ledinca i općine Grude*, Grude

2014: Ante Uglešić, Edita Vučić: „Ikonografija stećaka zapadne Hercegovine“, u: *Suvremena pitanja-časopis za prosvjetu i kulturu*, No 18, ISSN 1840-1252

2013: Edita Vučić: "Stećci u Hercegovini", u: *Suvremena pitanja-časopis za prosvjetu i kulturu*, No 15., ISSN 1840-1252

Prilozi:

Sl. 349. Karta prostornog rasporeda nekropola stećaka zapadne Hercegovine napravljena u programu ArcGIS trial verzija (autor: E. Vučić)

sL. 349. Karta prostornog rasporeda nekropola stećaka zapadne Hercegovine napravljena u programu ArcGIS trial verzija 10.0 (autor E. Vučić)

